
BIBΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Heraclitus, Greek Text with a Short Ccommentary by M. Marcovich. Editio maior. Merida (Venezuela), The Los Andes University Press, 1967. Σελ. XXIX, 665.

“Υστερα από δυο ειδικές κριτικές εκδόσεις τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Ἡρακλείτου, πού πρόσφεραν στήν ἐπιστήμη ὁ Walzer (1939) καί ὁ Kirk (1954)¹, θά ἐνόμιζε κανείς ὅτι ἕνα νέο ἐκδοτικό ἐγχεῖρημα σέ χρονικό διάστημα ὄχι μεγάλο θά ἦταν περιττό. Τά πράγματα ἔδειξαν ὅτι δέν εἶναι. Στά τελευταῖα εἴκοσι χρόνια μιᾶ μεγάλη σειρά ἐρευνητῶν ἔκανε ἐντατική κριτική ἐπεξεργασία τοῦ κειμένου καί ἡ βιβλιογραφία τοῦ Ἡρακλείτου πῆρε ἐκπληκτικές διαστάσεις². Ἔτσι μιᾶ ἐκδοση πού θά ξαναφώτιζε τίς πηγές καί θά συμμόρφωνε τὸ κείμενο σύμφωνα μέ τὰ συμπεράσματα τῆς νεώτερης ἐρευνας ἦταν ὄχι ἀπλῶς χρήσιμη ἀλλὰ ἀναγκαῖα. Τὸ ἔργο αὐτὸ τὸ πῆρε στοὺς ὤμους τοῦ ὁ Γιουγκοσλάβος ἑλληνιστῆς τῆς Ἀμερικῆς, καθηγητῆς Marcovich. Ἐπεξεργάστηκε τίς πηγές ἀπὸ τὴν ἀρχή, διαβάζοντας τὰ χειρόγραφα τῶν συγγραφέων πού παραθέτουν στὰ ἔργα τους τμήματα ἀπὸ τὴ διδασκαλία τοῦ σοφοῦ τῆς Ἐφέσου, καί μᾶς ἔδωσε μιᾶ ἐκδοση μνημειακῆ, ἔργο ὑποδειγματικὸ γιὰ ἐκδόσεις συγγραφέων πού ἡ διδασκαλία τους παραδόθηκε μόνο ἀποσπασματικά.

Ἡ διάταξη τῆς ὕλης: Πρόλογος (σ. XV - XVII), συντομογραφίες (σ. XIX - XXI), Conspectus numerorum I καί II γιὰ τὴν ἀντιστοιχία τῶν ἀριθμῶν τῶν ἀποσπασμάτων ἀνάμεσα στὶς ἐκδόσεις τοῦ Diels καί τοῦ Marcovich (σ. XXII - XXIX), τὰ ἀποσπάσματα χωρισμένα σὲ τρία μέρη καί εἴκοσι πέντε ομάδες, μέ κείμενο, ἀγγλικὴ μετάφραση, κριτικὰ ὑπομνήματα, παραλλαγές, μαρτυρίες καί ἐρμηνευτικὰ σχόλια, τὰ τελευταῖα στὴν ἀγγλικὴ (σ. 1 - 601), Appendix μέ χωρῖα συγγραφέων, ὅπου τὸ ὄνομα τοῦ Ἡρακλείτου lapsu scriptum καί jure scriptum esse videtur (σ. 602 - 604), ἐλεύθερη ἐπιλογή τῆς βιβλιογραφίας (σ. 605 - 620), Index verborum Heracliti (σ. 623 - 632), Index locorum (σ. 633 - 653), Index nominum potiorum (σ. 654 - 658) καί Index rerum memorabilium (σ. 659 - 663).

Στὸν πρόλογο ὁ ἐκδότης μιᾶ γιὰ τὸ εἶδος τῆς ἐργασίας του, γιὰ τὰ κριτήρια καί γιὰ τὴ μέθοδο πού ἀκολούθησε. Σύμφωνα μέ τὰ λόγια του, πού τὴν

1. Ὁ Kirk ἔχει ἐκδώσει μόνο τὰ ἀποσπάσματα πού θεωρεῖ κοσμολογικά.

2. Ὁ συντάκτης αὐτῆς τῆς βιβλιοκρισίας, ὡς συγγραφέας τῆς «Heraklit-Bibliographie», πού τυπώνεται ἀπὸ τὴ Wissenschaftliche Buchgesellschaft στὸ Darmstadt, εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ διαπιστώσῃ ὅτι αὐτὰ πού γράφτηκαν γιὰ τὸν Ἡράκλειτο μέσα στὴν τελευταία εικοσαετία φτάνουν σὲ ὄγκο ὅσα ἔχουν γραφτῆ γιὰ τὸ ἴδιο θέμα ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση ὡς τὸ τέλος τοῦ Β' Παγκοσμίου πολέμου.

ἐπικύρωσή τους τὴ βρίσκει εὐκόλα ὁ μελετητὴς μὲ τὴν ἐξέταση τοῦ ὕλικου, πρόκειται κυρίως γιὰ ἓνα βιβλίον πηγῶν, μὲ ἐπιδίωξη νὰ προσφέρῃ κείμενο κριτικὸ γιὰ ὅλα τὰ γνωστὰ ἀποσπάσματα τοῦ Ἡρακλείτου. Τὸ βασικὸ κριτήριον τοῦ Marcovich εἶναι ὁ βαθμὸς τῆς πιστότητος τοῦ γλωσσικοῦ τύπου στὸ κείμενο τοῦ Ἡρακλείτου κατὰ τὴ μεταφορὰ του στὰ παραθέματα τῶν συγγραφέων ποὺ τὸν ἐπικαλοῦνται καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ μᾶς τὸν κάνουν γνωστὸ, ἀφοῦ χειρόγραφη παράδοση τοῦ ἔργου του δὲν ὑπάρχει γιὰ μᾶς σήμερα.

Μὲ τὸ κριτήριον αὐτὸ ὁ ἐκδότης συγκεντρώνει τὰ ποικίλα παραθέματα συγγραφέων, ποὺ καλύπτουν μιὰ περίοδο δυὸ χιλιάδων χρόνων, ἀπὸ τὸν Ἰωνα τὸν Χῖο (490 - 421 π.Χ.) ὡς τὸν Marsilius Ficinus (1433 - 1499), καὶ τὰ χωρίζει σὲ τρεῖς κατηγορίες: Στὴν πρώτη βάζει τὶς καθαυτὸ παραθέσεις, δηλ. Heraclitus verbis expressis, ποὺ τὶς σημειώνει μὲ τὸ γράμμα C (= Citatio), στὴ δευτέρη βάζει τὶς παραφράσεις, ποὺ τὶς σημειώνει μὲ τὸ γράμμα P (= Paraphrasis), καὶ στὴν τρίτη τοὺς ὑπαινιγμοὺς ἢ ἀναφορὰς, ποὺ τὶς σημειώνει μὲ τὸ γράμμα R (= Recordatio).

Ἀπὸ τὶς παραθέσεις ὁ Marcovich τυπώνει μὲ χοντρά στοιχεῖα μόνον τὶς λέξεις ἐκεῖνες ποὺ μπορούμε νὰ ποῦμε μὲ μεγάλη πιθανότητα ὅτι ἔχουν γραφτῆ ἔτσι ὅπως εἶναι ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Ἡρακλείτου. Τὶς μαρτυρίες τὶς κατατάσσει ἀξιολογικὰ καὶ τὶς σημειώνει μὲ τὰ γράμματα a, b, c, d κλπ., ἀνάλογα μὲ τὸ βαθμὸ ἐγγύτητος στὸ πιθανὸ ἀuthεντικὸ κείμενο τοῦ Ἡρακλείτου. Τέλος μὲ ἐκθέτες πάνω στὰ στοιχεῖα a, b, c, d κλπ. (a¹, a², a³, b¹, b², b³ κλπ.) σημειώνει τὶς ἐξαρτήσεις τῶν μαρτυριῶν ἀπὸ τὴν κοινὴ πηγὴ τους a, b, c, d κλπ.

Αὐτὴ ἡ ἀξιολογικὴ κατάταξη τοῦ τεράστιου ὕλικου τῶν πηγῶν γίνεται συστηματικὰ γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν ἐκδότη. Ἀπὸ κάθε γνωστὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ἡρακλείτου γνωρίζει καὶ ἐκδίδει κριτικὰ τόσες παραλλαγές, παραφράσεις, ὑπαινιγμοὺς καὶ μαρτυρίες ὅσες κανεὶς ἀπὸ τοὺς προηγούμενους ἐκδότες τοῦ φιλοσόφου.

Στὶς ἐκδόσεις τοῦ Diels καὶ τοῦ Walzer ἡ κατάταξη καὶ ἡ ἀρίθμηση τῶν ἀποσπασμάτων σύμφωνα μὲ τὴν ἀλφαβητικὴ σειρά τῶν ὀνομάτων τῶν συγγραφέων, ἀπ' ὅπου προέρχονται τὰ ἀποσπάσματα, δὲν εἶχε κανέναν μεθοδολογικὸ σκοπὸ καὶ γινόταν ἀφορμὴ ἀπὸ τὴ μιὰ νὰ συσχετίζονται σκέψεις τοῦ φιλοσόφου ὀλότελα ἄσχετες μεταξύ τους καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ χωρίζονται σκέψεις συγγενικὲς ἢ ποὺ συμπληρώνουν ἢ μιὰ τὴν ἄλλη ἢ καὶ ποὺ ἀποτελοῦν συνέχεια ἢ μιὰ τῆς ἄλλης. Ὁ Kirk πρῶτος εἶχε κατατάξει τὰ ἀποσπάσματα σὲ ομάδες μὲ κριτήριον τὴ συγγένεια τοῦ περιεχομένου τους, ἀλλὰ εἶχε διατηρήσει τὴν ἀρίθμηση τοῦ Diels. Τώρα ὁ Marcovich προχωρεῖ μεθοδολογικὰ καὶ θαρραλέα σὲ μιὰ κατάταξη καὶ ἀρίθμηση, ποὺ νὰ ἀνταποκρίνεται γενικὰ στὸ σύστημα τοῦ Ἡρακλείτου. Ἔτσι, σύμφωνα μ' αὐτήν, τὰ ἀποσπάσματα στὸ σύνολό τους ἀπαρτίζουν στὴ νέα ἐκδοσὴ τρία μέρη: Τὸ μέρος τῆς θεωρίας τοῦ λόγου (ἀποσπ. 1 - 50), τὸ μέρος τῆς θεωρίας τῆς φωτιᾶς (ἀποσπ. 51 - 93) καὶ τὸ μέρος μὲ τὶς ἠθικὲς, πολιτικὲς καὶ λοιπὰς ἰδέες τοῦ φιλοσόφου (ἀποσπ. 94 - 125). Στὴ θεωρία τοῦ λόγου ὁ ἐκδ. κατατάσσει τὰ ἀποσπάσματα¹ 1,34, 17, 72, 55, 101a, 35, 123, 54, 22, 18, 86, 107, 93, 101, 40, 129, 81, 28, 56, 97, 114, 2, 89, 10, 50, 51, 80, 53, 42, 125, 59, 60, 103, 61, 13, 9, 48, 12, 88, 126, 57, 111, 23, 58, 62, 26, 21 καὶ 15. Στὴ θεωρία τῆς φωτιᾶς κατατάσσει

1. Ὅλα τὰ ἀποσπάσματα τὰ ἀναφέρομε ἐδῶ σύμφωνα μὲ τὴν ἀρίθμηση τοῦ Diels.

τὰ ἀποσπ. 30, 94, 31, 90, 65, 84ab, 3, 6, 106, 99, 120, 38, 105, 100, 36, 45, 118, 117, 85, 110, 98, 63, 27, 92, 96, 67, 7, 64, 11, 16, 66, 108, 32, 41, 5, 14, 68, 74, 78, 102, 79 καὶ 52. Φοβούμαστε μήπως τὰ ἀποσπ. 106, 99, 67, 7, 5 καὶ 14 ἀνήκουν στὴ θεωρία τοῦ λόγου καὶ τὸ ἀποσπ. 74 στὴν πολιτικὴ καὶ ἠθικὴ θεωρία τοῦ Ἡρακλείτου. Στὴν πολιτικὴ καὶ ἠθικὴ θεωρία κατατάσσει τὰ ἀποσπ. 119, 29, 24, 25, 49, 20, 39, 104, 43, 44, 33, 121 καὶ 125a. Ὡς ἄδη-λα χαρακτηρίζει τὰ ἀποσπ. 124, 87, 95 καὶ 122. Θὰ λέγαμε ὅτι τὸ πρῶτο ἀνήκει στὴ θεωρία τῆς φωτιᾶς, τὸ δεύτερο καὶ τὸ τρίτο στὴ θεωρία τοῦ λόγου. Τέλος ὡς ἀμφίβολα καὶ νόθα ἀκολουθοῦν τὰ ἀποσπ. 115, 47, 46, 67a, 126a, 127, 132, 133, 134, 135, 130 καὶ 138.

Τὰ ἀποσπάσματα κάθε μέρους χωριστὰ τὰ ὀργανώνει ὁ ἐκδ. σὲ μικρὲς ομάδες μὲ κριτήριο τὴ συγγένεια τοῦ περιεχομένου, ὅπως εἶχε ἀρχίσει νὰ κάνει ὁ Kirk. Ἔτσι τὰ ἀποσπάσματα τοῦ λόγου τὰ χωρίζει σὲ 12 ομάδες (1 - 12), τὰ ἀποσπάσματα τῆς φωτιᾶς σὲ 9 (13 - 21) καὶ τὰ ἠθικὰ καὶ πολιτικὰ σὲ 2 (22 - 23). Σχετικὰ ἔχομε νὰ παρατηρήσωμε ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ κατατάξῃ τὰ ἀποσπ. 42 καὶ 125 στὴν ἑβδομὴ ομάδα καὶ τὸ 94 στὴν ομάδα 13.

Ἄκόμη σὲ πολὺ περιορισμένες περιπτώσεις ὁ ἐκδ., ὀδηγημένος σίγουρα ἀπὸ τὸ κριτήριο τῆς ἐνότητας τοῦ συστήματος, τολμᾷ ἀπὸ τὴ μιὰ νὰ ἐνώνῃ παραθέσεις ποὺ οἱ προηγούμενοι τίς ἔβλεπαν ὡς διαφορετικὰ ἀποσπάσματα, ὅπως τὸ 114 καὶ τὸ 2, τὸ 84a καὶ τὸ 84b, τὸ 105 καὶ τὸ 38, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ χωρίζῃ σὲ δυὸ ἀποσπάσματα παραθέσεις ποὺ οἱ προηγούμενοι τίς ἔβλεπαν ὡς ἓνα ἀπόσπασμα, ὅπως τὸ 28.

Γιὰ νὰ διευκολύνῃ τὴν ἐξέρεση τῆς ἀντιστοιχίας τῶν ἀριθμῶν μὲ τίς προηγούμενες ἐκδόσεις (δηλ. μὲ τὴν ἀρίθμηση τοῦ Diels, ποὺ τὴν ἀκολουθοῦν καὶ ὁ Walzer καὶ ὁ Kirk), ὁ ἐκδ. παρέθεσε πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ κειμένου σελίδες μὲ *Conspetus numerorum* καὶ στὶς σελίδες τοῦ κειμένου τῶν ἀποσπασμάτων πλάι στὸν δικό του ἀριθμὸ σημειώνει σὲ παρένθεση τὸν ἀντίστοιχο ἀριθμὸ τοῦ Diels.

Μιὰ ἀκόμη ἐπιτυχημένη πρωτοβουλία τοῦ σημερινοῦ ἐκδότη εἶναι καὶ ὁ χωρισμὸς τοῦ κειμένου τῶν ἀποσπασμάτων σὲ στίχους ποὺ ἀποτελοῦν νοηματικὲς καὶ ρυθμικὲς ἐνότητες. Στὸν Deichgräber¹ ἀνήκει ἡ τιμὴ ὅτι μελέτησε καὶ ἔδειξε πρῶτος τὰ ρυθμικὰ στοιχεῖα μέσα στὸ λόγο τοῦ Ἡρακλείτου. Στὶς πρὸς πολλὰς περιπτώσεις ὁ χωρισμὸς τοῦ Marcovich εἶναι σωστός. Μόνο γιὰ τὰ ἀποσπ. 1, 7, 12, 18, 26, 31, 53, 67, 80, 88, 90, 99, 108 καὶ 120 ἔχομε ἐπιφυλάξεις. Τὸ ἀπόσπ. 1 τὸ χωρίζει: *Τοῦ δὲ λόγου τοῦδ' ἐόντος | αἰεὶ ἀξύνετοι γίνονται ἄνθρωποι | καὶ πρόσθεν ἢ ἀκοῦσαι καὶ ἀκούσαντες τὸ πρῶτον | γινόμενων γὰρ πάντων κατὰ τὸν λόγον τόνδε | ἀπείρισιν εὐόκασι πειρώμενοι | καὶ ἐπέων καὶ ἔργων | τοιούτων ὁκοίων ἐγὼ διηγῆμαι κτλ.* Ἔπρεπε νὰ τὸ χωρίσῃ: *Τοῦ δὲ λόγου τοῦδ' ἐόντος αἰεὶ | ἀξύνετοι γίνονται ἄνθρωποι | καὶ πρόσθεν ἢ ἀκοῦσαι καὶ ἀκούσαντες τὸ πρῶτον | γινόμενων γὰρ πάντων κατὰ τὸν λόγον τόνδε | ἀπείρισιν εὐόκασι | πειρώμενοι καὶ ἐπέων καὶ ἔργων τοιούτων | ὁκοίων ἐγὼ διηγῆμαι κτλ.* Στὸ ἀπόσπ. 7 δὲν ἐπιχειρεῖ χωρισμὸ. Θὰ μπορούσε νὰ χωρίσῃ: *Εἰ πάντα κενὸς γένοιτο, | δίνες ἂν διαγνοίεν.* Τὸ ἀπόσπ. 12 τὸ χωρίζει: *Ποταμοῖσι τοῖσιν αὐτοῖσιν ἐμβαίνουσιν | ἕτερα καὶ ἕτερα ὕδατα ἐπιρρεῖ.* Ἔπρεπε, νομίζουμε:

1. K. DEICHGRÄBER, *Rhythmische Elemente im Logos des Heraklit*, Abhandlungen der Geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse der Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz, 1962, ἀριθ. 9, σ. 477 - 552, καὶ ἀνέτυπο, Wiesbaden 1963.

Ποταμοῖσι τοῖσιν αὐτοῖσιν | ἐμβαίνουσιν ἕτερα καὶ ἕτερα ὕδατα ἐπιρρεῖ. Τὸ ἴδιο ἀπόσπ. 18
 Ἐὰν μὴ ἐλπηται ἀνέλπιστον, | οὐκ ἐξευρήσει ~ Ἐὰν μὴ ἐλπηται, | ἀνέλπιστον οὐκ ἐξε-
 ρήσει κτλ. Τὸ ἀπόσπ. 26: Ἄνθρωπος | ἐν εὐφρόνῃ | φάος ἄπτεται ἐαυτῷ | ἀποσβεσθεὶς
 ὄψεις, | ζῶν δὲ | ἄπτεται τεθνεῶτος | εὐδων, | ἐργηγορῶς | ἄπτεται εὐδοντος ~ Ἄνθρω-
 πος ἐν εὐφρονῇ φάος ἄπτεται ἐαυτῷ | ἀποσβεσθεὶς ὄψεις, | ζῶν δὲ ἄπτεται τεθνεῶτος εὐδων |
 ἐργηγορῶς ἄπτεται εὐδοντος. Τὸ ἀπόσπ. 31: Πυρὸς τροπαί· | πρῶτον θάλασσα, | θαλάσσης
 δὲ τὸ μὲν ἤμισυ γῆ, | τὸ δὲ ἤμισυ πρηστήρ. | Γῆ θάλασσα διαχέεται, | καὶ μετρέεται εἰς τὸν
 αὐτὸν λόγον | ὁκοῖος πρόσθεν ἢν ἢ γενέσθαι γῆ. ~ Πυρὸς τροπαί πρῶτον θάλασσα, | θαλάσ-
 σης δὲ τὸ μὲν ἤμισυ γῆ, τὸ δὲ ἤμισυ πρηστήρ. | Γῆ θάλασσα διαχέεται καὶ μετρέεται εἰς τὸν
 αὐτὸν λόγον | ὁκοῖος πρόσθεν ἢν ἢ γενέσθαι γῆ. Ἀπόσπ. 53: Πόλεμος | πάντων μὲν πατήρ ἐστι,
 πάντων δὲ βασιλεὺς κτλ. ~ Πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἐστι, πάντων δὲ βασιλεὺς κτλ. Ἀ-
 πόσπ. 67: Ὁ θεὸς | ἡμέρη εὐφρόνῃ, χειμῶν θέρος κτλ. ~ Ὁ θεὸς ἡμέρη εὐφρόνῃ, χειμῶν θέ-
 ρος κτλ. Καὶ στὸ ἀπόσπ. 53 καὶ στὸ ἀπόσπ. 67 ἔπρεπε ν' ἀκολουθήσῃ τὸ σχῆμα τοῦ ἀποσπ.
 61, ποὺ τὸ χώρισε σωστά: Θάλασσα, ὕδωρ καθαρώτατον καὶ μισρώτατον κτλ., ὄχι: Θάλασ-
 σα | ὕδωρ καθαρώτατον καὶ μισρώτατον κτλ. Ἀπόσπ. 80: Εἰδέναι χρῆ | τὸν πόλεμον ἐόντα
 ξυρὸν κτλ. ~ Εἰδέναι χρῆ τὸν πόλεμον ἐόντα ξυρὸν κτλ. Τὸ ἴδιο σχῆμα εἶναι καὶ τὸ ἀπόσπ.
 88: Ὅχι Ταυτό τ' ἐνι | ζῶν καὶ τεθνηκός κτλ., ἀλλὰ Ταυτό τ' ἐνι ζῶν καὶ τεθνηκός κτλ. Ἀπόσπ.
 90: Πυρὸς ἀνταμοιβῆ τὰ πάντα | καὶ πῦρ ἀπάντων, | ὄκωσπερ χρυσοῦ χρήματα | καὶ χρημά-
 των χρυσός. ~ Πυρὸς ἀνταμοιβῆ τὰ πάντα καὶ πῦρ ἀπάντων, | ὄκωσπερ χρυσοῦ χρήματα καὶ
 χρημάτων χρυσός. Τὸ ἀπόσπ. 99 δὲν τὸ χωρίζει. Θὰ μπορούσε νὰ τὸ χωρίσῃ: Εἰ μὴ ἥλιος
 ἦν, | ἔνεκα τῶν ἄλλων ἄστρων εὐφρόνῃ ἂν ἦν. Ἀπόσπ. 108: Ὁκόσων λόγους ἤκουσα | οὐ-
 δεὶς ἀφικνεῖται ἐς τοῦτο ὥστε γινώσκων | ὅτι σοφὸν ἐστι πάντων κειχωρισμένον. ~ Ὁκό-
 σων λόγους ἤκουσα | οὐδεὶς ἀφικνεῖται ἐς τοῦτο | ὥστε γινώσκων | ὅτι σοφὸν ἐστι πάντων
 κειχωρισμένον. Ἀπόσπ. 120: Ἡοῦς καὶ ἐσπέρας τέρματα | ἡ ἄρκτος καὶ ἀντίον τῆς ἄρκτου
 οὐρὸς αἰθρίου Διός. ~ Ἡοῦς καὶ ἐσπέρας τέρματα ἡ ἄρκτος | καὶ ἀντίον τῆς ἄρκτου οὐρὸς
 αἰθρίου Διός.

Ἀπὸ τὰ 145 ἀποσπάσματα ποὺ περιέχει ἡ ἔκδοσι τοῦ Diels, ἀριθμημέν :
 ἀπὸ τὸ 1 ὡς τὸ 139, ὁ Marcovich ἐκδίδει 102 ὡς γνήσια καὶ 43 ὡς ἀμφίβολα
 καὶ νόθα. Μὲ ἐξάιρεση τὸ ἀπόσπ. 129, ποὺ ὁ Marcovich, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν
 Diels καὶ σὲ συμφωνία μὲ τὸν Walzer¹ καὶ τὸν Kirk, τὸ προσθέτει στὰ γνήσια,
 μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι τὰ γνήσια γιὰ τὸν Marcovich εἶναι γνήσια καὶ γιὰ τὸν
 Diels καὶ γιὰ τὸν Walzer καὶ γιὰ τὸν Kirk², βέβαια μὲ ὀρισμένες ἐσωτερικὲς
 διαφορὰς ποὺ θὰ ἐξετάσωμε πιδό κάτω. Ἀντίθετα, ὅσα οἱ προηγούμενοι ἐκδό-
 τες δημοσιεύουν ὡς γνήσια δὲν εἶναι πάντα τέτοια καὶ γιὰ τὸν Marcovich.
 Ἔτσι, ἀπὸ τὰ 43 ἀμφίβολα καὶ νόθα τοῦ Marcovich τὰ πιδ πολλὰ ἐκρατοῦσαν
 θέση γνησίων ἀποσπασμάτων στὶς ἐκδόσεις τοῦ Diels καὶ τοῦ Walzer. Ἡ
 συμφωνία τοῦ Marcovich μὲ τοὺς δυὸ παραπάνω περιορίζεται κυρίως σὲ 17
 ἀποσπάσματα. Ἀπὸ αὐτὰ 14 εἶναι καταταγμένα ἀπὸ τὸν Diels σὲ χωριστὸ

1. Τὸ ἀποσπάσμα αὐτὸ στὴν ἔκδοσι τοῦ Walzer ἔχει τὸν ἀριθμὸ 127. Εἶναι ἡ μοναδικὴ
 ἀπόκλιση τοῦ Walzer ἀπὸ τὴν ἀρίθμηση τοῦ Diels.

2. Φυσικὰ γιὰ τὸν τελευταῖο αὐτὸ ἰσχύει μόνο γιὰ τὰ ἀποσπάσματα ποὺ ἔχει ἐκδώσει.
 Ἀπὸ τὰ γνήσια γιὰ τὸ Marcovich δὲν ἔχει ἐκδώσει ὁ Kirk τὰ παρακάτω: 5, 14, 15, 17,
 18, 20 - 22, 24 - 29, 33 - 35, 39, 40, 42 - 45, 49, 52, 55, 56, 62, 63, 66, 68, 72, 74,
 78, 79, 81, 85 - 87, 92, 93, 95 - 98, 101, 104, 107, 110, 117 - 119, 121, 122, 124 καὶ
 129. Ἀλλὰ γιὰ τὸ τελευταῖο ἔχει δεχτῆ (σ. 390) ὅτι εἶναι γνήσιο.

και τῶν ἔργων εἶναι ἀνάκατα λατινική και ἀγγλική. Ἐτσι διαβάζει κανεὶς μὲ κάποιο ξάφνιασμα πλάι στὸ Polybius τὸ Ptolemy, πλάι στὸ Strabo τὸ Solon, πλάι στὸ inscriptio τὸ inscriptions, πλάι στὸ Scholia in Iliadem τὸ Homeric Hymns κτλ. Δὲν ἔπρεπε ἐπίσης οἱ τίτλοι τῶν ἔργων νὰ εἶναι ἀλλοῦ ὀλόγραφοι και ἀλλοῦ συγκεκομμένοι ἢ συντομογραφημένοι. Μερικὰ τυπογραφικὰ λάθη συγχωροῦνται ἀπὸ τὸν ὄγκο τοῦ ἔργου. Σημειώομε τὸ Deigräber ἀντὶ Deichgräber στή σελ. 489 και τὸ Vorsokratier ἀντὶ Vorsokratiker στή σελ. 615.

Μὲ τίς παρατηρήσεις μας δὲν περιορίζεται καθόλου ὁ θαυμασμός μας γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Marcovich. Εἴμαστε βέβαιοι ὅτι κρατοῦμε στὸ χέρι ἓνα κείμενο τοῦ Ἡρακλείτου πῶς λίγο ἀμφισβητήσιμο ἀπὸ κάθε ἄλλη φορὰ.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Ν. ΡΟΥΣΣΟΣ

Νικολάου Π. Χιονίδου, Συμβολή εἰς τὴν ταξινομήσιν τῶν ὑποθετικῶν λόγων τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς. Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορία, Ἰωάννινα 1969. Σελ. 134. [Ἐκδόσεις Ἐταιρείας Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν].

Ἡ ἀγωγή πού βασίζεται στὴν παράδοση, ἡ ἔξη πού θεμελιώνεται ἀπὸ αὐτὴ και ἡ συναισθηματικὴ προσήλωσις στὸ καθιερωμένο συχνὰ ἐμποδίζουν νὰ κάνουμε πράξη ὅ,τι θεωρητικὰ δεχόμεστε ὡς σωστό. Ἐτσι δικαιολογεῖται ἡ ἀντίφασις πού παρατηρεῖται, κάποτε και στὰ πῶς προοδευτικὰ ἄτομα, ἀνάμεσα στὴ θεωρητικὴ τοποθέτηση ἀπέναντι σὲ ἓνα πρόβλημα και στὴν πρακτικὴ ἀντιμετώπισή του. Αὐτὸς εἶναι ἓνας βασικὸς ψυχολογικὸς λόγος, γιὰ νὰ περιοριστοῦμε μόνο σ' αὐτόν, πού κάνει δύσκολη κάθε κριτικὴ τοῦ καθιερωμένου και δικαιώνει τὸ ἀμὴ θίγετε τὰ κακῶς κείμενα. Θὰ εἶναι λοιπὸν δικαιολογημένο ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἀνθρώπινη ἀντιφατικὴ φύσις ἡ διατριβὴ τοῦ κ. Χιονίδου νὰ προκαλέσῃ διαμαρτυρίες, γιὰτὶ, παρόλο πού ὁ τίτλος τῆς δὲν προδίδει κάτι τέτοιο, στὴν οὐσία εἶναι πολὺ ἐπαναστατικὴ, ἀφοῦ ὁ συγγραφέας τῆς ἀρνεῖται τὴν ὀρθότητα τῆς καθιερωμένης ταξινομήσεως τῶν ὑποθετικῶν λόγων τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς μὲ βάση τὴν ὑπόθεσις (Μέρος Α', Κεφ. Α' - Δ') και ἀντιστρέφοντας τὰ κριτήρια προτείνει νέα κατὰτάξι μὲ βάση τὴν ἀπόδοσις (Μέρος Β', Κεφ. Ε' - ΣΤ').

Στὸ Α' Κεφάλαιο ἐξετάζονται (μὲ προσθήκη και χρήσιμων συνοπτικῶν σχεδιαγραμμάτων) οἱ ταξινομήσεις τῶν Ἀσωπίου, Τζαρτζάνου, Humbert, Kühner, Stahl, Schwyzer - Debrunner, Thomson, Goodwin, Smyth, και γίνεται μιὰ πρώτη ἐπισήμανσις τῶν ἀδυναμιῶν τῆς καθιερωμένης ταξινομήσεως. Στὸ Β' Κεφ. μελετῶνται διάφορα ἄλλα δημοσιεύματα σχετικὰ μὲ τοὺς ὑποθετικούς λόγους και τίς δυναμικὰς ἐγκλίσεις. Στὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ τρία μέρη τοῦ Κεφ. ἀναπτύσσεται ἡ μεγάλη φιλολογικὴ συζήτησις πού ἀναφερόταν στὸν ὑποθετικὸν λόγον τοῦ μὴ πραγματικοῦ (ἀνακοίνωσις Μ. Α. Bayfield). Στὸ δεύτερο ἡ συζήτησις γιὰ τὸν ὑποθετικὸν λόγον πού ἐκφράζει ἐπανάληψιν στὸ παρελθόν και πῶς εἰδικὰ γιὰ τὴν ὀριστικὴν τοῦ παρατατικοῦ ἢ τοῦ ἄοριστου μὲ τὸ ἄν. Στὸ τρίτο μέρος συμπληρῶνεται ἡ σχετικὴ μὲ τοὺς ὑποθετικούς λόγους βιβλιογραφία. Στὸ Γ' Κεφ. διερευνᾶται ἂν πράγματι τὸ κάθε εἶδος τῶν ὑποθετικῶν λόγων ἐκφράζῃ τὸ περιεχόμενο πού θέλει ἡ παράδοσις και ἂν αὐτὸ δη-

λώνεται από την υπόθεση ή την απόδοση. Ο έλεγχος γίνεται με πολυάριθμα παραδείγματα που ή διαψεύδουν την καθιερωμένη ταξινόμηση ή δέν μπορούν νά ένταχθοῦν σέ κανένα από τά είδη που δεχόμαστε. Στο Δ' Κεφ. τέλος ολοκληρώνονται οι παρατηρήσεις τοῦ συγγρ. γιά τήν καθιερωμένη ταξινόμηση. Ειδικότερα εξετάζεται: αν ή ταξινόμηση πρέπει νά γίνεται με βάση τήν υπόθεση ή τήν απόδοση, αν πρέπει νά γίνεται αναφορά τοῦ υποθετικοῦ λόγου στήν έξωτερική πραγματικότητα ή στόν όμιλητή, και αν υπάρχουν υποθετικοί λόγοι με άοριστολογικό ή έπαναληπτικό περιεχόμενο.

Στά δύο πρώτα από τά τέσσερα αὐτά κεφάλαια, τά όποία συγκροτοῦν τό Α' Μέρος, γίνεται κυρίως αναδρομή στήν προηγούμενη βιβλιογραφία (μόλο που κι εδώ δέν λείπει ή κριτική διάθεση και ή προσωπική γνώμη τοῦ συγγρ.) και γι' αὐτό θά τά όνομάζαμε *ιστορικό μέρος* τῆς διατριβῆς: αντίθετα, στά δύο τελευταία διατυπώνονται από τόν συγγρ. καθαρά προσωπικές, ειδικές (Κεφ. Γ') και γενικές (Κεφ. Δ') παρατηρήσεις στά έξι καθιερωμένα είδη τών υποθετικῶν λόγων. Έπειδή τά τμήματα αὐτά (Κεφ. Α' - Β' και Γ' - Δ') άποτελοῦν ξεχωριστές και αυτόνομες όργανικές ένότητες, ἴσως μιá διαίρεση τῆς διατριβῆς σέ τρία μέρη νά ἦταν πιό σύμμετρη και νά ανταποκρινόταν περισσότερο στήν έσωτερική διάρθρωση τοῦ ὕλικου.

Στό Ε' Κεφ. βρίσκουμε τήν ταξινόμηση που προτείνει ό συγγρ. γιά τούς υποθετικούς λόγους. Δύο είναι τά κριτήριά του: 1) 'Η μορφή και τό περιεχόμενο τῆς απόδοσης, και 2) 'Η κρίση ή ή έπιθυμία που εκφράζουν οι υποθετικοί λόγοι ανάλογα με τήν απόδοση, όπως συμβαίνει με όλες τις κύριες προτάσεις. Βασικά λοιπόν έχουμε υποθετικούς λόγους που εκφράζουν έπιθυμία και κρίση. Γιά τούς υποθετικούς λόγους που δηλώνουν κρίση ό συγγρ. δημιουργεί τρεῖς υποδιαρέσεις: 1) υποθετικούς λόγους που εκφράζουν *υποκειμενική κρίση* (άποδ. δυν. όριστ. ή δυν. εύκτ.), 2) υποθετικούς λόγους που εκφράζουν *αντικειμενική κρίση* (άποδ. όριστ.) και 3) υποθετικούς λόγους που εκφράζουν *οὐδέτερη κρίση* (άποδ. εύκτ. πλ. λόγου).

Ός δευτερεύον κριτήριο εξετάζονται και οι μορφές τῆς υπόθεσης (*ει* + όριστ., *ει*+ εύκτ., *έάν*+ ύποτ.) και υποστηρίζεται ότι καθεμιá άπ' αυτές είναι δυνατό νά συνδυασθῆ με τό καθένα από τά παραπάνω τέσσερα είδη τῆς απόδοσης. "Ετσι καταλήγει ό συγγρ. στό παρακάτω σχεδιάγραμμα (σελ. 90, σχεδ. 15):

ΥΠΟΘΕΣΙΣ	ΑΠΟΔΟΣΙΣ	ΣΗΜΑΣΙΑ Υ.Α.	ΣΥΜΒΟΛΟΝ
Ει+ Όριστική	έγκλ. Έπιθυμίας	έπιθυμία	Ε
Ει+ Εὐκτική	έγκλ. Δυνητική	κρίσις υποκειμενική	Υ
Έάν+ Έπ/κή	έγκλ. Όριστική	κρίσις αντικειμενική	Α
	Εὐκτική πλαγ. λόγου	κρίσις οὐδέτερα	Ο

Τέλος με άφετηρία τά βασικά αὐτά είδη και έπιστρατεύοντας και τόν παράγοντα χρόνο έπιχειρεῖ μιá πιό λεπτομερειακή και πιό άκριβῆ υποδιαίρεση και βρίσκει πώς οι συνδυασμοί τῆς υπόθεσης και τῆς απόδοσης δίνουν 24 δυνατές ποικιλίες υποθετικῶν λόγων. Από αυτούς 9 εκφράζουν έπιθυμία, 5 υποκειμενική κρίση, 8 αντικειμενική κρίση και 2 οὐδέτερη γνώμη. Στο σημείο αὐτό έχουμε άλλα δύο σχεδιαγράμματα και αντιπροσωπευτικά παραδείγματα γιά τούς 24 τύπους τών υποθετικῶν λόγων.

Στό υπόλοιπο τμήμα τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ γίνεται λόγος γιά τούς έξαρ-

τημένους υποθετικούς λόγους. Ἐδῶ βρίσκουμε χρήσιμες πληροφορίες και πλούσιο υλικό για τὸ θέμα αὐτό, παρὰ τις ἐπιφυλάξεις πού διατηροῦμε για μερικὰ ἀπὸ τὰ παρατιθέμενα παραδείγματα, στὰ ὅποια θὰ ἐπανεέλθουμε.

Στὸ τελευταῖο (ΣΓ') κεφάλαιο ἐξετάζονται οἱ περιπτώσεις ἐκεῖνες πού στὸ Γ' και Δ' Κεφ. δημιουργοῦσαν προβλήματα για τὴν καθιερωμένη ταξινομήση, για νὰ διαπιστωθῇ ἂν τὰ λύνη αὐτὰ ἢ νέα πού προτείνεται. Ὑστερα ἀπὸ μιὰ γενική σύγκριση ἀνάμεσα στις δυὸ ταξινομήσεις, ἐπισημαίνονται ὀκτώ ἀντινομίες τῆς πρώτης πού θεραπεύονται με τὴ δεύτερη.

Ἄλλα μερικότερα συμπεράσματα, στὰ ὅποια καταλήγει ὁ συγγρ. εἶναι:

Ἐπάρχουν υποθετικοὶ λόγοι με περιεχόμενο ἐπαναληπτικό ἢ ἀοριστολογικό, ὄχι ὅμως και ἰδιαίτερα εἶδη, για νὰ τὸ ἐκφράσουν. Καθένας ἀπὸ τοὺς 24 προτεινόμενους τύπους μπορεῖ νὰ ἐκφράση ἐπανάληψη ἢ ἀοριστολογία. Ἡ περίπτωση τῶν ἐναντιωματικῶν λόγων (προσοχή: ἐναντιωματικοὶ λόγοι και ὄχι προτάσεις), πού ἀποτελοῦν «καρκινώματα», κατὰ τὴν ἐκφραση τοῦ συγγρ., για τὴν παλιά ταξινομήση, γίνεται ἀπλή με τὴν νέα: και αὐτοὶ ἐκφράζουν κρίση ἢ ἐπιθυμία και βρίσκονται μέσα στους 24 τύπους. Τὸ ἴδιο συμβαίνει και με τοὺς υποθετικούς λόγους με ἄλλες ἐπιρρηματικές ἀποχρώσεις. Τὸ πρόβλημα τῶν ἀπρόσωπων ρημάτων παύει νὰ ὑπάρχη. Τὸ μόριο ἂν βρίσκει τὴ σωστή του ἐρμηνεία με τὴν παραδοχή πὼς δίνει ὑποκειμενική χροιά στὴν ὁμιλία και «δι' αὐτὸ και θὰ ἔπρεπε νὰ ὀνομασθῇ ὑποκειμενικὸν ἂν». Καὶ κλείνει ὁ συγγραφέας τὴ μελέτη του με τὴν παρατήρηση πὼς «ἂν γίνῃ ἀποδεκτὸν ὅτι διὰ τῆς χρησιμοποίησεως τοῦ ἂν ὁ ὁμιλητῆς ἐκφράζει ὑποκειμενικὴν γνώμην ἀναφερομένην εἰς τὸ παρελθὸν (δυν. ὀριστ.) ἢ τὸ μέλλον (δυν. εὐκτ.), ἀνοίγονται νέοι δρόμοι εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῶν ἀρχαίων κειμένων».

Αὐτὸ εἶναι σὲ γενικὲς γραμμὲς τὸ περιεχόμενο τῆς διατριβῆς.

Θὰ θέλαμε νὰ διατυπώσουμε λίγες γενικὲς και εἰδικὲς παρατηρήσεις, στις ὁποῖες ὀδηγηθήκαμε μελετώντας τὴν ἐνδιαφέρουσα και τολμηρὴ ἐργασία τοῦ κ. Χιονίδη. Ἡ πρώτη ἐντύπωση πού ἀποκομίζει κανεὶς και ἀπὸ μιὰν ἀπλή φυλλομέτρηση εἶναι πὼς πρόκειται για μιὰ σοβαρὴ μελέτη πού μαρτυρεῖ ἐπίμονο κόπο και ἀπόλυτη κατοχή τοῦ θέματος. Ἡ εὐχέρεια τῆς ἀναδρομῆς στὴν παλαιότερη βιβλιογραφία και ἡ ἀφθονία τῶν παραδειγμάτων πού ἀντλεῖ ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα κείμενα εἶναι προσόντα πού μαρτυροῦν σωστὸ ἐρευνητῆ. Ἡ ἐπισημάνση τῶν ἀτελειῶν τῆς καθιερωμένης ταξινομήσεως ἐλπίζουμε πὼς γίνεται με τρόπο πειστικό και για τὸν πιὸ δύσκολο και συντηρητικό ἀναγνώστη.

Τὸ σημεῖο ὅμως, στὸ ὅποιο δὲν βρίσκει σύμφωνους, ἐμᾶς τουλάχιστο προσωπίκα, εἶναι ἡ ταξινομήση πού προτείνεται. Ἡ διαίρεση με βάση τὸ σχῆμα κ ρ ἰ σ η - ἐ π ἰ θ υ μ ἰ α νομίζουμε πὼς δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν οὐσία και στὸ σκοπὸ τῶν υποθετικῶν λόγων. Κρίση ἢ ἐπιθυμία δηλώνει και κάθε ἄλλη κύρια ἢ δευτερεύουσα πρόταση, οὔτε ὅμως ἡ λειτουργικότητά της στὸ λόγο ἐξαντλεῖται μόνο ἀπ' αὐτὸ τὸ χαρακτηριστικό οὔτε ὁ χαρακτηρισμὸς της γίνεται με βάση μόνο αὐτό. Ἴσως θὰ ἔπρεπε, ὕστερα ἀπὸ τις τόσες σωστὲς προϋποθέσεις πού δημιούργησε ὁ συγγρ., νὰ δῆ τὸν υποθετικὸν λόγο ὄχι μόνο ἀπὸ τὴν ἀπόδοση, πού, ὅσο κι ἂν βαραινῆ περισσότερο ἀπὸ τὴν ὑπόθεση, δὲν παύει νὰ ἀποτελεῖ μονομέρεια, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ σύνολο¹. Στὸ σημεῖο αὐτὸ μιὰ σύντομη συγκριτικὴ μελέτη

1. Για τὴ συνολικὴ θεώρηση τῶν υποθετικῶν λόγων βλ. πρόχειρα Α. ERNOUT-F. THO-

τῶν ὑποθετικῶν λόγων στίς ἄλλες γλώσσες (λατινικά, ἄλλες ἰνδοευρωπαϊκῆς γλώσσες, σύγχρονες εὐρωπαϊκῆς, νέα ἑλληνική¹, κτλ.) θὰ εἶχε ἴσως πολλὰ νὰ τοῦ προσφέρῃ γιὰ ἓναν πῶς σωστὸ προσανατολισμό. Ἐνδεικτικὰ σημειώνουμε πῶς μιὰ ἀπορία πού μᾶς δημιουργήθηκε ἀπὸ τὸ σχετικὸ μὲ τὸ δυνατικὸ ἂν χωρὶο τοῦ Ἀπολλωνίου Δυσκόλου, πού μνημονεύεται ἀρκετὲς φορές², δὲν βρῆκε πουθενὰ ἀπάντησιν. Ἡ ἀπορία μας εἶναι: Νὰ ἐπαιζάν ἄραγε κανένα ρόλο οἱ ἀρχαῖοι γραμματικοὶ σχετικὰ μὲ τὴν ταξινόμησιν τῶν ὑποθετικῶν λόγων, καὶ ἂν ναι, ποῖος νὰ στάθηκε αὐτός; Κι ἂν πάλι δὲν φαῖνε αὐτοί, πού βρίσκεται τέλος πάντων ἡ ρίζα τοῦ κακοῦ σχετικὰ μὲ τοὺς ὑποθετικοὺς λόγους; Βέβαια πρόθεσις τοῦ συγγρ. δὲν εἶναι νὰ παρακολουθήσῃ ἱστορικὰ τὴ δημιουργία τῶν ὑποθετικῶν λόγων, ἀλλὰ νὰ συμβάλῃ στὴν ὀρθὴ ταξινόμησίν τους. Μιὰ παράγραφος ὅμως γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ ἢ ἔστω καὶ μιὰ ἀρνητικὴ σημείωσις θὰ ἦταν πολὺτιμη, τὴ στιγμὴ μάλιστα πού ὁ συγγρ. εἶναι τόσο λεπτομερῆς στὴν παρακολούθησιν τῶν ὑποθετικῶν λόγων μετὰ τὸ 1801.

Πῶς εἰδικῆς παρατηρήσεις θὰ εἶχαμε νὰ διατυπώσουμε στὰ παρακάτω σημεία:

Ἡ ἄποψις ὅτι «τὸ πραγματικὸν δὲν ἐπιδέχεται τὸν ὑποθετικὸν τύπον» (σ. 27 καὶ 60) νομίζουμε πῶς δὲν εἶναι σωστὴ, γιὰτὶ ἀρνεῖται τὴν ἴδια τὴν οὐσία τῶν ὑποθετικῶν λόγων, πού εἶναι ἀκριβῶς μιὰ δυνατότητα τοῦ πνεύματος — καλύτερα τοῦ λόγου, ἐνδιάθετου καὶ προφορικοῦ ἢ γραπτοῦ — νὰ συσχετίζῃ καὶ νὰ διατυπώσῃ κρίσεις μὲ ὀρισμένους προϋποθέσεις. Καὶ γιὰ νὰ περιοριστοῦμε σὲ ἓνα μόνο κοινὸ παράδειγμα, στὸ εἰ εἰσὶ βομοί, εἰσὶ καὶ θεοὶ πρόθεσὶ μας δὲν εἶναι νὰ ἀμφισβητήσουμε τὴν ὑπαρξὴ τῶν βωμῶν, ἀλλὰ ἀπεναντίας, βασισμένοι στὸ πραγματικὸ αὐτὸ γεγονὸς, νὰ κάνουμε μιὰ συσχέτισιν καὶ νὰ διατυπώσουμε μιὰ κρίσιν γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν θεῶν.

Ἄξι πειστικὸς φαίνεται καὶ ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι «ἐπανάληψις εἰς τὸ παρὸν εἶναι ἀδιανόητος» (σ. 35 καὶ 66 καὶ σχεδ. I, σ. 14). Γιὰ τὸ γλωσσικὸ βίωμα παρὸν δὲν εἶναι μόνο ἡ κάθε στιγμὴ πού ζοῦμε, ἀλλὰ καὶ μιὰ εὐρύτερη χρονικὴ μονάδα μὲ ἔκτασιν, μέσα στὴν ὁποία καὶ διαίρεσιν μπορούμε νὰ ἔχουμε καὶ ἐπανάληψιν.

Στὴν ἐργασία αὐτὴ διατυπώνεται γιὰ πρώτη φορὰ μιὰ πολὺ ἐνδιαφέρουσα καὶ ἀξιοπρόσεχτη ἄποψις γιὰ τὸ ἐγκλιτικὸ μόριον ἂν, τὸ γνωστὸ ἕως τώρα ὡς «δυνατικὸ ἂν». Ὁ συγγρ. πιστεύει πῶς ἡ χρῆσις τοῦ μορίου αὐτοῦ δίνει χροιά ὑποκειμενικὴ στίς ἐγκλίσεις πού ἐκφράζουν κρίσιν. Καὶ ἂν ἀκόμη ἀποδειχτῆ ὅτι αὐτὴ ἦταν ἡ ἀρχικὰ σωστὴ σημασία καὶ ὅτι ἐπαληθεύεται ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα κείμενα (στὸ σημεῖο αὐτὸ πολὺ θὰ μᾶς ἐνδιέφερε νὰ δοῦμε ὀλοκληρωμένη τὴν ἐργασία του πάνω στὸ ἂν μὲ μέλλοντα, ἀπ' ὅπου προῆλθε ἡ μελέτη πού κρίνουμε), βρίσκουμε ὅμως πῶς εἶναι ἐπικίνδυνον νὰ τὴ γενικεύσουμε, σὲ σημεῖο μάλιστα

MAS, *Syntaxe Latine*, Παρίσι 1959, ὅπου (§ 369) τὸ σύνολο τοῦ ὑποθετικοῦ λόγου ὀνομάζεται «*phrase conditionnelle*» (ἡ ὑπογράμμισις τῶν συγγραφέων). Ἀκόμη θυμίζουμε πῶς ὁ ὑποθετικὸς λόγος στὰ ἰταλικά λέγεται «*periodo ipotetica*» (S. BATTAGLIA - V. PERNICONE, *La Grammatica italiana*, Torino 1963, σ. 560), στὰ γαλλικά, «*système conditionnel*» (*Grammaire Larousse du XXe siècle*, Παρίσι 1963, σ. 118 [§ 164]), κ.ο.κ.

1. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ἀπὸ τὴν ἄποψιν αὐτὴ πῶς ἀνάμεσα στὴν πλοῦσιαν βιβλιογραφία τῆς μελέτης δὲν περιλαμβάνεται ἡ Νεοελληνικὴ Σύνταξις τοῦ Α.Χ. ΤΖΑΡΤΖΑΝΟΥ ('Αθήναι [Ο Ε Σ Β] τομ. Α' 1946, τομ. Β' 1953).

2. Βλ. σ. 16, 31, 67, 74, κτλ.

πού να ονομάσουμε τὸ ἄν ὑποκειμενικὸ (σ. 117) καὶ τίς ὡς τώρα γνωστές ὡς δυνητικές ἐγγλίσεις ὑποκειμενικές (σ. 115). Ἡ δυνητικὴ ἀπόχρωση τοῦ ἄν εἶναι διαπιστωμένη, πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφισβήτηση, γιὰ πολλὰ ἀρχαῖα χωρία.

Μιλώντας γιὰ τοὺς ἐξαρτημένους ὑποθετικούς λόγους ὁ συγγρ. γράφει (σ. 95) ὅτι ἡ ὑποθετικὴ πρόταση μπορεῖ: «γ) Νὰ μεταβληθῆ εἰς ὑποθετικὴν μετοχήν». Ἡ περίπτωση αὐτὴ πρέπει νὰ διαγραφῆ, γιὰτι, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὰ σχετικὰ παραδείγματα πού δίνονται (ἀρ. 136 - 141), ἐδῶ δὲν ἔχουμε ἐξαρτημένον, ἀλλὰ εὐθὺ λόγο. Οἱ μετοχές αὐτὲς δὲν εἶναι ἐξαρτημένες· ὑποκαθιστοῦν ἀντίστοιχες ὑποθετικὲς προτάσεις.

Στὶς γενικὲς συγκρίσεις καὶ παρατηρήσεις (σ. 118) ὁ συγγρ. τονίζει πὼς ἡ ταξινόμησή του «εἰσάγει τὴν κατηγορίαν τῶν εἰς πλάγιον λόγον ὑποθετικῶν λόγων». Παρὰ τίς ὀρθὲς καὶ χρήσιμες παρατηρήσεις του γιὰ τοὺς ἐξαρτημένους ὑποθετικούς λόγους καὶ γιὰ τοὺς σὲ πλάγιον λόγο, ἡ γενικὴ αὐτὴ θέση δὲν νομίζουμε πὼς ἀνταποκρίνεται στὰ πράγματα, γιὰτι οἱ σὲ πλάγιον λόγο ὑποθετικοὶ λόγοι δὲν ἀποτελοῦν ἰδιαίτερη κατηγορία, ἀλλὰ εἶναι ὑποθετικοὶ λόγοι με ἀλλοιωμένη μορφή καὶ ὁ καθένας πρέπει νὰ ὑπαχθῆ στὸ εἶδος πού ἀνήκει. Ὑστερα, ἂν ἡ ἀποψη αὐτὴ γίνῃ δεκτὴ, τότε πρέπει νὰ εἰσαγάγουμε ἀνάλογη κατηγορία καὶ σὲ πολλὰς ἄλλες κύριες ἢ δευτερεύουσες προτάσεις, πού μποροῦν νὰ ἐκφέρωνται ἐξαρτημένες ἢ σὲ πλάγιον λόγο. Ὁ πλάγιος λόγος εἶναι ὅμως κάτι πολὺ πιὸ γενικὸ καὶ διαφορετικὸ, μέσα στὸν ὁποῖο ἐντάσσονται καὶ οἱ ὑποθετικοὶ λόγοι ὅπως καὶ οἱ ἄλλες προτάσεις.

Οἱ παρακάτω παρατηρήσεις ἀναφέρονται σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ παραδείγματα πού χρησιμοποιεῖ ὁ συγγρ. στὴν ἐργασία του.

Στὸ παράδειγμα 3 (Σοφ. Ἄντ. 461) δὲν ὑπάρχει ἀνακολουθία καὶ δὲν χρειάζεται νὰ καταφύγουμε στὴν περίτεχνη διατύπωση εἰ δ' ἀληθὲς τυγχάνει ὅτι τοῦ χρόνου... (σ. 20).

Τὸ πολυσυζητημένο παράδειγμα ἀπὸ τὸν Δημοσθένη (19.153=ἀριθ. παραδ. 10, σ. 26) πιστεύουμε κι ἐμεῖς μαζὶ με τὸν C. D. Chambers (CR, IX [1995] 294a) πὼς εἶναι ὀρθὸ καὶ δὲν παρουσιάζει δυσκολία, ὥστε νὰ μὴ μποροῦμε νὰ τὸ ἐντάξουμε στὸ καθιερωμένο II εἶδος (μὴ πραγματικὸ). Τὸ εἰ γὰρ ἦσαν ἀναφέρεται στὸ παρὸν (νῦν), πού βρίσκεται σὲ ἀντίθεση με τὸ παρελθόν. Δηλαδή ὁ Δημοσθένης θέλει νὰ πῆ πὼς ἂν τώρα οἱ Φωκεῖς ἦσαν σῶοι, ὅπως τότε ἦσαν... Ἄρα τότε ἦσαν, ἀλλὰ τώρα πιά δὲν εἶναι, ὅπως καὶ δὲν ἔχουν τίς Θερμοπύλες. Τὸ εἰ ἦσαν λοιπὸν δὲν αἰρεῖ πραγματικὸ γεγονός, ἀλλὰ κάνει ὑπόθεση πάνω σὲ κάτι πού δὲν ὑπάρχει πιά.

Τὰ παραδείγματα 124 (Θουκ. 6.29.1)¹ καὶ 125 (Δημ. 18.145) δὲν εἶναι τοῦ τύπου 15 (εἰ+ὄριστ. -ὄριστ. ἱστορ. χρ.) καὶ 16 (εἰ+εὐκτ. -ὄριστ. ἱστορ. χρ.), γιὰτι καὶ τὰ δύο εἶναι ἐξαρτημένοι ὑποθετικοὶ λόγοι, κι ἄς μὴν ἔχουν φανερὴ ἐξάρτηση ἀπὸ κάποιον ρῆμα².

1. Γιὰ τὸ ἴδιο παράδειγμα βλ. καὶ σ. 63, ἀριθ. 26.

2. Γιὰ τὴν ιδιόμορφη αὐτὴ ἐκφορὰ τοῦ πλάγιου λόγου χωρὶς ἐξάρτηση ἀπὸ κάποιον ρῆμα βλ. R. KÜHNER - B. GERTH, Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache, II, München 1963 (=Hannover und Leipzig 31904) § 595, 1 καὶ 3 (σσ. 552-554). Κ. ΚΑΤΕΒΑΙΝΗ, Συνακτικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης, Ἀθήναι 1914, § 385,5, σημ. (σ. 131). Στὸ πρῶτο βοήθημα, ἀνάμεσα στὰ παραδείγματα πού δίνονται γιὰ τὴν ἐκφορὰ αὐτὴ, περιλαμβάνεται καὶ τὸ χωρίο τοῦ Θουκυδίδου (ἀριθ. 124), ἐνῶ στὸ δεύτερο τοῦ Δημο-

Ἔτσι στὸν εὐθὺ λόγῳ στὴν πρώτη περίπτωση θὰ εἶχαμε *έτοιμος εἰμι... κρῖνεσθαι, εἴ τι τούτων εἰργασμαι (ἢ εἰργασμένος εἰμι)*¹ καὶ στὴ δευτέρῃ οὐκ ἔστι μοι τοῦ πολέμου πέρας οὐδ' ἀπαλλαγὴ, εἰὰ μὴ Θηβαίους καὶ Θετταλοὺς ἐχθροὺς ποιήσω τῇ πόλει.

Στὸ παρὰδ. 156 (Λυσ. 2.21) τὸ *νομίσαντες οὕτως ἂν ἐρημοτάτους εἶναι* δὲν ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ *οὕτως ἂν ἦσαν*, ἀλλὰ μὲ τὸ *οὕτως ἂν εἶησαν*, πού χρειάζεται, γιὰ νὰ ἔχουμε ἀντιστοιχία πρὸς τὸ *ἠγησάμενοι ἄρξειν* πού προηγεῖται.

Στὸ παρὰδ. 167 (Ξεν. Ἀπομν. 1.3.3.) φοβόμαστε πὼς τὸ *εἰ ἔχει αἰτιολογικὴ ἀπόκρωση*, καὶ τότε ὁ ὑποθετικὸς αὐτὸς λόγος εἶναι πολὺ ἀμφισβητήσιμος.

Στὸ παρὰδ. 173 (Ἀνδ. 4.17) στὸν εὐθὺ λόγῳ ἴσως εἶναι προτιμότερο νὰ ἀποκαταστήσουμε *δήσω σε, εἰὰ μὴ πᾶν ταχέως γράφης καὶ ὄχι εἰ μὴ γράφοις*, ὅπως κάνει ὁ συγγρ., εὐρώντας τὴν ὑπόθεση ὡς ἀπίθανη, ὅπως στὰ παρὰδ. τῶν σελίδων 87 καὶ 88.

Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὑποθετικὸς λόγους πού δίνονται ὡς παραδείγματα (ἀρ. 201-226) γιὰ ἐπανάληψη ἢ ἀοριστολογία μποροῦν εὐκόλα νὰ μεταπιστοῦν ἀπὸ τὴν πρώτη κατηγορία στὴ δευτέρῃ καὶ ἀντίστροφα, γιὰτὶ εἶναι ὅμοιοι καὶ στὴ μορφή καὶ στὸ περιεχόμενο καὶ ἔτσι ἡ διάκριση γίνεται δύσκολη καὶ ἀβέβαιη.

Τέλος στὸ στίχο τοῦ Σοφοκλῆ (Ο.Τ. 220) πού ἀναφέρεται στὴ σ. 44 καὶ ἐμεῖς νομίζουμε πὼς ἡ *μετοχὴ μὴ οὐκ ἔχων* εἶναι ὑποθετικὴ, ὅπως σωστὰ δέχεται ὁ Bayfield, καὶ ὄχι τροπικὴ ἢ αἰτιολογικὴ. Δὲν βλέπουμε λοιπὸν τὸ λόγῳ νὰ καταφύγουμε στὴν ἐξεζητημένη ἀποκατάσταση τοῦ ὑποθετικοῦ λόγου *εἰ γὰρ ἴχνεον αὐτός, οὐκ ἂν ἴχνεον μακρὰν, μὴ οὐκ ἔχων τι σύμβολον* ἀρκεῖ μιὰ ἀπλή ἀνάλυση τῆς μετοχῆς οὐ γὰρ *ἂν ἴχνεον, εἰ μὴ εἶχον*.

Προτοῦ τελειώσουμε εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ πούμε πὼς δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ μὴν παρατηρήσῃ ὀρισμένες φραστικὲς καὶ γλωσσικὲς «ὀλιγωρίες» καὶ τὸν κάπως μεγάλο ἀριθμὸ ἀπὸ τυπογραφικὰ καὶ ἄλλα λάθη πού ὑπάρχουν στὴν ἐργασία. Στὴν πρόταση π.χ. «Ὁ Ὀμηρος ἔζησε κατὰ τὴν μεταβατικὴν αὐτὴν περίοδον...» (σ. 22), ἡ μεταβατικὴ περίοδος δὲν καθορίζεται ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα. Ὑστερα, γιὰ ἓνα τόσο μεγάλο καὶ ἀντιλεγόμενο πρόβλημα ὅπως τὸ Ὀμηρικόν, νομίζουμε πὼς εἶναι προτιμότερο στὶς ἐκφράσεις μας νὰ εἴμαστε λιγότερο ἀπόλυτοι. Φράσεις ὅπως: αἱ περιπτώσεις πλαγιασμοῦ τῶν ὑποθετικῶν λόγων (σ. 16), σχηματικῶς ἢ ταξινομήσεις αὐτοῦ εἶναι συνοπτικῶς ἢ ἀκόλουθος (σ. 29), ὁ συρμὸς τοῦ ἀπραγματοποιήτου (σελ. 74), δὲν ὑπάρχουν εἰδικοὶ τύποι ὑποθετικῶν λόγων πού νὰ ἐκφράζον ἀοριστολογικότητα (σ. 81), φαίνονται ἀτυχεῖς. Ὁ ἀναγνώστης διαπιστώνει καὶ κάποια κατάχρηση ἀπὸ τὰ πολλὰ βεβαίως, ὁμως, ἀλλὰ, πού, κτλ. Εἰδικὰ τὸ πού, τὸ ὅποιο ἐπανερχεται πολὺ συχνὰ στὶς τελευταῖες σελίδες, ἴσως δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχη τόση μεγάλη θέση στὴ γλωσσικὴ μορφή πού χρησιμοποιεῖ ὁ συγγρ. Ἀκόμη δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουν θέση μέσα σ' αὐτὴ ὀρθογραφίες ὅπως *καθόσον* (σ. 55), *καθαυτὸ* (σ. 57) κτλ. Τέλος, στὴ σ. 24, ὅπου ἐλέγχεται ὁ J. Humbert γιὰ μιὰ «φραστικὴ ἀσάφεια», τὸ ὕφος τοῦ κ. Χιονίδη μᾶς φαίνεται ἀνεπίτρεπτα ἐριστικόν, μὲλο πού τὸ δίκαιο εἶναι μὲ τὸ μέρος του.

Παρὰ τίς ὅποιες ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴν προτεινόμενη ταξινόμηση καὶ παρὰ τίς ἐπὶ μέρους παρατηρήσεις σὲ ὀρισμένα δευτερεύοντα σημεῖα καὶ παραδείγματα, ἡ ἐργασία τοῦ κ. Χιονίδη στὸ σύνολό της εἶναι ἀξιόλογη, σοβαρὴ καὶ γι' αὐτὸ πρέπει νὰ προσεχτῆ· ἀποτελεῖ πραγματικὰ πολύτιμη συμβολὴ στὴ σωστὴ ταξινόμηση τῶν ὑποθετικῶν λόγων τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσας. Εἶναι

σθῆνη (ἀριθ. 125). Πρβ. καὶ J. HUMBERT, *Syntaxe grecque*, Παρίσι 1960, § 316 (μετάφραση Γ. ΚΟΥΡΜΟΥΛΗ, Ἀθήνα 1957, σ. 183).

6. Βλ. καὶ Θεοκ. 4. 131, 1-2.

καρπός επίμονης και επίπονης επιστημονικής έρευνας που μαρτυρεί πλατύ κατατοπισμό πάνω στο θέμα, διεισδυτικότητα στα άρχαία κείμενα και μεθοδικότητα στη συγκέντρωση και την επεξεργασία του ύλικού.

B. ΑΤΣΑΛΟΣ

Cosmas Indicopleustès, Topographie chrétienne, tome I (Livres I-IV), tome II (Livre V). Introduction, texte critique, illustration, traduction et notes par *Wanda Wolska-Conus*. Paris 1968, 1970. [Les éditions du Cerf, Sources chrétiennes, n. 144, 159].

Ἡ κ. W. Wolska-Conus, γνωστή ἤδη σὲ ὄσους ἀσχολοῦνται μὲ τὸν χριστιανικὸ καὶ βυζαντινὸ κόσμο ἀπὸ τὸ παλαιότερο ἔργο της *La Topographie chrétienne de Cosmas Indicopleustès, Théologie et science au VIe siècle* (Paris 1962), ἐκδίδει κριτικὰ τὸ κείμενο τῆς «Χριστιανικῆς Τοπογραφίας», ποῦ ἐπικράτησε, παρόλο ποῦ τὸ ἔργο μᾶς παραδόθηκε ἀνώνυμα, νὰ τὸ ἀποδίδουμε στὸν Κοσμᾶ Ἰνδικοπλεῦστη.

Τὸ κείμενο τοῦτο μᾶς ἦταν ἤδη γνωστὸ κυρίως ἀπὸ τις δύο παλαιότερες ἐκδόσεις του (B. de Montfaucon, 1706, καὶ τις ἀνατυπώσεις της· E. O. Winstedt, 1909). Ἡ πρώτη ἀπὸ τις δύο αὐτὲς ἐκδόσεις εἶχε στηριχτῆ στὸ λιγότερο ἀξιόπιστο χφ, ἐνῶ ἡ δεύτερη, παρόλο ποῦ εἶχε ὡς βάση της τὸ καλύτερο ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς παράδοσης τοῦ κειμένου χφ — κατὰ τρόπο ὅμως ἀπόλυτο — δὲν ἦταν ἀπαλλαγμένη ἀπὸ σφάλματα. Ὁ E. O. Winstedt δὲν εἶχε λάβει ἀκόμη ὑπόψη του, ὅσο ἔπρεπε, καὶ τὴν εἰκονογράφηση τοῦ κειμένου. Τὸ γεγονός τοῦτο δὲν τοῦ ἐπέτρεψε, ὅπως παρατηρεῖ ἡ ἐκδ. (σ. 118) νὰ ἀποφύγη καὶ κάποια σύγχυση στὴ διάταξη τοῦ κειμένου.

Ἡ ἐκδοση τοῦ κειμένου ἀπὸ τὴν κ. Wolska-Conus ἔγινε μὲ νέα ἀντιβολὴ τῶν χφφ, μὲ διαφορετικὴ ἀντίληψη στὴν ἀξιολόγησή τους καὶ μὲ πλήρη μελέτη τῆς εἰκονογράφησης ποῦ συνοδεύει τὸ κείμενο. Ἀποτελεῖ καὶ γιὰ τὸ λόγο τοῦτο οὐσιαστικὴ πρόοδο γιὰ νὰ γνωρίσωμε καὶ νὰ κατανοήσωμε καλύτερα τὸ θεολογικὸ αὐτὸ ἔργο τοῦ βου αἰώνα.

Ὁ πρῶτος τόμος τῆς κριτικῆς ἐκδοσης τῆς «Χριστιανικῆς Τοπογραφίας» περιλαμβάνει τὰ ἀκόλουθα μέρη: Πρόλογο τοῦ καθηγητοῦ καὶ ἀκαδημαϊκοῦ P. Lemerle (σ. 7-11), Εἰσαγωγή (σ. 13-251), στὴν ὁποία ἡ ἐκδ. συζητᾶ διάφορα προβλήματα σχετικὰ μὲ τὸ συγγραφέα καὶ τὸ ἔργο ποῦ ἐκδίδει, τὴ χειρόγραφὴ του παράδοση, τὴν εἰκονογράφηση τοῦ κειμένου, τις ἀρχές ποῦ ἀκολούθησε γιὰ τὴν κριτικὴ του ἐκδοση. Ἀκολουθεῖ ἡ κριτικὴ ἐκδοση τῶν τεσσάρων πρώτων λόγων μὲ γαλλικὴ μετάφραση καὶ πλουσιότατο σχολιασμὸ (σ. 253-569), καὶ ὁ Πίνακας περιεχομένων (σ. 570). Παράλληλα μὲ τὴν ἐκδοση τοῦ κειμένου, ἐκδίδονται κριτικὰ καὶ οἱ μικρογραφίες ποῦ συνοδεύουν τὸ κείμενο.

Στὸ πρῶτο τμῆμα τῆς *Εἰσαγωγῆς* (L'auteur et l'oeuvre, σ. 15 ἕως 43) ἡ ἐκδ. συζητᾶ τὰ προβλήματα καὶ ἐκθέτει τὰ συμπεράσματά της γιὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἔργο τοῦ συγγραφέα τῆς «Χριστιανικῆς Τοπογραφίας». Τὸ ἔργο μᾶς παραδόθηκε ἀνώνυμα. Ὁ Φώτιος στὴ Βιβλιοθήκη του (τίτλ. 36) τὸ ξέρει ἀκόμη ὡς «Χριστιανοῦ βιβλὸς ἑρμηνεία εἰς τὴν Ὀκτάτευχον». Τὸ ὄνομα τοῦ Κοσμᾶ Ἰνδικοπλεῦστη ἐμφανίζεται μόνο τὸν 11ο αἰ., σὲ διάφορα χφφ ποῦ

μᾶς διέσωσαν ἀποσπάσματα τῆς «Χριστιανικῆς Τοπογραφίας». Ἡ ἐπιγραφὴ ἐξάλλου *Κοσμᾶ μοναχοῦ* στὸ χφ Laur. Plut. IX. 28. τοῦ 11ου αἰ., πού μᾶς διασώζει τὸ κείμενο στὴν ὁλότητά του, φαίνεται ὅτι ἔχει προστεθῆ ἀπὸ κάποιον μεταγενέστερο (σ. 61). Ἡ ἐκδ. θεωρεῖ ὅτι, παρὰ τὶς διαφορὲς ἐρμηνεῖες πού προτάθηκαν γιὰ τὸ ὄνομα τοῦ Κοσμᾶ καὶ παρὰ τοὺς διαφοροὺς ταυτισμοὺς πού ἔγιναν γιὰ τὸν συγγραφέα τῆς «Χριστιανικῆς Τοπογραφίας» μὲ ἄλλα γνωστὰ πρόσωπα πού ἔφεραν τὸ ὄνομα Κοσμᾶς, πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας παρουσίασε ἀνώυμο τὸ ἔργο του (σ. 15): διατηρεῖ ὅμως καὶ ἡ ἐκδ. τὸ *Κοσμᾶς Ἰνδικοπλεύστης*, ἐπειδὴ ἔχει καθιερωθῆ ἀπὸ τὴν παράδοση (σ. 16). Τὸ ἔργο τοῦτο γράφεται λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ Σύνοδο τοῦ 553, εἰδικότερα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 547-549 (βλ. καὶ Krunbacher, τ. Β', σ. 13) στὴν Ἀλεξάνδρεια. Ὁ συγγραφέας του ὑπῆρξε Νεστοριανός. Τὴν ταυτότητά του τὴν ὑποδηλώνει σημειώνοντας ἀπλῶς τὴν ἐνδειξὴ *χριστιανός*, γιὰ νὰ τονίσῃ ἔτσι, παρατηρεῖ ἡ ἐκδ., τὴν ἀντίθεσή του πρὸς τὸ μονοφυσιτισμό, ὅπως ὀνομάζει καὶ τὸ βιβλίον του, πού δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ἐκφυλισμένη ἐπιστήμη γραμμμένη ἀπὸ ἓναν αὐτοδίδακτο, «Χριστιανικὴ Τοπογραφία», γιὰ νὰ τὸ ξεχωρίσῃ ἀπὸ παρόμοια ἔθνη καὶ ἡ ψευδοχριστιανικὰ ἔργα (σ. 15-16). Λίγες εἶναι οἱ πληροφορίες πού ἀντλοῦμε γιὰ τὸ ἀτομὸ τοῦ ἀπὸ τὸ ἔργο αὐτό. Ὑπῆρξε ἓνας πολυταξιδεμένος ἔμπορος καὶ μμποροῦμε νὰ χρονολογήσωμε τὴν ἀκμὴ του στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 6ου αἰ. Ἡ ἐκδ. δέχεται ὅτι παρὰ τὸ ἐπίθετό του — *Ἰνδικοπλεύστης* —, δὲ γνώρισε ποτὲ τὶς Ἰνδίες, καὶ τὰ ὅσα γράφει γιὰ τὴ χώρα αὐτὴ (μὲ τὸ ὄνομα *Ἰνδίες* στὰ χρόνια τοῦ Κοσμᾶ δηλωνόταν ἓνας γεωγραφικὸς χώρος μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν σημερινὸ) δὲν εἶναι παρὰ δάνεια ἀπὸ ἄλλους (σ. 17). Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Χριστιανικὴ Τοπογραφία, εἶχε γράψῃ καὶ ἓνα γεωγραφικὸ ἔργο πού τὸ ἀφιέρωσε σὲ κάποιον *φιλόχριστον Κωνσταντῖνον*. Τρίτο τοῦ βιβλίου ὑπῆρξε μιὰ ἀστρονομικὴ πραγματεία πού τὴν εἶχε στείλει πρὸς τὸν *θεοφιλέστατον διάκονον Ὁμόλογον*, καὶ τέταρτο μιὰ ἐρμηνεῖα τοῦ Ἄσματος τῶν ἀσμάτων, τὴν ὁποία γράφει παρακινημένος ἀπὸ κάποιον φίλο τοῦ Θεόφιλο. Καὶ τὰ τρία τοῦ αὐτὰ ἔργα δὲν μᾶς διασώθηκαν (σ. 18-19).

Ἀκολουθεῖ (σ. 19-36) μιὰ περίληψη τῶν Χ Λόγων τῆς Χριστιανικῆς Τοπογραφίας, πού ἡ ἐκδ. ἀναδημοσιεύει ἀπὸ τὴν παλαιότερὴ τῆς ἐργασία (*La Topographie chrétienne*), μὲ σκοπὸ νὰ καταδείξῃ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ἔργου. Δέχεται ὅτι τὸ κείμενο πού ἀκολουθεῖ ὕστερα ἀπὸ τὸν Χ Λόγον δὲν ἀνήκει ὀργανικὰ στὴ Χριστιανικὴ Τοπογραφία, ἀλλὰ ὅτι εἶναι ἴσως ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ χαμένο γεωγραφικὸ ἔργο τοῦ Κοσμᾶ πού προστέθηκαν ἀργότερα στὸ κείμενο (σ. 36· βλ. καὶ σ. 57 καὶ 141). Τὸ κείμενο τοῦτο, πού σὲ παλαιότερες ἐκδόσεις ἀποτελεῖ τοὺς Λόγους XI καὶ XII (βλ. πρόχειρα P.G. 88, 441 κέ.), δὲν μᾶς ἔχει πρὸς τὸν χφ Vatic. gr. 699, πού βρίσκεται ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς παράδοσης τοῦ κειμένου πλησιέστερα πρὸς τὸ πρωτότυπο τοῦ ἔργου (σ. 57 καὶ 86).

Τὸ πρῶτο τμῆμα τῆς Εἰσαγωγῆς περατώνεται μὲ τὴ συνοπτικὴ ἐξέταση τῶν ἀπόψεων τοῦ Κοσμᾶ στὸ ἔργο του (σ. 36-43). Ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἀπόψεων αὐτῶν ἔχει ἀπασχολήσει ἐκτενῶς τὴν ἐκδ. στὴν προηγούμενη μελέτη τῆς (*La Topographie chrétienne*): γιὰ τὸ λόγο τοῦτο μᾶς δίνει τώρα τὰ ἀπαραίτητα μόνον στοιχεῖα γιὰ τὸν γενικότερο κατατοπισμὸ τοῦ ἀναγνώστη.

Στὸ δεύτερο τμῆμα τῆς Εἰσαγωγῆς (*La tradition manuscrite*, σ. 44 ἕως 231) ἡ ἐκδ. ἐξετάζει ἐξαντλητικὰ τὴ χειρόγραφη παράδοση τοῦ κειμένου (ἄμεση

και ἔμμεση), τῶν σχολίων και τῆς εἰκονογράφησης· θὰ μᾶς πληροφορήσει ἀκόμη γιὰ τὶς προηγούμενες ἐκδόσεις τοῦ ἔργου και τὶς διάφορες μεταφράσεις του.

Τὸ κείμενο τῆς Χριστιανικῆς Τοπογραφίας μᾶς ἔχει διασωθῆ ἀκέραιο σὲ τρία χφφ: Vatic. gr. 699, 9ου αἰ. (=V)· Sinait. gr. 1186, 11ου αἰ. (=S) και Laur. Plut. IX 28, 11ου αἰ. (=L). Ἡ ἐκδ. δέχεται ὅτι τὰ τρία αὐτὰ χφφ ἀποτελοῦν δύο ομάδες (V και LS). Καταλήγει ἀκόμη στὸ συμπέρασμα ὅτι και οἱ δύο ομάδες κατὰγονται ἀπὸ ἓνα πρότυπο μιᾶς ἀναθεωρημένης μορφῆς (copie revisée), πού παρουσιάζεται λίγο καιρὸ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ ἔργου και στὴν ὁποία τὰ διάφορα σχόλια ἀπὸ τὸ περιθώριο εἶχαν ἤδη περάσει στὸ κείμενο, ἐνῶ, ἰδιαίτερα, ἡ δεύτερη ομάδα (LS) κατὰγεται ἀπὸ ἓνα πρότυπο μιᾶς διασκευασμένης μορφῆς τοῦ ἔργου (copie remaniée), ἡ ὁποία χρονολογεῖται γύρω στὸ 553, σύγχρονη δηλ. ἀκόμη μὲ τὶς μεγάλες χριστολογικὲς ἐριδες (σ. 86).

Και τὰ τρία αὐτὰ χφφ εἶναι εἰκονογραφημένα. Ἔως τώρα ὅμως τὸ κείμενο και οἱ μικρογραφίες πού τὸ συνοδεύουν εἶχαν μελετηθῆ ἀνεξάρτητα. Ὅπως συμπεραίνομε ἀπὸ διάφορα χωρία τῆς Χριστιανικῆς Τοπογραφίας, ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας τῆς παρουσίασε τὸ ἔργο του εἰκονογραφημένο, γιὰ νὰ διευκολύνῃ, φυσικὰ, τὴν κατανόησή του. Ἡ ἐκδ., διαπιστώνοντας τὴ στενωτάτη σχέση ἀνάμεσα στὸ κείμενο και στὴν εἰκονογράφηση του και ἐπιθυμώντας νὰ παραμείνῃ ὅσο τὸ δυνατόν πλησιέστερα πρὸς τὴ μορφή τοῦ πρωτοτύπου, ἔκρινε σκοπιμότερο νὰ μᾶς δώσῃ εἰκονογραφημένη τὴ νέα κριτικὴ ἐκδοση τοῦ ἔργου. Γιὰ τὸ λόγο τοῦτο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη μελέτη τῆς χειρόγραφης παράδοσης τοῦ κειμένου, ἐρευνᾷ και τὴ χειρόγραφη παράδοση τῆς εἰκονογράφησης (σ. 124-231) και μᾶς δίνει δύο στέμματα τῆς παράδοσης τοῦ κειμένου (σ. 86) και τῆς παράδοσης τῶν μικρογραφιῶν (σ. 185). Τὰ συμπεράσματα στὰ ὁποῖα καταλήγει εἶναι ἐνδιαφέροντα. Τὸ στέμμα τῆς παράδοσης τῶν μικρογραφιῶν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὸ σχῆμα τοῦ στέμματος τῆς παράδοσης τοῦ κειμένου· τὸ χφ ὅμως S βρίσκεται ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς εἰκονογράφησης πιὸ κοντὰ πρὸς τὴ μορφή πού θὰ εἶχαν οἱ μικρογραφίες στὸ πρωτότυπο, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ κειμένου πιὸ ἀξιόπιστο εἶναι τὸ χφ V (σ. 184-185).

Ἡ ἐκδ. ἐκθέτει κατόπιν (σ. 232-245) τὶς ἀρχὲς πού ἀκολούθησε γιὰ τὴν κριτικὴ ἐκδοση τοῦ κειμένου. Στήριζεται, ὅπως και ὁ E. O. Winstedt, ὁ προηγούμενος ἐκδότης τοῦ ἔργου, στὸ χφ V, χρησιμοποιεῖ ὅμως παράλληλα πολὺ περισσότερο και τὴν ἄλλη ομάδα τῆς χειρόγραφης παράδοσης (LS). Ἀκολουθοῦν ὀρισμένες παρατηρήσεις γιὰ τὴ γλώσσα τοῦ συγγραφέα. Πρόθεση τῆς ἐκδ. δὲν ὑπῆρξε βέβαια ἡ πλήρης μελέτη τῶν γλωσσικῶν φαινομένων στὴ Χριστιανικὴ Τοπογραφία, ἔκρινε ὅμως ὀρθὸ νὰ μᾶς παρουσιάσῃ και νὰ συζητήσῃ τὰ φαινόμενα ἐκεῖνα πού τὴν προβλημάτισαν στὴν κριτικὴ ἐπεξεργασία τοῦ κειμένου. Ἐνδιαφέρουσες ἀκόμη εἶναι οἱ παρατηρήσεις τῆς γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον ὁ συγγραφέας παρεμβάλλει στὸ ἔργο του διάφορα χωρία ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή, και γιὰ τὸν τρόπο πού τὰ χωρία αὐτὰ παραδίδονται ἀπὸ τὶς δύο ομάδες τῆς χειρόγραφης παράδοσης. Ἡ Εἰσαγωγή τερματίζεται μὲ τὴν ἀναγραφή τῆς βιβλιογραφίας (σ. 246-251).

Ἀκολουθεῖ ἡ κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ κειμένου (Λόγοι I-IV), μὲ τὶς μικρογραφίες και πλουσιότατο σχολιασμὸ πού διαφωτίζει πρόσωπα και γεγονότα, και μὲ τὴ γαλλικὴ μετάφραση.

Στὸν δεύτερο τόμο, πὸν κυκλοφόρησε πρόσφατα, ἐκδίδεται ὁ V Λόγος τῆς Χριστιανικῆς Τοπογραφίας, πὸν ἀπὸ πολλῆς ἀπόψεως μποροῦμε νὰ τὸν θεωρήσωμε ὡς τὸ πιὸ ἀξιόλογο τμῆμα τοῦ ἔργου.

Ὅπως παρατηρεῖ ὁ P. Lemerle στὸν Πρόλογό του (σ. 8), κανένας ἐκτὸς ἀπὸ τὴν W. Wolska - Conus δὲν ἦταν πιὸ κατάλληλος γιὰ νὰ ἐπιχειρήσῃ μία νέα κριτικὴ ἔκδοση τῆς Χριστιανικῆς Τοπογραφίας. Ἡ προηγούμενη ἐργασία τῆς τῆς ἐπέτρεψε νὰ γνωρίσῃ σὲ βάθος τὸ τόσο δύσκολο κείμενο καὶ νὰ εἶναι ἔτσι σὲ θέση νὰ τὸ ἀποκαταστήσῃ κριτικά. Ἐλπίζομε, συμπληρώνομε ἐμεῖς, ὅτι σύντομα ἡ W. Wolska-Conus θὰ ὀλοκληρώσῃ τὴν τόσο σημαντικὴ προσφορά τῆς μετὰ τὴν ἔκδοση καὶ τοῦ τρίτου τόμου πὸν θὰ περιλάβῃ τὴν κριτικὴ ἔκδοση τῶν ὑπόλοιπων Λόγων τῆς Χριστιανικῆς Τοπογραφίας.

ΕΥΔ. Θ. ΤΣΟΛΑΚΗΣ

Archives de l'Athos, fondées par Gabriel Millet. Publiées par Paul Lemerle. IV. Actes de Dionysiou. Edition diplomatique par Nicolas Oikonomides. Texte, Paris 1968, Σελ. XII, 252. Album, Paris 1968, XLV πίν.

Στὴ γνωστὴ σειρά Archives de l'Athos, πὸν φιλοδοξεῖ νὰ περιλάβῃ τὴ διπλωματικὴ ἔκδοση τῶν ἐγγράφων ὅλων τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους — ἀπὸ τίς πιὸ σημαντικῆς προσφορῆς στὴ βυζαντινὴ βιβλιογραφία — ἐκδίδονται σὲ δύο τεύχη (Texte, Album) μετὰ πλουσιότατο σχολιασμό ἀπὸ τὸν Ν. Οἰκονομίδη 44 ἔγγραφα τῆς μονῆς Διονυσίου, πὸν καλύπτουν χρονικὰ τὴν περίοδο Αὐγούστος 1056 - 1503/4.

Στὴ σειρά αὐτῇ, πὸν ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν G. Millet (τὴν ἐποπτεία τῆς δημοσίευσης τῶν ἐγγράφων ἔχει σήμερα ὁ καθηγητὴς καὶ ἀκαδημαϊκὸς Paul Lemerle), ἔχουν ἐκδοθῆ ἤδη καὶ οἱ ἀκόλουθοι τόμοι: I. Actes de Lavra, éd. G. Rouillard - P. Collomp, Paris 1938. II. Actes de Kutlumus, éd. P. Lemerle, Paris 1945. III. Actes de Xéropotamou, éd. J. Bompaire, Paris 1964. Ἄς προσθέσω ἀκόμη ὅτι ἀπὸ καιρὸ βρίσκεται γιὰ ἐκτύπωση ὁ πρῶτος τόμος τῆς νέας, ὀλοκληρωμένης ἔκδοσης τῶν ἐγγράφων τῆς μονῆς τῆς Λαύρας, καὶ ὅτι πολλοὶ ἐρευνητὲς ἐργάζονται γιὰ τὴ συμπλήρωση τῆς σειρᾶς.

Ἡ ἔκδοση τῶν ἐγγράφων τῆς μονῆς Διονυσίου ἔγινε μετὰ τὴν ἐπιτόπια κυρίως μελέτη τῶν κειμένων ἀπὸ τὸν Ν. Οἰκονομίδη, καὶ τὸ πρῶτο τῆς τεύχος περιλαμβάνει τὰ ἀκόλουθα μέρη: Πρόλογο - παρουσίαση τοῦ P. Lemerle καὶ πρόλογο τοῦ ἐκδότη τῶν ἐγγράφων Ν. Οἰκονομίδη (σ. VII-VIII). Ἀκολουθεῖ ἡ ἐπεξηγήση τῶν διαφόρων βραχυγραφιῶν πὸν χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὰ βιβλία καὶ τὰ περιουσιακά ἑκείνη ὁ ἐκδότης παραπέμπει πολλὰ φορὰς (Ouvrages et reuves cités en abrégé, σ. IX-XI) καὶ ἡ Εἰσαγωγή (Introduction σ. 3-32), στὴν ὁποία δίδονται πληροφορίες καὶ συζητοῦνται προβλήματα γιὰ τὴν ἱστορία τῆς μονῆς καὶ τὸν ἰδρυτὴ τῆς. Ἡ ἔκδοση τῶν ἐγγράφων (Textes) καταλαμβάνει τίς σ. 33-202. Στὸ Παράρτημα (Appendice, σ. 203-215) μᾶς δίδονται σὲ δύο Πίνακες οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν διαφόρων μονῶν στὶς Καρυές, ἀπὸ τὸ 1387 ἕως τὸ 1516, πὸν ἀναφέρονται ἢ ὑπογράφουν ἔγγραφα τὰ ὁποῖα σώζονται στὴ μονὴ Διονυσίου. Τὸ βιβλίον περιλαμβάνει ἀκόμη καὶ Πίνακα ὀνομάτων καὶ πραγμάτων

(Index général, σ. 217-246), Πίνακα τῶν φωτογραφιῶν τῶν ἐγγράφων ποῦ συνοδεύουν τὴν ἔκδοση σὲ ἰδιαίτερο λεύκωμα (Table des planches de l'Album, σ. 247-248) καὶ Πίνακα τῶν περιεχομένων (Table des matières, σ. 249-250). Στὸ δεύτερο τεῦχος μᾶς δίδονται φωτογραφικὰ πανομοίωτυπα τῶν ἐγγράφων.

Ἡ Εἰσαγωγὴ διακεῖται σὲ τέσσερα τμήματα. Στὸ πρῶτο τμήμα, ποῦ φέρει τὸν τίτλο: Histoire du monastère de Dionysiou des origines au début du XVIe siècle (σ. 3-22), ὁ ἐκδ. μᾶς δίνει, ὅπως ἀνέφερα, τὰ πορίσματα τῆς ἕως σήμερα ἔρευνας γιὰ τὴν ἱστορία τῆς μονῆς καὶ γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ ἰδρυτῆ της, καὶ συζητᾷ διάφορα προβλήματα. Τὰ κυριότερα συμπεράσματά του εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

Ἡ μονὴ τοῦ Ἰωάννου Προδρόμου τῆς Νέας Πέτρας, ποῦ ἀπὸ τὸν ἰδρυτὴ της ὀνομάσθηκε μονὴ Διονυσίου, ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν μοναχὸ Διονύσιο. Καταγόταν ἀπὸ τὸν Κορησό, ἕνα χωριὸ κοντὰ στὴ Καστοριά, καὶ ἡ γέννησή του τοποθετεῖται μὲ πιθανότητα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1308-1316. Ἐγίνε μοναχὸς στὴ μονὴ Φιλοθέου, ὅπου ἦταν ἡγούμενος ὁ ἀδελφός του Θεοδόσιος, καὶ ἰδρύει τὴ μονὴ ποῦ φέρει τὸ ὄνομά του μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1356-1366 (σ. 3-5). Ἐξετάζεται κατόπιν ἡ κατάστασις στὸ Ἅγιον Ὄρος τὴν ἐποχὴ τῆς ἰδρύσεως τῆς μονῆς (σ. 5-10), μᾶς ἐποχῆς ποῦ σημαδεύεται ἀπὸ τοὺς ἐμφύλιους πολέμους στὸ Βυζάντιο καὶ ἀπὸ τὴν σερβικὴ ἐξάπλωσις. Ἰδιαίτερη συζήτηση γίνεται γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Διονυσίου μὲ τὴν Τραπεζούντα (σ. 10-13). Ὁ Διονύσιος — «βυζαντινός» μὲ ἑλληνικὴ παιδεία, ὅπως τὸν χαρακτηρίζει ὁ ἐκδ.— φαίνεται ὅτι δὲν στράφηκε γιὰ τὴν ἰδρύση τῆς μονῆς του πρὸς τοὺς Σέρβους, ἀλλὰ πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη, ἀπὸ τὴν ὁποία καὶ πέτυχε κάποια οἰκονομικὴ ἐνίσχυσις. Στὸ μεταξὺ ὁ ἀδελφός του Θεοδόσιος γίνεται (1368/69) μητροπολίτης Τραπεζούντας. Στὰ 1374 ὁ Διονύσιος πηγαίνει στὴν Τραπεζούντα, ὅπου, μὲ τὴν μεσολάβησις τοῦ ἀδελφοῦ του, ἐπέτυχε σημαντικὴ οἰκονομικὴ ἐνίσχυσις ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξιο Γ', τὸν Μέγα Κομνηνόν. Ἄς προσθέσω ὅτι μᾶς ἔχει διασωθῆ στὸ πρωτότυπο τὸ χρυσόβουλλο τοῦ Ἀλεξίου Γ', μὲ τὸ ὁποῖο παραχωρεῖται ἡ οἰκονομικὴ ἐνίσχυσις ποῦ ἐπέτρεψε τὴν ἀποπεράτωσις τῆς μονῆς (Textes, ἀρ. 4). Ἐαναγυρίζει ὁ Διονύσιος στὴν Τραπεζούντα στὰ 1377/78, γιὰ νὰ εἰσπράξῃ τὰ ὑπόλοιπα χρήματα ποῦ τοῦ εἶχε ὑποσχεθῆ ὁ Ἀλέξιος Γ'. Στὰ 1382 ἐπιχειρεῖ τὸ τρίτο καὶ τελευταῖο του ταξίδι στὴν Τραπεζούντα, ὅπου καὶ πέθανε.

Στὴ συνέχεια (σ. 13-19) ἐξετάζεται ἡ κατάστασις τῆς μονῆς Διονυσίου ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ ἰδρυτῆ της ἕως τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰώνα. Ἡ μονὴ ἕως τὴν ἐποχὴ τοῦ θανάτου τοῦ Διονυσίου φαίνεται ὅτι ἦταν μικρὴ καὶ φτωχὴ. Ἡ ἀνάκτησις τοῦ Ἁγίου Ὄρους καὶ τῆς Μακεδονίας ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς (1403) ἐπέτρεψε στὴ μονὴ νὰ αὐξήσῃ τὴν περιουσίαν της. Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰ. ἀρχίζει τέλος γιὰ τὴν μονὴ Διονυσίου μίαν νέα περίοδο ποῦ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἐπιρροὴ τῶν ἡγεμόνων τῆς Βλαχίας.

Στὸ ἴδιο τμήμα τῆς Εἰσαγωγῆς δίνεται κατάλογος τῶν γνωστῶν ἡγουμένων τῆς μονῆς στὴ χρονικὴ περίοδο ποῦ καλύπτουν τὰ ἔγγραφα ποῦ ἐκδίδονται. Ἰδιαίτερος λόγος γίνεται ἀκόμη γιὰ τὶς διαφορὰς ὀνομασίες τῆς μονῆς ποῦ ἀπαντοῦν στὰ ἔγγραφα π.χ. τῆς (Νέας) Πέτρας, τοῦ (κῆρ) Διονυσίου, τοῦ κῆρ Διονυσίου ἢ Νέα Πέτρα κλπ. ἡ ὀνομασία τοῦ ἁγίου Διονυσίου ἐμφανίζεται πρὸς τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰ., ὅταν οἱ μοναχοὶ τῆς μονῆς εἶχαν τὴν τάση νὰ θεωροῦν ἅγιο τὸν ἰδρυτὴ τῆς μονῆς τους.

Τὸ δεύτερο τμήμα τῆς Εἰσαγωγῆς φέρει τὸν τίτλο: Archives, inscrip-

tions, œuvres d'art, manuscrits, και καταλαμβάνει τις σ. 23 - 28. Σύμφωνα με τις πληροφορίες που δίνει ο έκδ. μιλώντας για το περιεχόμενο του αρχείου της μονής και τη σημερινή του κατάσταση, υπάρχουν, εκτός από τα έγγραφα που εκδίδει, και πολλά μεταγενέστερα ελληνικά έγγραφα — που χρονολογούνται δηλ. ύστερα από το 1503/4. Υπάρχουν ακόμη 150 τουρκικά, που χρονολογούνται στην εκατονταετία 1495-1591/2, ρωσικά, κλπ. Φαίνεται όμως (σ. 23) ότι η πυρκαϊά του 1534 κατέστρεψε έναν όρισμένο αριθμό εγγράφων. Επισημαίνει ακόμη ο έκδ. στο ίδιο τμήμα της Εισαγωγής την έλλειψη μιᾶς πλήρους συλλογῆς τῶν διαφόρων ἐπιγραφῶν που υπάρχουν στη μονή Διονυσίου. Οἱ περισσότερες ὅμως, ὅπως παρατηρεῖ, χρονολογούνται μετὰ τὸ 1547 και συνεπῶς βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὰ χρονικά πλαίσια τῆς ἐργασίας του. Γιὰ τὸ λόγο τοῦτο σχολιάζει και ἐπανεκδίδει με χρονολογική σειρά πέντε μόνο ἐπιγραφές, που ἀνήκουν, ἀπὸ χρονολογική ἀποψη, στην περίοδο τῶν ἐγγράφων που εκδίδει. Δίνονται ἀκόμη συνοπτικά πληροφορίες για τοὺς καλλιτεχνικοὺς θησαυροὺς τῆς μονῆς και τὰ χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης της, που ἀξιολογικά καταλαμβάνει τὴν τέταρτη θέση μεταξύ τῶν βιβλιοθηκῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Στὸν 16ο αἰώνα ἡ μονή Διονυσίου ὑπῆρξε κέντρο ἀντιγραφῆς βιβλίων. Παρόλο που τὸ παλαιότερο χφ τῆς βιβλιοθήκης της χρονολογεῖται στὸν 7ο αἰ., φαίνεται ὅτι ἡ βιβλιοθήκη, ὅπως τὴν ξέρομε σήμερα, σχηματίσθηκε ὕστερα ἀπὸ τὴν πυρκαϊά τοῦ 1534 (σ. 27).

Ὁ έκδ. ἐκθέτει κατόπιν τις ἀρχές που ἀκολούθησε για τὴν ἐκδοση τῶν ἐγγράφων. Ἀκολουθεῖ τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο ἐκδόθηκαν τὰ ἐγγραφα τῶν μονῶν Κουτλουμουσίου και Ἐηροποτάμου στη σειρά «Archives de l' Athos» και τοὺς κανόνες για τὴν ἐκδοση τῶν βυζαντινῶν ἐγγράφων, ὅπως διατυπώθηκαν ἀπὸ τοὺς F. Dölger, H. Grégoire, V. Laurent, P. Lemerle, M. Μανούσακα, S. G. Mercati (R.E.B. 10 [1952] 124-128). Ἡ ἐκδοση τῶν ἐγγράφων γίνεται συνεπῶς με τὴν πιὸ ἀυστηρὴ ἐπιστημονικὴ μέθοδο. Ἡ Εἰσαγωγὴ τερματίζεται με Πίνακες τῶν ἐγγράφων κατὰ χρονολογικὴ σειρά, κατὰ τὴν ἀρχὴ που εκδίδει τὰ ἐγγραφα και κατὰ τὸ ἀντικείμενό τους.

Ἡ ἐκδοση τῶν ἐγγράφων (Textes) καταλαμβάνει τις σ. 33-202. Ἀπὸ τὰ ἐγγραφα που εκδίδονται ἦταν ἔως τώρα ἀνέκδοτα τὰ: 1, 7-9, 11-12, 16, 18, 21-38, 40, 42, 43-44. Δύο ἀπὸ τὰ ἐγγραφα αὐτά, τὰ 11 (παροδοτικὸν γράμμα) και 26 (ὄρισμός) μᾶς ἦταν ἤδη γνωστά. Τὸ πρῶτο μνημονεύεται ἀπὸ τὸν F. Dölger (Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948, σ. 177) και τὸ δεύτερο ἀπὸ τοὺς F. Dölger - P. Wirth (Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches, V, München und Berlin 1965) ὡς ὄρισμός τοῦ δεσπότη Κωνσταντίνου (με ἐρωτηματικὸ, ἀρ. 3175) και ὡς ὄρισμός τοῦ δεσπότη Δημητρίου Παλαιολόγου (ἀρ. 3430· βλ. Ν. Οἰκονομίδη, σ. 152). Ἄς σημειώσω ἀκόμη ὅτι ἀπὸ τὰ ἀνέκδοτα αὐτά ἔως τώρα ἐγγραφα εκδίδονται ἀπὸ τὸ πρωτότυπο — τὰ ἄλλα μᾶς ἔχουν διασωθῆ σὲ ἓνα ἢ περισσότερα ἀντίγραφα — τὰ ἀκόλουθα: 1, 7, 8 (βοηθητικά για τὴν ἐκδόσή του χρησιμοποιήθηκε και ἓνα ἀντίγραφο του τοῦ 16 αἰ.), 9, 11, 16, 18, 23-24, 26-27, 30, 33, 37-38, 40, 42, 44. Ἀμφισβητεῖται τέλος ἀπὸ τὸν έκδ. ἡ γνησιότητα τῶν ἐγγράφων 28 και 32. Τὸ πρῶτο μᾶς ἔχει διασωθῆ κολοβὸ και δὲν μπορούμε για τὸ λόγο τοῦτο νὰ ξέρωμε ἀν ἔφερε στὸ τέλος του ἰδιόχειρο τὸ μνημολόγημα (πρόκειται για ὄρισμό) τοῦ αὐτοκράτορα ἢ τοῦ δεσπότη που τὸ ἐξέδωσε. Τὸ

δεύτερο, όπως παρατηρεί ο έκδ., δεν φέρει κανένα στοιχείο που να πιστοποιήσει τη γνησιότητά του (σ. 157 και 164-165).

Ο Πίνακας προσώπων και πραγμάτων (Index général), που καταλαμβάνει τις σ. 217-246, έχει καταρτισθεί με ιδιαίτερη φροντίδα.

Η μεγάλη αξία των εγγράφων ως πηγών για τη σπουδή της έσωτερικής ιστορίας του Βυζαντίου είναι βέβαια γνωστή, και κάθε τόσο τονίζεται η αναγκαιότητα της έκδοσής τους. Η έκδοση, συνεπώς, των εγγράφων της μονής Διονυσίου γίνεται δεκτή με ιδιαίτερη χαρά από τους έρευνητές που ασχολούνται με τη σπουδή του βυζαντινού κόσμου. Και για το πλήθος των εγγράφων που γίνονται γνωστά για πρώτη φορά στην επιστημονική έρευνα και για την όρθη μέθοδο με την οποία παρουσιάζονται από τον έκδοτή. Για το πλήθος, τέλος, των σχολίων που τα συνοδεύουν, και για την επίμελεια και τη σοβαρότητα με την οποία αντιμετωπίζονται τα διάφορα προβλήματα τους.

ΕΥΔ. Θ. ΤΣΟΛΑΚΗΣ

Ἁγίου Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἡ Θεοτόκος. Τέσσερις θεομητορικές όμιλίες. Κείμενο - εισαγωγή - σχόλια Ιερομόναχος Ἀθανάσιος Γκιέβτιτς. Λογοτεχνική απόδοση όμιλιών Α': Ἑλ. Μάινας, Β': Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Γ': Καίτη Χιωτέλλη, Δ': Δημήτρης Σταθόπουλος. Ἀθ. 1970. 8ο, Σελ. 294. [Ἐπί «τάς πηγάς»¹, Ἐκλεκτά πατερικά κείμενα 2].

Πολύ ενδιαφέρουσα ή προσπάθεια να αποδοθούν σε νεοελληνικό λόγο πατερικά κείμενα. Ο τόμος αυτός είναι ο δεύτερος της σειράς, που προβλέπει την παρουσίαση και άλλων έργων, λίγο πολύ απρόσιτων στον μη ειδικό αναγνώστη, όχι μόνο γιατί δεν είναι πάντα εύκολο να βρη τις εκδόσεις τους, αλλά και γιατί του λείπει ή γνώση που θα τον βοηθήσει στην κατανόησή τους. Το αίτημα για τις μεταφράσεις παλαιότερων εκκλησιαστικών κειμένων είναι παλαιότερο από την πρώτη μετάφραση της Καινής Διαθήκης στη δημόδη γλώσσα (1638). Από τους πρώτους μεταφραστές είναι ο Μάξιμος Μαργούνιος, ο λόγιος ιεράρχης του τέλους του 16ου αιώνα, που κατάλαβε την ανάγκη και ανταποκρίθηκε σ' αυτήν μεταφράζοντας βίους αγίων και την «Κλίμακα» του Ἰωάννη Σιναΐτη. Το παράδειγμά του το ακολούθησαν και άλλοι εκκλησιαστικοί άνδρες. Οι μεταφράσεις αυτές άνοιξαν το δρόμο σε ποικίλες άλλες νεώτερες, που δεν παύουν και ως σήμερα να βλέπουν το φώς της δημοσιότητας, δεν είναι όμως αυτό που ζητά ή εποχή μας. Το ενδιαφέρον των μεταφράσεων εκείνων είναι πια μνημειακό, ιστορικό, και μόνο μ' αυτή την πρόθεση μπορούν να επανεκδίδονται σήμερα. Παράλληλα όμως ή «λογοτεχνική» μετάφραση στη σύγχρονη γραπτή γλώσσα, ύπομνηματισμένη κατάλληλα, είναι ό,τι μπορεί να φέρη τα παλαιότερα κείμενα, τα έργα και της κλασικής και της χριστιανικής γραμματείας, σε μιὰ ζωντανή έπαφή με τον σημερινό αναγνώστη.

Σ' αυτή την προσπάθεια εντάσσονται και τα βιβλία της σειράς «Ἐπί τὰς πηγάς». Ο πρώτος τόμος περιείχε έργα του Νικολάου Καβάσιλα με τον γε-

1. Γρ. «Ἐπί τὰς Πηγάς».

νικό τίτλο «Ἡ Θεομήτωρ» καὶ ἐπιμέλεια τοῦ Π. Νέλλα, ὁ δεύτερος, μὲ τὸν τίτλο «Ἡ Θεοτόκος», δίνει τέσσερις ὁμιλίες τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ μὲ παράλληλα τὸ κείμενο καὶ τὴ μετάφραση. Ἡ θεολογικὴ ἐπιμέλεια καὶ τὰ σχόλια ἀνήκουν στὸν ἱερομόναχο Ἀθανάσιο Γιέβτιτς, δρ. θεολογίας, καὶ οἱ μεταφράσεις σὲ τέσσερις λογοτέχνες.

Οἱ εἰδικοί θὰ ἔχουν ἴσως νὰ κάνουν πολλές χρήσιμες παρατηρήσεις, τὴν ὥρα ποῦ οἱ ἀπλοὶ ἀναγνώστες θὰ χαίρονται τὴ ζωντανὴ «λογοτεχνικὴ» μετάφραση (κάποτε περισσότερο ποιητικὴ ἀπὸ ὅσο ἐπιτρέπει ἡ ποίηση τοῦ πρωτοτύπου), τὴν κατατοπιστικὴν εἰσαγωγὴν καὶ τὶς σημειώσεις μαζὶ μὲ τὸ πρωτότυπο κείμενο (καὶ γιὰ τὴ μέθοδο καταρτισμοῦ τοῦ κειμένου θὰ ἔχουν πάλι νὰ μιλήσουν οἱ εἰδικοί). Γιατί ὅμως ἡ διγλωσσία στὴν ἔκδοση; Θὰ μπορούσε νὰ προσαρμοστῇ ἡ καθαρεύουσα τῆς εἰσαγωγῆς καὶ τῶν σημειώσεων. Ἀκόμη θὰ μπορούσαν νὰ τεθοῦν ὀρισμένες ἀρχές στοὺς μεταφραστὲς, ὥστε νὰ μὴ συμβαίνει ἡ ἀνακολουθία, τὸ ἴδιο πράγμα νὰ μεταφράζεται μὲ διαφορετικοὺς τρόπους, ὅπως π.χ. ὁ τίτλος τῶν τριῶν ὁμιλιῶν: «Ἐγκώμιον εἰς τὴν πάνσεπτον κοίμησιν τῆς θεομήτορος Α', Β', Γ'», νὰ ἀποδίδεται: «Ἐγκώμιο στὴν πάνσεπτη κοίμησιν τῆς μητέρας τοῦ Θεοῦ Α'», «Δεύτερο τραγούδι δοξολογικὸ τῆς θεομήτορος τὴν πανσεβάσμια κοίμησιν», «Ἐγκώμιο στὴν πανσεβάσμια κοίμησιν τῆς θεομήτορος Γ'» ἀπὸ τοὺς τρεῖς (τελευταίους) μεταφραστὲς. Λεπτομέρειες γιὰ τὰ προβλήματα τῆς ἀπόδοσης καὶ τῆς ἔκφρασης θὰ μπορούσε νὰ δώσῃ κανεὶς ἀρκετές. Ἄς μείνουμε σ' ἓνα δεῖγμα (σ. 145): «Ἐπειδὴ δὲ φίλον Θεῷ τὸ κατὰ δύναμιν ἐκ πάθου καὶ ζήλου καὶ ἀγαθῆς προσφερόμενον προαιρέσεως...» μεταφράζεται: «Καὶ λόγῳ ποῦ ἀγαπᾷ ὁ Θεὸς τὸ κατὰ δύναμιν, ὅταν μ' ἀγάπη τοῦ δωρίζεται καὶ ζῆλο καὶ μὲ προαίρεση ἀγαθῆ...».

Οἱ λεπτομέρειες μποροῦν νὰ εἶναι δευτερεύουσες ὅταν ἀντιμετωπιστοῦν σ' ἐπόμενες ἐκδόσεις πιὸ προσεχτικὰ, καὶ ἡ κρίση τοῦ ἀπαιτητικοῦ ἀναγνώστη θὰ βοηθήσῃ τὸ ἔργο· γι' αὐτὸ ἡ ἐναρξὴ τῶν ἐκδόσεων πρέπει νὰ χαιρετιστῇ ὡς ἓνα σημαντικὸ γεγονός στὴν προσπάθεια ποῦ ἀπαιτεῖ ὁ καιρὸς μας: μιὰ καινούργια ἐπαφὴ μὲ τὶς πηγές.

Ε. Δ. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ

Giorgio Fedalto, Massimo Margunio e il suo commento al «De Trinitate» di S. Agostino (1588). Brescia [1967-68]. 8º, Σελ. 374.

Μαζὶ μὲ τὴν ἔκδοση ἑνὸς ἀνέκδοτου θεολογικοῦ ἔργου τοῦ Μ. Μαργούνου (1549-1602) ἔχουμε τὴν εὐκαιρία νὰ χαροῦμε μιὰ καινούρια μελέτη γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του. Ἡ μελέτη αὐτὴ ἢ βιογραφικὴ ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο μέρος τοῦ βιβλίου. Ὁ συγγρ. ἔχει ἀσχοληθῆ καὶ ἄλλοτε μὲ τὸν Μαργούνιο, ἔχει γνῶση τῶνπραγμάτων καὶ ἐνημέρωση βιβλιογραφικὴ, ὥστε νὰ παρουσιάσῃ στὸ βιβλίο του αὐτὸ ἐπεξεργασμένο κριτικὰ τὸ ὕλικὸ ποῦ ἔδωσε ἡ ἔρευνα ὡς σήμερα.

Παράλληλα μὲ τὶς βιογραφικὲς πληροφορίες τοῦ κεφαλαίου 1 τοῦ Πρώτου μέρους γιὰ τὰ χρόνια τῶν σπουδῶν, τὴν ἐκκλησιαστικὴν σταδιοδρομίαν καὶ τὴ συγγραφικὴν δραστηριότητα τοῦ Μαργούνου, γίνεται καὶ μιὰ παρουσίαση τῆς ἐποχῆς μὲ τὰ πνευματικὰ τῆς προβλήματα καὶ τοὺς ἐκπροσώπους της, ποῦ

παίζουν έναν μικρό ή μεγάλο ρόλο και στοῦ Μαργούνιου τὴν ἱστορία. Στὸ δευτέρο κεφάλαιο, ποῦ ἀναφέρεται στὰ θεολογικὰ ζητήματα τοῦ 16ου αἰώνα, ἐξετάζεται ἡ θέση τοῦ Μ. στὴν πνευματικὴ κίνηση τῆς ἐποχῆς του καὶ στὴ διαμάχη γιὰ τὸ filioque, καὶ ἀναλύονται τὰ σχετικὰ ἔργα του (γιὰ τὴν ἀντικειμενικότητα καὶ τὴ σωστὴ ἀνάλυση τῶν ἀπόψεών του δὲν εἶμαι σὲ θέση νὰ κρίνω· τὸ ἐπίμαχο αὐτὸ θεολογικὸ θέμα ἦταν ἄλλωστε καὶ ἡ αἰτία τῆς μακροχρόνιας διένεξης μετὸν Γαβριὴλ Σεβήρο).

Τὸ Δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου παρουσιάζει ἓνα ἀνέκδοτο θεολογικὸ ἔργο τοῦ Μ., ποῦ παραδόθηκε αὐτόγραφο, σὲ λατινικὴ γλῶσσα, στὸν κώδ. ἀρ. 63 τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στὰ Ἱεροσόλυμα: *Maximi Margunii, episcopi Cytherensis, elucitatio librorum divi Augustini «De Trinitate», in qua quid ille vir sanctus, reliquique sancti doctores Ecclesiae, tam Graeci, quam Latini, de processione Spiritus Sancti sentiant, Sacrae Scripturae eorundemque auctoritatibus vere explanatur.* Τὸ ἔργο χρονολογεῖται στὰ 1588 καὶ εἶναι γραμμένον στὴ Βενετία. Ὁ συγγρ. τὸ ἐκδίδει μετὸ σύντομο ὑπομνηματισμὸ (Προοίμιον καὶ 19 κεφάλαια).

Τὰ παραρτήματα τῶν σελίδων 259-350 εἶναι πολὺ πλούσια καὶ χρήσιμα: Παρουσιάζονται σ' αὐτά: I. Τὰ γνήσια ἔργα τοῦ Μ., οἱ μεταφράσεις, οἱ ἐκδόσεις κειμένων, μετὸ σύντομη ἀνάλυση καὶ μετὸ πλούσια βιβλιογραφία. Στὸ τέλος δίνεται κατάλογος τῶν χφφ ποῦ σώζονται γραμμένα ἀπὸ τὸν Μαργούνιον καθὼς καὶ αὐτῶν ποῦ ἀνήκον στὴ συλλογὴ του¹. II. Χρονολογία τοῦ Μ. ἐκτεταμένη· δίνει σὲ τρεῖς στήλες χρονολογικὰ στοιχεῖα, γεγονότα, παραπομπές βιβλιογραφικῆς βασιζέται στὶς ἐπιστολές καὶ στὰ ἔγγραφα. III. Ἐκδοση ἐγγράφων καὶ ἰταλικῶν ἐπιστολῶν, ἀπὸ τὰ χρόνια 1574-1603. Στὸ τέλος δίνονται τὰ incipit ὄλων τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Μαργούνιου μετὰ παραπομπές στὸν χρονολογικὸν κατάλογον τοῦ παραρτήματος II.

Τὸ βιβλίον κλείνει μετὰ εὐρετήρια 1) χειρογράφων, 2) κυρίων ὀνομάτων, 3) παραπομπῶν στὴν Παλαιὰ καὶ στὴν Καινὴ Διαθήκη καὶ σὲ ἐκκλησιαστικούς πατέρες καὶ 4) μετὰ περίληψιν τοῦ ἔργου ποῦ ἐκδίδεται.

Ἡ ἐργασία τοῦ Giorgio Fedalto ἀξίζει νὰ προσεχτῆ ἰδιαίτερα: Συγκεντρώνει ὅλα τὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Μαργούνιον καὶ δίνει μιὰ νέα πλήρη εἰκόνα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου του, χρησιμοποιώντας ὅλη τὴν ὡς τώρα βιβλιογραφία. Καὶ μετὰ τὴν ἐκδοση τοῦ θεολογικοῦ ἔργου πιστεύει ὁ συγγρ. ὅτι συμβάλλει στὸ διάλογον τῶν ἐκκλησιῶν, μιὰ προσπάθεια στὴν ὁποία ἔδωσε πολλὴ ἀγάπη ὁ Μαργούνιος. Ἰδιαίτερα πρέπει νὰ μνημονευτοῦν τὰ παραρτήματα ποῦ συγκεντρώνουν τὴν χρονολογίαν, τὸ ἐπιστολάριον, τὸν κατάλογον τῶν ἔργων. Ὑστερα ἀπὸ τὴν συγκεντρωτικὴν ἐργασίαν τοῦ συγγρ. θὰ εἶναι πολὺ εὐκολὴ ὄχι μόνο ἢ

1. Οἱ κατάλογοι αὐτοὶ μποροῦν νὰ συμπληρωθοῦν τώρα σύμφωνα καὶ μετὰ τὰ στοιχεῖα ποῦ δίνει ὁ DENO GEANAKOPOLOS στὶς πρόσφατες ἐργασίες του: *Byzantine East and Latin West: Two Worlds of Christendom in Middle Ages and Renaissance*, *Studies in ecclesiastical and cultural History*, Oxford 1966, σ. 179 κέ. καὶ: *The Library of Maximos Margunios*, Πραχμμένα Β' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, ἸΑθ. 1968, τόμ. Γ', σ. 75-95. Ἐς προστεθοῦν ἀκόμη στὰ αὐτόγραφα χφφ τῆς συλλογῆς Holkham Hall τῆς Bodleian Library τῆς Ὁξφόρδης καὶ οἱ ἀρ. 73 καὶ 77 — βλ. σχετικὰ Ε. Δ. ΚΑΚΟΥΛΙΑΝ, Ὁ Ἰωάννης Μορεζῆνος καὶ τὸ ἔργο του, Κρ. Χρ. 22 (1970) σ. 53, σημ. 8 καὶ σ. 55.

χρησιμοποίηση τῶν στοιχείων αὐτῶν, πού ἦταν σκόρπια σέ διάφορα δημοσιεύματα, ἀλλά καί ἡ συμπλήρωσή τους κάθε φορά πού θά ὑπάρχουν νέα στοιχεῖα. Κοντά στήν ἐπιμελημένη κατάταξη τοῦ ὕλικου τῶν παραρτημάτων θά περίμενε κανείς ὡστόσο καί μιὰ ἀναγραφή τῆς βιβλιογραφίας ἔξω ἀπό τίς ὑποσημειώσεις, πού εἶναι πλούσιες. Εἶναι ἓνα desideratum στήν ἐργασία πού φιλοδοξεῖ νά δώσει πληρέστερα καί τήν εἰκόνα τῆς ἔρευνας συγκεντρωμένη σ' ἓναν ἀκόμη κατάλογο κοντά στοὺς ἄλλους.

Ἡ πολύπλευρη προσωπικότητα τοῦ Μαργούνιου δὲν ἔχει μελετηθῆ ἀπὸ ὅλες τίς ἀπόψεις· τὸ ἔργο του, θεολογικὸ στῆ βάση του, παρουσιάζει πολὺ ἐνδιαφέρον καί γιὰ τὸν φιλόλογο καί γιὰ τὸν ἱστορικὸ τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Ὁ Μαργούνιος δὲν ἦταν μόνο ὁ ἐκκλησιαστικὸς ἄνδρας πού θέλησε νά πάρη θέση σέ φλέγοντα θεολογικὰ προβλήματα τοῦ καιροῦ του, οὔτε ὁ ψυχρὸς λόγιος πού συγγράφει γιὰ νά ἱκανοποιήσῃ τὴν ἐπιστημονικὴν του· ἦταν ὁ ἄνθρωπος πού μὲ τὴ βαθιὰ γνώση καί τὴ συνείδηση τοῦ διδασκάλου, τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πατέρα, θέλησε νά βρῆ τὸ δρόμο τῆς ἐπικοινωνίας μὲ τὸ ποίμνιο, γιὰ χάρη τοῦ ὁποίου ἔγραψε, μετέφρασε καί ἐξέδωσε στήν ἀπλή γλώσσα ἔργα ἐκκλησιαστικά. Ἀπὸ τέτοιες προσπάθειες θά ἔβγαине κάποιος Λούθηρος, δάσκαλος (ὄχι μεταρρυθμιστής) τῆς ἐκκλησίας καί τῆς γλώσσας, ἂν πολλὰς κακοτυχίας δὲν ἐμπόδιζαν τὴ συνέχεια.

E. Δ. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ

Cento codici Bessarionei. Catalogo di mostra a cura di Tullia Gasparri ed Elpidio Mioni. Venezia, Libreria vecchia del Sansovino, 31 maggio - 30 settembre 1968. [Biblioteca Nazionale Marciana-Venezia, V. Centenario della Fondazione, 1468-1968]. 8°, Σελ. XII, 163, 59 πίν.

La stampa greca a Venezia nei secoli XV e XVI. Catalogo di mostra a cura di Marcello Finazzi. Venezia, Libreria vecchia del Sansovino, 31 maggio - 30 settembre 1968. [Biblioteca Nazionale Marciana - Venezia. V. Centenario della Fondazione, 1468-1968]. 8°, Σελ. VII, 67, 24 πίν.

Μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ ἑορτασμοῦ τῶν πεντακοσίων χρόνων ἀπὸ τὴν ἵδρυση τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης στῆ Βενετία, διοργανώθηκε στοὺς χώρους τῆς ἔκθεσης χειρογράφων τῆς συλλογῆς τοῦ Βησσαρίωνα. Ἀρχικὴ σκέψη τῶν διοργανωτῶν ἦταν νά συγκεντρωθοῦν ὅλα τὰ χειρόγραφα τοῦ καρδινάλιου, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἦταν εὐκόλο, μιὰ καί πολλὰ ἀπ' αὐτὰ διασκορπίστηκαν ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατό του τὸ 1472. Ἡ δωρεὰ τοῦ Βησσαρίωνα στήν ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Μάρκου τὸ 1468 περιλάμβανε 482 ἑλληνικὰ καί 264 λατινικὰ χειρόγραφα, στὰ ὁποῖα προστέθηκαν καί ὅσα ἀπόκτησε ἀργότερα ὡς τὸ θάνατό του. Τὰ χφφ αὐτὰ ἀποτελεῖσαν τὸν πυρήνα γιὰ τὴν ἵδρυση τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης. Ἀλλὰ χφφ τῆς συλλογῆς τοῦ Βησσαρίωνα βρίσκονται σήμερα σέ διάφορες βιβλιοθηκῆς, στῆ Βατικανή, τὴν Ἀμβροσιανή τοῦ Μιλάνου, τὸ Τορίνο, τὴν Ὁξφόρδη, τὸ Μόναχο, τὴ Νυρεμβέργη, τὴ Βιέννη, στῆ Γαλλία, στὴν Ἰσπανία.

Ἡ ἔκθεση παρουσίασε τὰ ἑκατὸ πολυτιμότερα χφφ, αὐτὰ ποὺ ἔχουν ἰδιαιτέρο φιλολογικὸ καὶ καλλιτεχνικὸ ἐνδιαφέρον, ἑλληνικὰ τὰ περισσότερα· τὰ λατινικὰ εἶναι μικρότερης ἀξίας καὶ πολλὰ ἀπ' αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριον ποὺ ὁ ἴδιος εἶχε ἐγκαταστήσει στὸ σπίτι του στὴ Ρώμη, γιὰ νὰ ἀποχτήσῃ ἀντίγραφα ἔργων ποὺ δὲν εἶχε ὡς τότε στὴν κατοχὴ του. Ὅλα τὰ χφφ ἔχουν ἰδιόχειρες σημειώσεις τοῦ ἴδιου στὰ περιθώρια ἢ ἀνάμεσα στοὺς στίχους τῶν κειμένων. Τὰ ἔντεκα ἀπ' αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ ξένες βιβλιοθῆκες.

Ὁ Κατάλογος τῆς ἔκθεσης δίνει λεπτομερῆ περιγραφή τῶν χφφ καὶ εἶναι χωρισμένος σὲ τρία μέρη: Τὸ πρῶτο περιέχει ἔργα τοῦ Βησσαρίωνα, πέντε ἑλληνικὰ καὶ δεκατρία λατινικὰ¹ (σ. 1-25), τὸ δεύτερο μέρος πενήντα τέσσερα ἑλληνικὰ χφφ τῆς συλλογῆς του (ἀρ. 19-72, σ. 27-69), τὸ τρίτο εἴκοσι ὀχτὼ λατινικὰ (ἀρ. 73-100, σ. 70-96). Σὲ παράρτημα ἐκδίδεται ὁ κατάλογος τῶν ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν χφφ τῆς δωρεᾶς, μαζί με τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα (σ. 97-148). Ἀκολουθεῖ πίνακας τῶν χφφ τῆς ἔκθεσης (σ. 151-153) καὶ εὐρετήριο ἀναλυτικὸ ὀνομάτων καὶ πραγμάτων (σ. 154-162). Οἱ πίνακες στὸ τέλος τοῦ τόμου δίνουν 59 φωτογραφίες τῶν χφφ. Ἐπιπλέον τὰ τρία πρῶτα μέρη τοῦ βιβλίου κοσμοῦνται μετὰ τρεῖς ἐγχρωμες φωτογραφίες τοῦ δωρητήριου ἔγγραφου (ms Lat. XIV, 14 [colloc. 4235]. ff. 1^r, 16^v, 42^r).

Πολὺ ἐνδιαφέρων καὶ ἐνημερωτικὸς ὁ κατάλογος, δίνει ἓνα δεῖγμα τῆς πολυτιμῆς συλλογῆς τῶν χφφ τοῦ Βησσαρίωνα. Θὰ ἦταν εὐχῆς ἔργο νὰ συγκεντρωθοῦν καὶ νὰ περιγραφοῦν σὲ ἓνα τόμο ὅλα τὰ χφφ, ἀπὸ τὴ Μαρκιανὴ καὶ ἀπὸ τὶς ἄλλες βιβλιοθῆκες· μιὰ γεύση τοῦ ἔργου αὐτοῦ μᾶς ἔδωσε ὁ κατάλογος τῆς ἔκθεσης στὴ Βενετία.

Τὸν ἴδιο καιρὸ καὶ στὸν ἴδιο χῶρο μετὰ τὴν προηγούμενη πραγματοποιήθηκε καὶ ἡ ἔκθεση ἑλληνικῶν βιβλίων τυπωμένων στὴ Βενετία τὸν 15ο καὶ τὸν 16ο αἰῶνα.² Ὁ κατάλογος, μετὰ πρόλογο καὶ ἐπιμέλεια τοῦ καθηγ. Marcello Finazzi, περιγράφει τὰ ἑκατὸ ἔντυπα τῆς ἔκθεσης (ἔτ. 1484-1593) καὶ δίνει στοὺς πίνακες τοῦ τέλους δεῖγματα πολλῶν ἀπὸ αὐτὰ. Εὐρετήριο ὀνομάτων καὶ βιβλιογραφία συμπληρώνουν τὸν τόμο.

Οἱ κατάλογοι, τυπωμένοι στὸ Centro Arti e Mestieri τῆς Fondazione Giorgio Cini στὸν San Giorgio Maggiore τῆς Βενετίας, εἶναι δύο κομψοὶ τόμοι ποὺ προσφέρθηκαν στοὺς ἐπίσημους ἐπισκέπτες τῆς ἔκθεσης καὶ στοὺς εἰδικοὺς ἐρευνητές.

Ε. Δ. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ

1. Ἡ περιγραφή τῶν ἑλληνικῶν χφφ ἔγινε ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Elpidio Mioni, καὶ τῶν λατινικῶν ἀπὸ τὴ διευθύντρια τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης κυρία Tullia Gasparrini.

Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων, ἐκδιδόμενος ἐκ τῶν καταλοίπων *Νίκου Α. Βέη*. Τόμος Α', Ἀθῆναι 1967. 8ο Μ., Σελ. * 77, 772, 80 πίν. [Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ].

Ἐχουν τὰ βιβλία τὴν ἱστορία τους. Ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα ὁ κατάλογος αὐτὸς τῶν χειρογράφων τῶν Μετεώρων, ποῦ ὁ ἀλησμόνητος Νίκος Βέης τὸν εἶχε ἔτοιμον γιὰ δημοσίευση σύγχρονα κιόλας με τὶς πρώτες του ἥρωικὲς ἐξορμήσεις στὰ Μετέωρα τὸ 1908 καὶ 1909, δὲν εὐτύχησε παρ' ὅλες του τὶς προσπάθειες νὰ τὸν δῆ τυπωμένον ὅσο ζοῦσε, καὶ παρουσιάζεται τώρα, ὕστερ' ἀπὸ 60 σχεδὸν ὀλόκληρα χρόνια, ἀπὸ τὰ κατάλοιπά του. Γιὰ τὴν ὥρα ἔχουμε ἐκδεδομένον τὸν Α' τόμο, με τὴν περιγραφή τῶν χειρογράφων τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως (ποῦ εἶναι καὶ τὰ πολυπληθέστερα)· ὁ δεῦτερος τόμος θὰ περιλάβῃ τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Βαρλαάμ καὶ τῶν ἄλλων μικρότερων μονῶν. Τὸ Κέντρο Ἐρεῦνης τοῦ μεσαιωνικοῦ καὶ νέου Ἑλληνισμοῦ (KEMNE, παλαιότερα Μεσαιωνικὸν Ἀρχεῖον) τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, στὸ ὁποῖον οἱ κληρονόμοι τοῦ Βέη ἐμπιστεύτηκαν τὰ μετεωρικὰ κατάλοιπα, περιέβαλε τὴν ἔκδοση με ἐξαιρετικὴ στοργὴ καὶ μᾶς ἔδωσε τὸν ὀγκωδέστατο αὐτὸν τόμο, ποῦ εἶναι συνάμα καὶ ἓνα μνημεῖο πρὸς τὸν ἀλησμόνητο συντάκτη του.

Στὸ βιβλίον προτάσσονται ἐκτενῆ Προλεγόμενα (σ. *9 - * 77) τοῦ διευθυντῆ τοῦ Κέντρου κ. Α. Βρανούση, ὁ ὁποῖος, με τὴ γνωστὴ του μεθοδικότητα, δίνει ἐξαντλητικὰ ὅλες τὶς πληροφορίες γιὰ τὶς ἔρευνες τοῦ Βέη στὰ Μετέωρα, γιὰ τὰ κατάλοιπα καὶ γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ ἔργου· τὰ Προλεγόμενα συμπληρώνει (σ. *70 - * 77) ἀναλυτικὴ βιβλιογραφία τῶν δημοσιευμάτων τοῦ Βέη ποῦ ἀναφέρονται στὰ Μετέωρα. Ὁ κυρίως κατάλογος καταλαμβάνει, φυσικὰ, τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ τόμου (σ. 1 - 635), με τὴ λεπτομερῆ περιγραφή 616 κωδίκων. Ἀκολουθοῦν (σ. 637 - 704) «Προσθήκαι καὶ διορθώσεις», οἱ ὁποῖες μοιράζονται σὲ δύο μέρη: στὸ πρῶτο παρέχονται συμπληρώσεις καὶ διορθώσεις στὶς περιγραφὰς τοῦ Βέη ἀπὸ τοὺς ἐπιμελητὲς τῆς ἐκδόσεως, στὸ δεύτερο περιγραφή ἀπὸ τοὺς ἴδιους τῶν ὑπόλοιπων κωδίκων (ἀρ. 617-661), ποῦ δὲν τοὺς εἶχε περιγράψῃ ὁ Βέης. (Τὰ δύο μέρη δὲν ξεχωρίζουν καθαρὰ, ὅπως θὰ ἔπρεπε, στὴ σ. 691). Πολύτιμα εἶναι τὰ Πανομοιότυπα, ποῦ ἀκολουθοῦν σὲ 80 χωριστοὺς πίνακες (I-LXXX) καὶ περιέχουν ἐξαιρέτες καὶ καθαρότατες φωτογραφίες (οἱ πίν. 73 - 80 εἶναι ἐγχρωμοί). Μετὰ τὰ πανομοιότυπα (γιατί, ἀλήθεια, μετά;) ἀκολουθοῦν (σ. 707-772) Εὐρετήρια καὶ Πίνακες· θὰ ἀνασυνταχθοῦν, φαντάζομαι, στὸ τέλος τοῦ Β' τόμου, ὅπου θὰ πρέπη νὰ ὑπάρχῃ ἓνα λεπτομερὲς καὶ πλήρες εὐρετήριο καὶ γιὰ τοὺς δύο τόμους.

Γιὰ τοὺς πίνακες θὰ εἶχα μόνο νὰ πῶ πὼς ἡ τόσο εἰδολογικὴ τους κατάταξη (7 εἰδικοί πίνακες) ἴσως δυσκολεύει τὴν ἀναζήτηση. Τὸ τελικὸ γενικὸ εὐρετήριο πάλι εἶναι πολὺ γενικὸ. Τὸ παλιὸ ξεχώρισμα σὲ πίνακα συγγραφέων καὶ συγγραφῶν καὶ σὲ πίνακα παλαιογραφικῶν διευκόλυνε περισσότερο τὸν ἀναγνώστη—ἢ, ἀκόμα καλύτερα, ἓνα σύστημα (ὅπως στοὺς τελευταίους ὑποδειγματικούς καταλόγους τοῦ H. Hunger), ὅπου ὑπάρχει ἓνα μόνο εὐρετήριο, ἀλλὰ οἱ συγγραφεῖς καὶ οἱ συγγραφὲς ξεχωρίζουν με διαφορετικὰ στοιχεῖα («καπιταλάκια»). Ὁ κατάλογος πάλι τῶν κωδικογράφων εἶναι δυσανάλογα ἀναλυτικὸς (ἐπαναλαμβάνει καὶ τὰ βιβλιογραφικὰ σημειώματα), καὶ με τὴ χρονολογικὴ του καὶ ὄχι ἀλφαβη-

τική ταξινόμηση γίνεται πιά ιδιαίτερη μελέτη (εμπρόσδεκτη ίσως για όσους ασχολούνται ειδικά με τους βιβλιογράφους), που παύει όμως να λειτουργή ως εύρητήριο.

Ἡ ἔκδοση ἐνὸς ἐπιστημονικοῦ ἔργου ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τοῦ συγγραφέα γενᾶ πολλά προβλήματα. Στὴν περίπτωσή μας τὰ προβλήματα ἦταν ἀκόμα μεγαλύτερα, γιατί καὶ πολλὰ χρόνια εἶχαν περάσει ἀπὸ τὴ σύνταξή τοῦ ἔργου (τὸ ὁποῖο δὲν φαίνεται νὰ τὸ ἐπεξεργάστηκε ξανά ὁ συντάκτης του, παρὰ ἐλάχιστα μόνο κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια) καὶ ὁ Βέης βρισκόταν τότε στὰ πρῶτα του ἐπιστημονικὰ βήματα. Ἐργάστηκε βέβαια μὲ ἀκαταπόνητο ζῆλο, ἀλλὰ ἐργάστηκε, φαίνεται, κυρίως στὰ μοναστήρια, ὅπου τοῦ ἔλειπαν τὰ μέσα γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ἐπεξεργασία τοῦ ὑλικοῦ του. Ἄν ἐξέδιδε ὁ ἴδιος τὸν κατάλογο, ἀσφαλῶς πολλὰ θὰ εἶχε ξεκαθαρίσει, πολλὰ κείμενα θὰ εἶχε ταυτίσει ἀσφαλέστερα, καὶ γενικὰ πολλὰ θὰ εἶχε προσθέσει, ἀλλὰ καὶ ἀφαιρέσει, προτοῦ παραδώσῃ τὸ κείμενο στὸ τυπογραφεῖο. Ὁ ὀρθόδοξος τρόπος γιὰ τὴν ἔκδοση ἔργων ποῦ δὲν ἔχουν πάρει τὴν τελικὴ ἐπεξεργασία ἀπὸ τὸν συγγραφέα, ἢ ἔχουν περάσει πολλὰ χρόνια ἀπὸ τὴ σύνταξή τους (ὁ τρόπος ποῦ ἀκολουθεῖται σχεδὸν πάντοτε σὲ ἀνάλογες περιπτώσεις) εἶναι νὰ ὑποστῇ τὸ ἔργο μιὰ ριζικὴ ἀναθεώρηση, σύμφωνα μὲ τὰ σημερινὰ ἐπιστημονικὰ δεδομένα, καὶ νὰ ἐκδοθῇ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ πρώτου συντάκτη, συνοδευόμενο ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ (ἢ τῶν) ἐπιμελητῶν τῆς νέας ἔκδοσης. Τὸ ἔργο (καὶ ἡ τιμὴ) δὲν παύουν νὰ ἀνήκουν στὸν πρῶτο συντάκτη, ὁ ὁποῖος θὰ ἦταν ἀσφαλῶς καὶ ὁ ἴδιος εὐγνώμων στοὺς συνεργάτες ποῦ ἀνέλαβαν μὲ αὐταπάρηση τὴν ἄχαρη καὶ δύσκολη αὐτὴ ἐργασία.

Τὸ ΚΕΜΝΕ, στὸ ὁποῖο ἡ οἰκογένεια Βέη παρέδωσε τὰ κατάλοιπα, θὰ προβληματίστηκε ἀσφαλῶς γιὰ τὸν καλῆτερο τρόπο τῆς ἐκδόσεως· ἡ λύση ποῦ δόθηκε (βλ. σ.*28) ἦταν ν' ἀναλάβῃ τὸ Κέντρο «ἀδιστάκτως τὴν ἄμεσον ἔναρξιν τῆς ἐκδόσεως», ἐπιφυλασσόμενο νὰ συμπληρώσῃ ἐν καιρῷ τις τυχὸν ἐλλείψεις μὲ ἕναν ἐξ αὐτοψίας ἔλεγχον ἐπὶ τόπου. «Ἐργον τοσούτου μόχθου καὶ τοιαύτης σημασίας — λέγεται — ἀναμενόμενον ἀπὸ ἡμίσεος αἰῶνος καὶ πλέον, θὰ ἦτο ἄδικον - καὶ ἀσυγγώρητον! - τώρα ποῦ εἶχεν ἔλθει ἐπιτέλους εἰς τὴν ἐπιφάνειαν, νὰ ἐγκλεισθῇ καὶ πάλιν εἰς τὰ συρτάρια μας ἐπ' ἀόριστον, ἐν ἀναμονῇ τῶν ἀμφιβόλων προσθηκῶν καὶ βελτιώσεων, τὰς ὁποίας θὰ εἶχεν ἐνδεχομένως νὰ ἐπιφέρῃ εἰς αὐτὸ μία νέα ἐξ ὑπαρχῆς ἀναψηλάφησις τοῦ ὑλικοῦ». Ἔτσι, «ἐντὸς ὀλίγων ἡμερῶν» ἡ ὕλη ἦταν ἐτοιμοπαράδοτη γιὰ τὸ τυπογραφεῖο. Ὡστόσο γραφειοκρατικὲς καὶ ἄλλες δυσκολίες ἔκαμαν ὥστε ἀπὸ τὸν Νοέμβριο τοῦ 1961 ἡ ἐκτύπωση ν' ἀρχίσῃ στὶς ἀρχὲς τοῦ 1964 καὶ τὸ ἔργο νὰ παραδοθῇ στὴ δημοσιότητα μόλις τὸ 1967.

Οἱ λόγοι ποῦ ἀναφέρθηκαν παραπάνω εἶναι σοβαροὶ καὶ ἰσχυροί. Καὶ βέβαια κανεὶς δὲν θὰ ἤθελε νὰ μείνῃ καὶ πάλι τὸ ἔργο καταχωνιασμένο στὰ συρτάρια τοῦ ΚΕΜΝΕ γιὰ ποῖος ξέρει πόσα χρόνια ἀκόμα. Ὡστόσο οἱ ἐκφραζόμενοι δισταγμοὶ ἔχουν, νομίζουμε, κάποια δόση ὑπερβολῆς. Τὸ Κέντρο διαθέτει ἀρκετὸν ἀριθμὸ ἐπιστημόνων ἐρευνητῶν (πέντε, μαζί μὲ τὸν διευθυντὴ, ἀναφέρονται στὴ σ. *47), οἱ ὁποῖοι θὰ μπορούσαν ὑπεύθυνα νὰ ἀναλάβουν τὴν ἀναθεώρηση καὶ νὰ τὴν περατώσουν σὲ σχετικὰ σύντομο χρονικὸ διάστημα— ὄχι λοιπὸν «ἐπ' ἀόριστον». Γιὰ ἕνα ἔργο «ἀναμενόμενον ἀπὸ ἡμίσεος αἰῶνος καὶ πλέον» δὲν ἔβλαπτε νὰ διατεθοῦν λίγα χρόνια παραπάνω γιὰ νὰ ἐκδοθῇ ἀρτιότερο. Ἄλλὰ καὶ ὁ ἄλλος ἐνδοιασμὸς δὲν εὐσταθεῖ, σχετικὰ μὲ τις «ἀμφι-

βολες» προσθήκες και βελτιώσεις που «ένδεχομένως» θα είχε να επιφέρει μια αναψηλάφηση του ύλικου. Μια αναθεώρηση ύστερα από 60 σχεδόν χρόνια, εκτός που ήταν και για λόγους επιστημονικής μεθοδολογίας επιβεβλημένη, μόνον ωφέλεια, απόλυτα θετική και όχι αμφίβολη ή ένδεχομενη, θα είχε να προσφέρει.¹

Αλλά η συζήτηση για το τί θα μπορούσε να είχε γίνει καλύτερο είναι μάταιη και περιττή. Αυτό που έχουμε σήμερα είναι σημαντικό και αξίζει τον ανεπιφύλακτο έπαινό μας. "Υστερ" από τόσα χρόνια μαθαίνουμε επιτέλους ακριβώς τί θησαυρούς σε χειρόγραφα κλείνουν οι μονές των Μετεώρων, και η επιστημονική βιβλιογραφία πλουτίστηκε με την αναλυτική περιγραφή 661 ελληνικών κωδίκων, που θ' αποτελέσει τη βάση για παραπέρα έρευνες σε πάρα πολλούς τομείς. Η καταλογογράφηση των συλλογών χειρογράφων στην Ελλάδα (και στην άλλοτε ελληνική Ανατολή) υπήρξε ανέκαθεν πεδίο που το καλλιέργησε (και πρέπει να το καλλιεργή) σχεδόν αποκλειστικά η ελληνική επιστήμη. Κοντά στο όνομα του Λάμπρου, που είναι αναπόσπαστα δεμένο με τον μνημειώδη κατάλογο των χειρογράφων του Αγίου Όρους, το όνομα του Νίκου Βέη θα μείνει κι αυτό δίκαια δεμένο με την άλλη μεγάλη συλλογή χειρογράφων στον ελληνικό χώρο, τα μοναστήρια των Μετεώρων.

Η απόφαση όμως του ΚΕΜΝΕ, να μην ύποστη το χειρόγραφο του Βέη (το έτοιμο από το 1909 ή 1910) καμιά έπεξεργασία, αποτελεί πάντως βασικό μειονέκτημα τής νέας έκδοσης. Ωστόσο έγινε (εύτυχως) και ό έξ αυτοψίας έλεγχος, όπως είχε αποφασιστή. Οργανώθηκαν τρεις αποστολές στα Μετέωρα, στα 1965 και 1966 (βλ. σ. *48), που απέφεραν πλούσιους καρπούς: έγινε συστηματικός έλεγχος και επαλήθευση των κωδικολογικών στοιχείων του καταλόγου Βέη, φύλλα ή και όλοκληρα τμήματα χειρογράφων, που είχαν παραπέσει και είχαν καταλογογραφηθή σε ύστερότερα χρόνια (ιδίως μετά τον πόλεμο) με χωριστούς αριθμούς, αναγνωρίστηκαν και επανατοποθετήθηκαν στην αρχική τους θέση, και άλλα πολλά: και κυρίως έγινε συστηματική φωτογράφηση των κωδίκων, και το πλούσιο αυτό φιλομορφικό ύλικό βρίσκεται κατατεθειμένο στο ΚΕΜΝΕ, στη διάθεση των έρευνητών: από αυτό προέρχονται και οι λαμπρές φωτογραφίες των πινάκων. "Όλα αυτά τα νέα στοιχεία που συναποκόμισε ή έρευνα παρατίθενται χωριστά, στις «Προσθήκες και διορθώσεις» του τέλους. Γιατί όμως δέν ένωματώθηκαν στο σώμα του βιβλίου, ύστερα από κάθε περιγραφή (έστω και μέσα σε άγκύλες, για να διακρίνονται); Από ύπερβολικό σεβασμό στο κείμενο του Βέη; Έτσι όμως ό αναγνώστης είναι τώρα ύποχρεωμένος να ανατρέχει στις Προσθήκες του τέλους, για να ιδή μήπως τυχόν προσθέτουν κάτι για το χφ που τον ενδιαφέρει. Κι αυτό κάθε φορά, για κάθε χειρόγραφο. Το πράγμα όμολογουμένως ούτε εύχάριστο είναι ούτε καθόλου πρακτικό. (Δέν ύπάρχει ούτε καν ένας άστερίσκος που να καθοδηγή τουλάχιστον ότι για το χφ αυτό ύπάρχει προσθήκη).

Οί συμπληρωματικές πληροφορίες που παρέχουν οί «Προσθήκες» πε-

1. Στα Προλεγόμενα δέν γίνεται λόγος για τυχόν δεσμευτικούς όρους που πιθανόν να είχαν τεθή από τους δωρητές για την έκδοση του ύλικου. Αλλά και στην περίπτωση αυτή, αν υπήρξε, όταν μια Ακαδημία περιβάλλη με το κύρος της μια έκδοση, έχει, νομίζω, τη δύναμη (και την ύποχρέωση) να έπιμείνη και αυτή στους δικούς της όρους, ή τουλάχιστον να μην άποδεχθή καθ' όλοκληρία τους όρους των δωρητών.

ριορίζονται μόνο στα κωδικολογικά στοιχεία που προέκυψαν από την αυτοψία, καθώς και σε παραπομπές στα σχετικά δημοσιεύματα του Βέη (έναν συντάκτης του KEMNE, ο κ. Γ. Παπαδημητρίου, αποδελτίωσε για το σκοπό αυτόν συστηματικά όλη τη βιβλιογραφία του Βέη)· είναι αυτές άλλωστε οι μόνες βιβλιογραφικές προσθήκες που οι εκδότες, όπως γράφουν, έκριναν «σκόπιμο και επιτρεπτό να επιφέρουν στο έργο του Βέη» (βλ. σ. *32 και τη σημ. 19, όπου αισθάνονται λές την ανάγκη να δικαιολογηθούν για τις ελάχιστες περιπτώσεις όπου ήταν «άναπόφευκτο» να προσθέσουν και παραπομπές σε έργα άλλων συγγραφέων).

Ο υπέρμετρος σεβασμός του κειμένου του Βέη, εκτός που, γενικά, δυσκολεύει χωρίς λόγο τον αναγνώστη και τον αφήνει πολλές φορές αβοήθητον, έβλαψε, νομίζουμε, τελικά και το ίδιο το έργο. Το να πλουτιστή ή περιγραφηθεί το κάθε χειρόγραφο με βιβλιογραφικές παραπομπές σε νεώτερες εκδόσεις ή σχετικές μελέτες, ήταν βέβαια κάτι που θ' άπαιτούσε και χρόνο και κόπο πολύ. Άλλά μια έπεξεργασία του ύλικού θά μπορούσε να άρη ή να μειώση δύο τουλάχιστον μειονεκτήματα που δυσχεραίνουν τον σημερινό μελετητή: από τη μια μεριά τις πολλές περιττές αναγραφές και υπερβολικά λεπτομερείς περιγραφές, και από την άλλη την έλλειψη κάθε προσπάθειας για τον ταυτισμό των κειμένων. Συχνά π. χ. ο Βέης περιγράφει αναλυτικά έναν κώδικα Μηναιού π.χ. ή Συναξαρίου, αναγράφοντας καταλεπτός όλους τους άγιους· βλ. π.χ. άρ. 2, 9, 31 ('Εξαμηνιαίον Συναξάριον, όχι «Μηναιόν»· ή περιγραφή πιάνει 4 σελίδες), 32, 37, 264 κ.ά. Άλλού πάλι (π.χ. άρ. 117) έχουμε την έντύπωση πώς προβαίνει σε μια έπιλογή — αλλά με ποιά κριτήρια; (μήπως ένόμιζε πώς πρόκειται για άγνωστους ή σπάνια αναφερόμενους άγιους; — πράγμα όμως που δεν συμβαίνει, όπως μπορεί εύκολα να πιστοποιηθή). Αύτά, καθώς και άλλες υπερβολικά διεξοδικές περιγραφές ή αναγραφές τίτλων, διογκώνουν δυσανάλογα το βιβλίο, πράγμα που δεν άποτελεί βέβαια άρετή.

Σημαντικότερο είναι όμως το άλλο μειονέκτημα, ή παράλειψη των εκδοτών να ταυτίσουν τα κείμενα, πράγμα που σήμερα, με τα βοηθήματα που διαθέτουμε (BHG, Initia Patrum κ.ά.) δεν θά ήταν καθόλου δύσκολο, ιδίως στις περιπτώσεις όπου ο ίδιος ο Βέης έχει σημειώσει τα Initia.

Στον άρ. 10 π.χ. ο Βέης αναγράφει τα περισσότερα κείμενα ως 'Αναστασίου 'Αντιοχείας με έρωτηματικό· βεβαίως είναι δικά του και το έρωτηματικό είναι πια περιττό.— Στον ίδιο κώδ. το ανεπίγραφο κείμενο άρ. 7 δεν είναι «έπιστολιμαία διατριβή περί έπιστολογραφίας άδήςλου», στην οποία περιλαμβάνονται και έπιστολαί Γρηγορίου του Θεολόγου, αλλά μια έπιστολή του Γρηγορίου του Θεολόγου (P.G. 37, 108).— Στον άρ. 583 όλα τα κείμενα αναφέρονται ως 'Ισαάκ του Σύρου, αλλά πάλι μέσα σε άγκύλες και με έρωτηματικό. Πρόκειται για μεμονωμένα κεφάλαια από τα «'Ασκητικά» του 'Ισαάκ—έπομένως δεν χρειάζοταν καν όλη αυτή ή λεπτομερής έπί μέρος αναγραφή.—'Ο άρ. 503 είναι προφανώς μια Σειρά έρμηνευτική (Catena) στην προς Ρωμαίους έπιστολή, και όχι ανεξάρτητη έρμηνεία του Οικουμενίου ή του Ζυγαδηνού, όπως σημειώνει (με έρωτηματικό πάντα) ο Βέης. — Τα άγιολογικά κείμενα θά μπορούσαν επίσης εύκολα να ταυτισθούν από την BHG (έχουμε σήμερα την 3η έκδοση, ενώ το 1909 μόλις είχε κυκλοφορήσει ή δεύτερη. Ένα παράδειγμα: το κείμενο που τυπώνεται όλόκληρο στη σ. 552 (άρ. 549, ιβ') είναι ο έπίλογος του Μεταφραστικού βίου του άγ. Εύστρατίου (BHG 646a).

Ὁ Βέης εἶχε «ξεσηκώσει» σὲ διαφανὲς χαρτὶ πολλὰ σημειώματα καὶ δείγματα γραφῆς. Δὲν ἀποδίδουν σωστά οὔτε τὸν χαρακτήρα τῆς γραφῆς, καμιά φορὰ οὔτε καὶ τὰ ἴδια τὰ γράμματα· ἀσφαλῶς ὁ Βέης εἶχε κάμει τὴν κοπιαστικὴ αὐτὴ δουλειὰ γιὰ δική του χρῆση, καὶ τὰ κομμάτια αὐτὰ ἀποτελοῦν ἓνα μαρτύριο γιὰ τὸν κόπο τοῦ συντάκτη, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς δυσκολίες ποὺ εἶχε ν' ἀντιμετωπίσῃ ἢ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα πρὶν ἀπὸ 60 χρόνια, ὅταν καὶ ἡ φωτογραφία ἀκόμα βρισκόταν στὰ σπάργανα. Οἱ ἐκδότες σεβάστηκαν καὶ τὰ σκαριφήματα αὐτά, τὰ μετέφεραν σὲ κλισὲ καὶ τὰ τύπωσαν «ὅλα ἀνεξαιρέτως»—ἀκόμα καὶ στὶς περιπτώσεις ὅπου παραθέεται στοὺς πίνακες φωτογραφία τοῦ ἴδιου σημείου (π.χ. ἀρ. 10, 14, 21, 29 κ.ἄ.π.). Ἀλλὰ ὁ Βέης ἀσφαλῶς δὲν ἐσκόπευε νὰ δημοσιεύσῃ αὐτούσια τὰ σκαριφήματα αὐτά (δὲν τὸ ἔκαμε σὲ κανέναν ἀπὸ τοὺς καταλόγους ποὺ δημοσίευσε ὁ ἴδιος)· τὰ περισσότερα ἄλλωστε δὲν εἶχε κὰν μεταγράψῃ, σκοπεύοντας βέβαια νὰ τὸ κάμῃ στὴ δημοσίευσή. Εὐτυχῶς οἱ ἐκδότες τουλάχιστον τὰ μετέγραψαν καὶ τὰ ἐτύπωσαν (αὐτὴ τὴ φορὰ μάλιστα ὄχι στὶς Προσθῆκες τοῦ τέλους ἀλλὰ στὸ κείμενο, παράλληλα καὶ ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὰ πανομοιότυπα—πάντα ὅμως σὲ ἀγκύλες καὶ μὲ ἀστερίσκο, γιὰ νὰ μὴ συμφурθοῦν μὲ τὸ ἄλλο κείμενο).

Στὶς δικές του μεταγραφὲς ὁ Βέης τηροῦσε ἓνα ἰδιότυπο σύστημα, ποὺ ἤθελε νὰ ἀποδώσῃ τυπογραφικὰ πανομοιότυπα τὴ γραφὴ (ἂν ἦταν ποτὲ τοῦτο δυνατόν)· στὸ σύστημα αὐτὸ ἔμεινε πιστὸς καὶ σὲ μεταγενέστερες δημοσιεύσεις του (τὸ ἀκολουθοῦν καὶ σήμερα μερικοὶ αὐτοσχέδιοι καταλογογράφοι). «Περιττὴ ἐκζήτησις» σημειώνει, σωστά, ὁ κ. Βρανούσης (σ. *29), ποὺ δὲν ἐτηρήθηκε κατὰ τὴν ἐκτύπωσή, παρὰ μόνο (προσθέτει) σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις, ὅπου ἐκρίθηκε ἀπαραίτητο. Δὲν ξέρουμε γιὰτί ἦταν ἀπαραίτητο, ἔστω καὶ στὶς ἐλάχιστες αὐτὲς περιπτώσεις. Ἄν ὅμως ἔλειψαν ἔτσι τὰ ἀμικρότερα καὶ μεγαλύτερα τυπογραφικὰ στοιχεῖα, κεφαλαῖα καὶ πεζὰ ἀναμίξ, ἀνωφερῆ καὶ κατωφερῆ» (Βραν. ἔ.ἄ.), δὲν ἔλειψαν ὡστόσο ἄλλες ἀσκοπες ἐκζητήσεις, ὅπως τὸ *C* (σ), *ς*, *ι*, *υ*, *S'* (=καί), ἢ καὶ γραφὲς ὅπως *ἀγιοσ*, *εἰ καί*, *υπρε* [sic] (=ὑπέρ).

Στὸ τέλος ἂς μοῦ ἐπιτραποῦν μερικὲς δικές μου ἐπὶ μέρους προσθῆκες καὶ διορθώσεις:

Ὁ Βέης, καὶ στὸν κατάλογο καὶ στὸ πρῶτο του δημοσίευμα γιὰ τὰ Μετέωρα («Συμβολὴ κτλ.», Βυζαντινὸς 1 [1909]), κάνει ἰδιαιτέρου λόγου γιὰ τὸν βιβλιογράφο Νεῖλο (Σταυρᾶ), ποὺ γράφει στὶς ἀρχὲς τοῦ 15. αἰ. (χρφ χρονολογημένα 1402, 1408), καὶ ἀπὸ τὸν τρόπο τῆς γραφῆς ἀποδίδει ἄλλους ἑκτὸς κώδικες στὸν ἴδιο βιβλιογράφο (βλ. τὸν κατάλογο τῶν κωδικογράφων, σ. 712-3). Ἡ παρατήρηση τῶν ἐπιμελητῶν πὼς ὁ κώδ. 195 εἶναι γραμμένος πρὶν ἀπὸ τὸ 1386 φαίνεται εὐστοχῆ· διατυπώνεται ὅμως ἐντελῶς περιθωριακὰ στὸν κατάλογο τῶν κωδικογράφων, οὔτε κὰν στὶς «Προσθῆκες καὶ διορθώσεις». Ἡ ἄλλη τους παρατήρηση, πὼς καὶ ὁ Νεῖλος τοῦ κώδ. 285 (τὸν ὅποιον ὁ Βέης χρονολογεῖ στὸν 16. αἰ.) ἴσως νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν Νεῖλο Σταυρᾶ, δὲν βλέπω νὰ στηρίζεται σὲ καμιά ἐνδειξη (καὶ ὁ τρόπος τῆς ὑπογραφῆς εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὸς).

Ἄλλη εὐστοχὴ ταύτιση τῶν ἐκδοτῶν (στὶς Προσθῆκες, σ. 648, ἀρ. 136, καὶ στὸν κατάλογο τῶν κωδικογράφων· ὁ Βέης δὲν κάνει κανένα λόγο) εἶναι πὼς ὁ βιβλιογράφος Συμεὸν ἱερομόναχος, ποὺ γράφει στὰ χρόνια 1616-1622, εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸν Σεραφεῖμ ἱερομόναχο, ποὺ ὑπογράφει τρία χρφ, ὅλα τὰ 1624. Ἡ παραβολὴ τῶν πιν. 13 καὶ 18 δὲν ἀφήνει γι' αὐτὸ καμιά ἀμφιβολία. Ἔχουμε δηλ. ἐδῶ μιὰ περίπτωσι μετονομασίας μοναχοῦ, ἀνάλογη μ' ἐκείνη ποὺ σημείωσα γιὰ τὸν βιβλιογράφο Σωφρόνιο - Εὐφρόσυνο

τῆς Μονῆς Κουτλουμουσίου (Ἑλληνικά 15 [1957] 355-365), καὶ μὲ ἄλλες ποὺ μποροῦν ἀσφαλῶς νὰ πιστοποιηθοῦν. Οἱ ἐκδότες κάνουν καὶ μιὰ ἄλλη παρατήρηση, πὼς ἡ γραφή τῶν σημειωμάτων τοῦ Συμεὼν - Σεραφεῖμ «προσομοιάζει μὲ τὴν γραφὴν ἀναλόγων σημειωμάτων τοῦ κωδικογράφου Μητροφάνους» καὶ παρατέμπουν στὸν κώδ. 533. Ἡ γλωσσικὴ διατύπωση τῶν σημειωμάτων αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ γραφή τοῦ Μητροφάνους (πίν. 53), δὲν ἀφήνουν καὶ ἐδῶ καμιὰ ἀμφιβολία· δὲν «προσομοιάζει» ἀπλῶς ἡ γραφή, ἀλλὰ εἶναι ἐντελῶς ἴδια, ὁ Μητροφάνης ἱερομόναχος πρέπει ἐπομένως νὰ ταυτισθῆ ἀσφαλῶς μὲ τὸν Συμεὼν - Σεραφεῖμ. Σπάνια περίπτωση διπλῆς μετονομασίας· ὁ κώδ. 533 εἶναι τοῦ 1612, ὁ ἴδιος δηλ. γράφει μὲ τ' ἀκόλουθα ὀνόματα: Μητροφάνης (1612), Συμεὼν (1616-1622), Σεραφεῖμ (1624). Μὲ τὸν Μητροφάνη αὐτὸν δὲν φαίνονται νὰ ταυτίζονται οἱ ἄλλοι ὁμώνυμοι βιβλιογράφοι τοῦ 17. αἰ. ποὺ ἀναφέρονται στὸν κατάλογο.

Ὁ Βέης εἶχε ἀποδώσει ἐπίσης μερικά λειτουργικά χφφ σ' ἕνα ἀνώνυμο βιβλιογράφο, ποὺ γράφει στὰ Μετέωρα στὰ μέσα τοῦ 16. αἰ. - ἀποδίδει δηλ. τὰ χφφ 13, 15 καὶ 16 [τί σημαίνουν, στή σ. 18, τὰ Ἄδ. καὶ Ἀ πρὶν ἀπὸ τοὺς ἀριθμούς;] στὸ ἴδιο χέρι ποὺ ἔγραψε τὸν ἀρ. 14 (τοῦ 1548), καὶ στὸ ἴδιο χέρι ἐπίσης ἀποδίδει καὶ τὸν ἀρ. 184 (τοῦ 1548 καὶ αὐτόν.¹ Τὸ ἴδιο λιτὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα καὶ ἡ γραφή (πίν. 2 καὶ σκαρίφημα Βέη στὸν ἀρ. 1) μὲ κάνουν νὰ ἀποδίδω ἀσφαλῶς στὸν ἴδιο ἀνώνυμο βιβλιογράφο καὶ τοὺς ἀρ. 1 (Τριῶδιο, 1548) καὶ 4 (Ψαλτήριον, 1546).

Πολλὰ βιβλιογραφικὰ σημεῖωματα εἶναι σὲ στίχους, τοὺς γνωστούς βυζαντινοὺς δωδεκασύλλαβους, τοὺς ὁποίους ὁ Βέης (ἀρ. 300) ὀνομάζει «χολιαμβικούς» (sic). Ξέρουμε τοὺς κανόνες τοῦ στίχου αὐτοῦ (κυρίως τίς δυὸ τομὲς ποὺ παίρνει, πενθημιμερῆ καὶ ἐφθημιμερῆ, καὶ τὸ ἀπαραίτητο παροξύτονο τέλος). Ἔτσι ἡ συμπλήρωση *εὐχ[ου μοι]* στὸν τελευταῖο στίχο τοῦ σημειώματος στὸν ὠραῖο χρονολογημένο κώδικα τοῦ 969 (ἀρ. 565) δὲν εἶναι σωστή· ὁ στίχος πρέπει νὰ διαβασθῆ: ὁ κατατροφῶν ὑπὲρ αὐτοῦ *εὐχ[έσθω]* (οὔτε καὶ συντακτικὰ ταιριάζει τὸ *εὐχου μοι* μετὰ τὸ ὑπὲρ αὐτοῦ, δηλ. ὑπὲρ τοῦ ἴδιου τοῦ βιβλιογράφου). - Καὶ οἱ προτασόμενοι «Στίχοι εἰς τὴν βίβλον» στὸν ἀρ. 566 (τοῦ 14. αἰ.) εἶναι σ' ἕνα δυὸ σημεῖα ἐσφαλμένοι (σφάλμα ἀντιγραφικὸ ἢ τοῦ ἴδιου τοῦ στιχογράφου - βιβλιογράφου): ὁ στ. 4 εἶναι ὑπέρμετρος, γρ. ὕως: *οὐδ' αὖ τὰ γλυκαίνοντα λάρυγγα μόνον*· ὁ στ. 11 χολαίνει κατὰ μία συλλαβή. - Στὸν ἀρ. 533 (φ. 338β) τὸ σκαρίφημα τοῦ Βέη δὲν μᾶς βοηθᾷ ν' ἀποκαταστήσουμε τὸν 2ο στίχο· οἱ ἐκδ. ἔγραψαν (μὲ πολλὰ ἐρωτηματικὰ) *καὶ μὴ καταλ(υ)σ(ιν) [?] μόνον [?] σὺ [?] δειστάσεις*. Τὸ διστάσης φαίνεται σίγουρο (καὶ παροξύτονο): οἱ ἄλλες συμπληρώσεις καταστρέφουν ὅμως τὴν τομή. Ἀλλὰ δὲν ἔχω νὰ προτείνω ἄλλη λύση. - Τὸ ἐπίγραμμα στοὺς Εὐαγγελιστὰς τοῦ ἀρ. 590 εἶναι, φαίνεται, ἐξαιρετικὰ δυσανάγνωστο στὸ χφφ· ὁ Βέης πολλὰ δὲν μπόρεσε νὰ διαβάσῃ (καὶ ὁ 5ος στίχος εἶναι ὑπέρμετρος). Τὸ ἐπίγραμμα ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλους κώδικες· τὸ ἔχει δημοσιεύσει ἡ E. FOLLIERI, Epigrammi sugli Evangelisti, Boll. Bad. Grottaferrata 10 (1956) 156. - Στὸν ἀρ. 4 ὁ πίν. 2 μᾶς βοηθᾷ νὰ διορθώσουμε τὸ *ἀναγραφεῖσαι* σὲ *ἅμα γραφεῖσαι*.

Τὸ σημεῖωμα τοῦ κωδικογράφου στὸν ἀρ. 84 (ὁ Βέης παραθέτει μόνο σκαρίφημα· ἡ ἀνάγνωση εἶναι τῶν ἐκδοτῶν) φυσικὰ δὲν πρέπει νὰ διαβασθῆ *Ἐπληρώθη σὺν Θεῷ ὁ ἀπόστολος ἐν τέ βασιλέβοντος...*, ἀλλὰ ἐν *ἔτ(ει)*· τὸ ἴδιο καὶ παρακάτω ἐν *ἔτ(ει)* τοῦ πανυψιλατάτου ἡμῶν ἀθθέντου τοῦ Στήνης. Ποιὸς εἶναι αὐτὸς ὁ αὐθέντης Στήνης; Ὁ φιλόχριστος βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ Παλαιολόγος εἶναι ὁ Β' (1391-1425· τὸ χφφ εἶναι χρονολογημένο: 1408). - Ὁ ἀρ. 295 (μουσικὸ) χρονολογεῖται ὡς αἰῶνος XVII(I). Περιέχει

1. «τῆς αὐτῆς χειρὸς τῆς φιλοπονησάσης τοὺς κώδικας Α 14...» (Δὲν μποροῦσαν οἱ ἐκδδ. νὰ συμπληρώσουν: 13, 14, 16;).

ὄμως πολυχρόνιο γιὰ τὸν ἡγεμόνα τῆς Μολδαβίας Μιχαήλ Ρακοβίτσα, δηλ. τὸν Mihai Racovita, ἡγεμόνα ἀπὸ 1741 ἕως 1744, εἶναι ἐπομένως τοῦ 18. αἰ. ἀσφαλῶς. - 'Ο ἀρ. 581 χρονολογεῖται στὸν XV αἰ. με ἐρωτηματικό· γιατί; Τὸ χφ ἔχει ἐκτενέστατο βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα με ἀκριβέστατο καθορισμὸ τῆς χρονολογίας. Σημειώνει βέβαια ὁ Βέης ὅτι τὸ ἐπὶ ἔτους ς'λ' [1402] εἶναι «δισεσβεσμένον» τὸ πράγμα ὄμως δὲν φαίνεται στὸ σακρίφημά του, ἡ δὲ 22 Μαΐου εἶναι πράγματι Κυριακή, ὅπως γράφεται στὸ σημείωμα. - 'Ο ἀρ. 584 (Νομοκάνων Μαλαζοῦ) χρονολογεῖται στὸν 17. αἰ., εἶναι ὄμως, ἀκριβέστερα, τοῦ τέλους τοῦ 16ου, γιατί στὸ φ. 1α περιέχεται ἐνθύμησις γιὰ τὸ φόνου τοῦ Μιχαήλ Γενναίου (1601), καὶ ἄλλου κτητορικὸ σημείωμα τοῦ ςρι' [1602]. "Ὅσο γιὰ τὸ ςρθ' ἢ σεπτεμβρίου ἰνδ. ιδ' τῆς ἐνθύμησις γιὰ τὸν Μιχαήλ, νομίζω πὼς ὁ γραφέας δὲν ἐννοοῦσε τὸ 1600, ἀλλὰ τὸ 1601, ὅταν πραγματικὰ δολοφονήθηκε ὁ Μιχαήλ.¹ Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη πιά ἡ χρονολόγησις ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἀποτελοῦσε μᾶλλον ἀρχαϊσμὸ — καὶ πάντως ἡ ἀρχὴ τοῦ ἔτους εἶχε μετατεθῆ ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριου στὸν Ἰανουάριου· γιὰ τοὺς μῆνες Σεπτέμβριου - Δεκέμβριου 1601 ἐξακολουθοῦσαν λοιπὸν νὰ μετροῦν ςρθ' καὶ ὄχι ςρι'. "Ἐχομε πολλὰ δείγματα τέτοιας χρονολόγησις στα χρόνια αὐτὰ (καμιά φορὰ ἀλλάζουν μόνο τὴν ἰνδικτιώνα).²

Οἱ ἀρ. 423-442 κ. ἄ. εἶναι λειτουργικὰ εἰλητάρια. Ἐνδιαφερόμενος γιὰ τὸ εἶδος αὐτό, εἶχα μελετήσει τὰ εἰλητάρια σὲ μιὰ ἐπίσκεψή μου στὰ Μετέωρα τὸν Ἀπρίλιου τοῦ 1963. Οἱ χρονολογήσεις μου διαφέρουν σὲ πολλὰ ἀπὸ τοῦ Βέη· τίς σημειῶνω ἐδῶ, χωρὶς νὰ θέλω νὰ ἰσχυρισθῶ πὼς οἱ δικές μου εἶναι σωστότερες (ὄλοι ξέρομε πόσο μπορούμε νὰ γελαστοῦμε στὸ εἶδος αὐτὸ τῆς ἀρχαϊστικῆς λειτουργικῆς γραφῆς), ἀλλὰ σὰν μιὰ δευτέρη μαρτυρία (σὲ παρένθεσις, με λατινικοὺς ἀριθμοὺς, ἡ χρονολόγησις Βέη): ἀρ. 423 (XII): 13./14. αἰ., 424 (XII): ἀρχιερατικὴ λειτουργία, γραφὴ ὅμοια με τοῦ Ἰωάσαφ τῆς μονῆς τῶν Ὁδηγῶν (βλ. B.Z. 51 [1958] 17-36), δηλ. τέλ. 14./ ἀρχ. 15. αἰ., 425+434 (XII): ὄρθια, εὐμεγέθης, στρογγυλὴ γραφὴ, 13. αἰ., 427 (XII): 14. αἰ., 428 (XIII): τὸ χφ χρονολογεῖται ἀκριβέστερα ἀπὸ μιὰ εὐχὴ, πού δὲν τὴ σημειῶνει ὁ Βέης, πρὶν ἀπὸ τὴν Εὐχὴ τῆς ἐκτενοῦς ἱεσσίας: *φιλοχαί[έως] ἡμῶν Μιχ[αήλ]*: πρόκειται βέβαια γιὰ τὸν Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο (1261-1282), σ' αὐτὰ τὰ χρόνια λοιπὸν γράφηκε τὸ εἰλητάριον, 430 καὶ 431 (XII): μᾶλλον καὶ τὰ δυὸ 13. αἰ., 435 (XIV) 13., αἰ., 436+437 (XIII): 14. αἰ., 438 (XII): ὄρθια, στρογγυλὴ, ὄρθια γραφὴ, ἀρχ. 14. αἰ., 439 (XII): 13. αἰ. [Στὸ σημείωμα τοῦ βιβλιογράφου, στὰ δίπτυχα, ἡ σωστὴ συμπλήρωσις εἶναι Ἰω(άννου) καὶ ὄχι Ἰω(άννης)], 440+626 (XVI): παρόλο πού ἡ γραφὴ (βλ. πίν. 46) θυμίζει τὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριον τῆς μονῆς τῶν Ὁδηγῶν (ἰδιαιτέρα τὸν Γεδεῶν, ἀρχ. 15. αἰ., B.Z. ἔ.ἄ. πίν. 14, εἰκ. 15), τὸ χάρτινον εἰλητάριον σωστὰ τοποθετεῖται ἀπὸ τὸν Βέη στὸν 16. αἰῶνα, κοντὰ π.χ. στὸν βιβλιογράφου Ἀμβρόσιο τῶν μέσων τοῦ 16. αἰ. (ἔ.ἄ. σ. 281, εἰκ. 28): καὶ τοῦτο πιστοποιεῖ καὶ τὸ ὕδατόσημο (ἄγκυρα σὲ κύκλου, περίπου τύπου Briquet 518, τοῦ ἔτ. 1545).

Τὰ χφφ τῆς Καινῆς Διαθήκης τῶν Μετώρων (Εὐαγγέλια καὶ Εὐαγγελιστάρια) τὰ μελέτησαν πρόσφατα καὶ τὰ φωτογράφησαν καὶ οἱ συνεργάτες τοῦ Ἰνστιτούτου Ἐρευνῶν τῆς Καινῆς Διαθήκης τοῦ Münster (πού διευθύνει ὁ καθηγ. K. Aland), οἱ ὅποιοι καὶ μᾶς ἔδωσαν, με τὸ σύστημά τους, μιὰ σύντομη ἀναγραφὴ στὴν «Fortsetzungsliste VII» (1969). Καὶ πάλι σὰν μιὰ δευτέρη μαρτυρία σημειῶνω ἐδῶ τίς χρονολογήσεις των, ὅπου διαφέρουν τουλάχιστο κατὰ δύο αἰῶνες ἀπὸ τοῦ Βέη. α) Εὐαγγέλια (ἀρ. 2689-2711): ἀρ. 392 (XI).

1. Στις 19 (ἡ 20) Αὐγούστου· τὴν ἡμέρα μπορεῖ νὰ μὴν τὴν ἤξερε με ἀκριβεία ὁ γραφέας· γιὰ τὸ ἔτος ὄμως δύσκολα νὰ ἔκαμε λάθος.

2. Βλ. καὶ τὸ ἄρθρο μου «Παλαιολογικά ἀπὸ τὴν Ἠπειρο», πού θὰ δημοσιευτῆ στὸν ἐπόμενον (12ο) τόμο τῆς Ἐπ. Ἐπ. τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς.

τὸ χρονολογοῦν στὸν 13. αἰ. καὶ ταυτίζουσι τὸ σπάραγμα ἐνὸς τετραδίου (ἀρ. 629) ὅτι ἀνήκει στὸ ἴδιο χφ (ἀδύνατη ἢ χρονολόγησι τοῦ περγαμηνοῦ αὐτοῦ σπαράγματος ἀπὸ τοὺς ἐκδότες στὸν 16. αἰ.), 503 (XII): 14. αἰ., 506 (XI): 13. αἰ., 525 (X): 12. αἰ., 540 (XI): 12. αἰ.—προσωπικά, ἀπὸ τοὺς πίν. 78 καὶ 79, καὶ ἰδίως ἀπὸ τὰ ἐπίτιτλα καὶ τὶς μικρογραφίες, θὰ εἶχα τὴν τάσιν νὰ χρονολογήσω τὸ χφ ἀκόμα χαμηλότερα, στὸν 13. ἢ 14. αἰ., 541 (XIV): 16. αἰ., 590 (XIV): 16. αἰ. (ὁ Βέης σημειώνει γιὰ τὸν χάρτη «βομβύκινος»: σήμερα θὰ μπορούσε νὰ βεβαιωθῆ τὸ πρᾶγμα χωρὶς ἀμφιβολία). β) Εὐαγγελιστάρια (ἀρ. l 2060-2067): τὰ δύο παράφυλλα τοῦ ἀρ. 8 (Βέης XII/XIII): 11. αἰ. (l 2061).

ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Georg Veloudis, Der neugriechische Alexander. Tradition in Bewahrung und Wandel, München 1968. 80 μ., Σελ. [XIV], 308. [Miscellanea Byzantina Monacensia 8].

Georg Veloudis, Alexander der Grosse. Ein alter Neugriecher, Heimeran Verlag, München, (1969). 160, Σελ 95. [Tusculum Schriften].

Τὸ βυζαντινὸ (καὶ νεοελληνικὸ) μυθιστόρημα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου βρίσκεται τὰ τελευταῖα χρόνια στὸ ἐπίκεντρο τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐνδιαφέροντος. Μετὰ τὴ βασικὴ μελέτη τοῦ R. Merkelbach γιὰ τὶς πηγὰς τοῦ μυθιστορήματος (1954), κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ ἴδιο θέμα ὁ R. Pfister σὲ πολλὰ ἄρθρα του (1960 - 1964), ὁ H. Gleixner (1961) καὶ ὁ J. Trumpf, κυρίως στὴ λαμπρὴ μελέτη του γιὰ τὴν παράδοσι τῆς βυζαντινῆς πεζῆς διασκευῆς καὶ τῆς «Φυλλάδας» (B.Z. 60 [1967] 3-40). Παράλληλα, τὸ 1963 εἶχαμε μιὰ φιλολογικὴ ἔκδοσι τοῦ λόγιου ἔμμετρου μυθιστορήματος ἀπὸ τὸν S. Reichmann (καὶ τὴν εὐπρόσδεκτη πιστοποίησι ὅτι ἡ χρονολογία 1388 τοῦ Μαρκιανοῦ κώδικα 480 ἀναφέρεται στὸ ποίημα καὶ ὄχι στὸ χειρόγραφο), καὶ τὸ 1967 τὴν ἐπανέκδοσι τοῦ πεζοῦ κειμένου τῆς Βιέννης ἀπὸ τὸν Κ. Μητσάκη, καὶ τὸν ἐπόμενο χρόνο τὴ δημοσίευσιν ἀπὸ τὸν ἴδιον μιᾶς ἄλλης παραλλαγῆς ἀπὸ κώδικα τῆς Μονῆς Κουτλουμουσίου¹ (βλ. τὴν παρακάτω βιβλιοκρισία).

Στὴν κρινόμενη (πρῶτη) ἐργασία ὁ Γ. Βελοῦδης δὲν περιορίζεται στὸ μυθιστόρημα (ἢ στὸ λαϊκὸ βιβλίον γενικότερα), ἀλλὰ, μὲ εὐρύτερη ματιὰ, φιλοδοξεῖ νὰ σκιαγραφήσῃ τὸ μῦθον τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου στὸν ἑλληνικὸν λαόν, τὰ

1. Στὸ διεξοδικότατον ἄρθρον Alexanderroman τοῦ Kindlers Literatur Lexikon (τόμ. 1, Ζυρίχη 1965, στ. 389-414), ἡ βυζαντινὴ - νεοελληνικὴ διασκευὴ δὲν βρῆκε δυστυχῶς τὴ θέσιν τῆς δίπλα σὲ 18 συνολικὰ ἀνατολικὰ καὶ δυτικὰς ομάδας ποὺ ἐξετάζονται ἐκτενέστατα (ἀκόμα καὶ ἡ ρουμανικὴ, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ). Ἡ παράλειψις ὀφείλεται στὰ ἀσαφῆ πάντοτε ὄρια ἀνάμεσα στὴ δημώδη βυζαντινὴ καὶ τὴ νέα ἑλληνικὴ φιλολογία, ἀλλὰ καὶ σὲ ἔλλειψιν συντονισμοῦ κατὰ τὴ σύνταξιν τοῦ Λεξικοῦ. Ἔτσι ἀνάμεσα στὶς δύο περιοχὰς ἡ δημώδης βυζαντινὴ λογοτεχνία ἔμεινε no-man's-land. Ὅταν ὡς υπεύθυνος «Fachberater» γιὰ τὴ νέα ἑλληνικὴ λογοτεχνία (στὴν ὁποία ὄριον εἶχε τεθῆ τὸ 1453) πιστοποίησα τὸ πρᾶγμα, μετὰ τὴ δημοσίευσιν τοῦ 1ου τόμου, ἦταν πιά, γιὰ τὸ μυθιστόρημα τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἀργά. Ἐζήτησα νὰ διορθωθῆ ἡ παράλειψις στὶς Προσθήκας τοῦ τελευταίου τόμου.

χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας κυρίως καὶ ὡς τὸν 19ο αἰώνα. Ἔτσι, ὕστερ' ἀπὸ τὰ τρία πρῶτα κεφάλαια, ποὺ μιλοῦν εἰδικότερα γιὰ τὸ νεοελληνικὸ λαϊκὸ βιβλίον τοῦ Μεγαλέξαντρου, ἐξετάζει τὶς ἀπηχήσεις ποὺ ἢ προσωπικότητα τοῦ Μακεδόνα βασιλιᾶ εἶχε σὲ ἄλλες πηγές, ὅπως π.χ. στοὺς χρονικογράφους καὶ τοὺς ἱστορικοὺς τῆς Τουρκοκρατίας (κεφ. V), στὴ φιλολογία τῆς ἴδιας ἐποχῆς (κεφ. VI), στὴν προφορικὴ παράδοση (κεφ. VII), ἀκόμα καὶ στὸν Καραγκιόζη (κεφ. VIII). Τὰ δύο τελευταῖα κεφάλαια ἐξετάζουν, τὸ IX τὶς παράλληλες ἐμφανίσεις καὶ τὴν ἀκτινοβολία τοῦ μύθου τοῦ Ἀλεξάνδρου (παραβολὴ μὲ Διγενή, ὁ Ἀλέξανδρος στὶς εἰκαστικὲς τέχνες καὶ στὴ νέα ἐλληνικὴ λογοτεχνία τοῦ 19ου αἰώνα), ἐνῶ τὸ X εἶναι μιὰ προσπάθεια ἀνασύνθεσης ἐνὸς ὑποτιθέμενου ὀλικοῦ σχήματος τῆς ἥρωικῆς ζωῆς τοῦ Ἀλεξάνδρου. Τὸ βιβλίον, ἄριστα τεκμηριωμένο στὰ καθέκαστα, ἀποτελεῖ συνάμα καὶ μιὰ συνθετικὴ θεώρηση ἐντελῶς πρωτότυπη ἐνὸς θέματος ποὺ ἀνάγεται σὲ ὅ,τι θὰ μπορούσαμε νὰ ὀνομάσουμε «νεοελληνικὴ μυθολογία» (ἢ ποὺ ὁ συγγρ. θὰ προτιμοῦσε νὰ τὴ λέγαμε κοινωσιολογικὴ δομὴ τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ). Ἐνα βιβλίον, ποὺ παρ' ὅλες τὶς τυχὸν ἐπὶ μέρους ὑπερβολές ἢ κάπου κάπου καὶ ἀστοχίες, δὲν εἶναι ἀπὸ τὰ συνηθισμένα μέσα στὴ νεοελληνικὴ βιβλιογραφία, καὶ ποὺ θὰ εὐχόμεστε νὰ γινόταν ἀφετηρία καὶ γιὰ ἄλλες παρόμοιου εἴδους συνθετικὲς ἀναζητήσεις.

Ὁ συγγρ. στὰ τρία πρῶτα κεφάλαια ἀσχολεῖται, ὅπως εἶπαμε, εἰδικότερα μὲ τὴ νεοελληνικὴ μορφή τοῦ μυθιστορήματος· αὕτη ἀποτελεῖται α) ἀπὸ τὸ πεζὸ κείμενον (I. Die neugriechische Alexanderprosa), τὴ γνωστὴ «Φυλλάδα τοῦ Μεγαλέξαντρου», καὶ β) ἀπὸ τὴν ἑμμετρὴ ὁμοιοκατάληκτῃ παραλλαγή, ποὺ πρωτοτυπώθηκε τὸ 1529 (II. Das neugriechische Alexandergedicht). Φυσικὰ δὲν ἐξετάζει τὶς δύο ἄλλες μορφές: τὴν ἀνομοιοκατάληκτῃ παραλλαγή τοῦ 1388 (ποὺ ἀνήκει καθαρὰ στὴ λόγια βυζαντινὴ γραμματεία) καὶ τὴν ὀνομαζόμενῃ ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς «Mittelgriechische Prosa» (γιὰ αὐτὴν βλ. παρακάτω). Στὸ III κεφάλαιον ἀσχολεῖται μὲ τὸ λαϊκὸ βιβλίον (τὸ λαϊκὸ ἀνάγνωσμα) τοῦ Ἀλεξάνδρου (Das neugriechische Alexander-Volksbuch), ὀνομάζοντας μὲ τὸν κοινὸ αὐτὸ τίτλον καὶ τὴ «Φυλλάδα» καὶ τὴ «Ριμάδα». Ἡ ἐξέταση, πρωτότυπη καὶ ἐνδιαφέρουσα, θίγει θέματα ὅπως τῶν ἀκροατῶν ἢ ἀναγνωστῶν, τῆς κυκλοφορίας καὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀντιτύπων, τῆς τιμῆς, τῶν ἐκδοτῶν, τῶν διορθωτῶν, καθὼς καὶ τοῦ ἐνδιαφέροντος ποὺ ἔδειξαν διάφοροι Ἕλληνας καὶ ξένοι λόγιοι γιὰ τὸ βιβλίον· σ' ἓνα δεῦτερον μέρος τοῦ ἴδιου κεφαλαίου (Die Welt des Alexander-Volksbuches) προχωρεῖ σὲ πολὺ ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις γιὰ τὸ πῶς παρουσιάζονται στὸ βιβλίον ἡ φύση, τὸ ὑπερφυσικὸ στοιχεῖον, λαοὶ καὶ τόποι, τὰ πρόσωπα, ἡ θρησκεία καὶ ἡ ἠθικὴ, καὶ τέλος ἡ κοινωνία.

Στὸ πρῶτον κεφάλαιον, γιὰ τὴ «Φυλλάδα», ὁ συγγρ. δίνει πλήρη κατάλογον τῶν ἐντύπων ἐκδόσεων, ἀπὸ τὸ 1680 περίπου, ὅπου τοποθετεῖ τὴν πρώτην ἐκδοσιν, ὡς τὸ 1926 ποὺ παρουσιάζεται ἡ τελευταία μαρτυρημένη. Ὁ κατάλογός του εἶναι σχεδὸν διπλὸς σὲ ἔκτασιν ἀπὸ τὸν πληρέστερον ὡς τότε τοῦ Trumpf (B.Z. ἔ.ἀ.: Trumpf 22 ἀναγραφές, Βελουδῆς 43)· οἱ περισσότερες ὅμως προσθήκες ἀφοροῦν τὰ χρόνια μετὰ τὸ 1820, γιὰ τὰ πρὶν μόνον δύο ἀναγραφές: μία τοῦ 1680 περίπου (εἰδικότερα 1670-1682) καὶ μία τοῦ 1758. Ἡ πρώτη δὲν μᾶς ἔχει σωθῆ (ὅπως δὲν ἔχει σωθῆ καὶ ἡ ὡς τώρα θεωρούμενη πρώτη τοῦ 1699)· ὁ συγγρ. τὴν ἀνασυνθέτει ἀπὸ ἓνα γράμμα τοῦ 1682, ὅπου κάποιος παραγγέλλει στὸν Ν. Γλυκὺ 12 βιβλία «Ἀλεξάνδρου»· ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ τὴ «Ριμάδα» ἀλλὰ γιὰ τὴν πεζὴν

«Φυλλάδα» τὸ συνάγει ὁ συγγρ. ἀπὸ τῆ γενικῆ τοῦ τίτλου («Ἀλεξάνδρου») καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ Γλυκὸς δὲν ἐτύπωνε τὴ Ριμάδα — ἀλλὰ τὸ ἐπιχείρημα δὲν ἔχει, νομίζουμε, ἀπόλυτη ἀποδεικτικὴ σημασία.

Σημαντικὸ καινούριο στοιχεῖο ποὺ προσθέτει ὁ συγγρ. εἶναι ἓνα χφ, ποὺ εἶχε μείνει ὡς τῶρα ἄγνωστο στὴν ἔρευνα, τὸ Μετεώρων, Μεταμ. 400, γραμμένον τὸ 1640. (Ὁ κατάλογος τοῦ Βέη ἐκδόθηκε, ὅπως εἶναι γνωστό, μόλις τὸ 1967· ὁ συγγρ. τὸν ἀναφέρει ἀκόμα im Druck. Ἄλλὰ ὁ Βέης εἶχε κάμει λόγο γιὰ τὸ χφ ἤδη τὸ 1910 στὴ γνωστὴ του Ἐκθεση γιὰ τὰ Μετέωρα). Ὁ συγγρ. θεωρεῖ τὸ χφ ὡς τὸ ἄμεσο πρότυπο τοῦ κειμένου τῆς «Φυλλάδας», δίνει μιὰ παλαιογραφικὴ περιγραφή του, καὶ στὸ 2ο μέρος τοῦ κεφαλαίου (Quellen) παραβάλλει τὸ κείμενο μὲ τοὺς ἄλλους φορεῖς τῆς παράδοσης (τῆς «μεσαιωνικῆς πεζῆς διασκευῆς»), παρουσιάζοντας τὶς ὁμοιότητες καὶ τὶς διαφορές.

Δυστυχῶς παραθέτει ἀπλῶς τὰ μοτίβα καὶ δὲν μᾶς δίνει δείγματα τοῦ κειμένου τοῦ ἴδιου ὥστε νὰ μπορέσουμε νὰ μορφώσουμε σαφέστερη γνώμη. (Ὁ συγγρ. ἐτοιμάζει ἔκδοση τοῦ κειμένου τῶν Μετεώρων, ποὺ τὴν περιμένουμε μὲ ζωηρὸ ἐνδιαφέρον). Ἀπὸ ὅ,τι ὅμως συνάγουμε, φαίνεται πὼς τὸ χφ Μετεώρων εἶναι μιὰ ἄλλη μονάδα στὴν παράδοση τῆς «μεσαιωνικῆς πεζῆς διασκευῆς» (Mgr. ὁ Trumpf) (ἢ τῆς Textgruppe αὐτῆς, κατὰ τὴ διατύπωση ποὺ προτιμᾷ ὁ συγγρ.), καὶ ὅχι μιὰ μονάδα τῆς Textgruppe τῆς «Φυλλάδας», παραδομένη σὲ μορφή χειρόγραφη.¹ Τὸ ὅτι οἱ διασκευές τῆς Mgr εἶναι ἀκόμα οἱ πιὸ πολλές ἀνέκδοτες δυσκολεύει βέβαια τὴν ἔρευνα, ὅσοτε ὅμως ἀπὸ τὴ λεπτολόγο ἀνάλυση ποὺ ἔδωσε ὁ Trumpf (ἔ.δ. σ. 4-15) γιὰ τὰ 6 χφ τῆς Mgr, δὲν καταλαβαίνομε γιατί ὁ συγγρ. παραβάλλει κυρίως τὸ κείμενο Μετεώρων μὲ τὸ κείμενο τῆς Βιέννης (V), ποὺ ἀποτελεῖ συντομευμένη διασκευή, καὶ ὅχι μὲ τὶς πληρέστερες διασκευές E καὶ F (ἃς ἦταν καὶ μόνο ἐπὶ τῆ βάσει τῆς ἀναλύσεως τοῦ Trumpf). Δὲν ξέρω ἐπίσης ποῦ στηριζόμενος χρονολογεῖ τὸ χφ V (χωρὶς ποῦθεν νὰ δικαιολογῇ τὸ πρᾶγμα) στὸ β' ἡμισυ τοῦ 15. αἰ. — ἢ τρέχουσα χρονολόγησι εἶναι 16ος αἰώνας (ἢ εἰδικότερα α' ἡμισυ), βλ. π.χ. Trumpf σ. 4, ὁ ὁποῖος παραπέμπει στὸν Schreiner· ἀλλὰ καὶ οἱ δύο αὐτοὶ καὶ ὁ συγγρ. ἀγνοοῦν, φαίνεται, τὴ λεπτομερῆ ἐξέταση τοῦ χφ V ἀπὸ τὸν Gareth Morgan,² ὁ ὁποῖος, μὲ πειστικὰ ἐπιχειρήματα τὸ χρονολογεῖ στὴ δευτέρῃ δεκαετία τοῦ 16ου αἰώνα.

Σημαντικὸ εἶναι τὸ 3ο μέρος τοῦ κεφαλαίου (Datierung)· λύνεται ἐδῶ (ἂν καὶ ὅχι ἀπόλυτα ἱκανοποιητικὰ) ἓνα ζήτημα ποὺ ἔχει φέρεται, νομίζω, πολλὴ σύγχυση στὴν ἔρευνα. Πρόκειται γιὰ τὴ χρονολόγησι τῆς λεγόμενης «βυζαντινῆς πεζῆς διασκευῆς» (Mgr), ποὺ οἱ περισσότεροι ἐρευνητὲς τὴν τοποθετοῦσαν (χωρὶς ν' ἀναφέρουν τοὺς λόγους) στὸν 12ο-13ο αἰώνα. Ὁ Trumpf π.χ. γράφει πὼς ἡ χρονολόγησι αὐτῆ «wird heute fast allgemein angenommen», παραπέμπει ὅμως μόνο στὸν Pfister³ (1960) καὶ σὲ μιὰ παλιὰ

1. Ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια χφ τῆς βυζαντινῆς διασκευῆς ἀναφέρει τὸ χφ Μετεώρων καὶ ὁ K. Μητσάκης· ἀλλὰ αὐτὸ δὲν σημαίνει τίποτε (βλ. τὴν ἐπόμενη βιβλιοκρισία).

2. G. MORGAN, Three Cretan Manuscripts, Κρητ. Χρον. 8 (1954) 61-71. Πρβ. καὶ τὴ βιβλιοκρισία μου γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Πουλολόγου, Ἑλληνικά 19 (1966) 171.

3. Ὁ ὁποῖος χρονολογεῖ ἐντελῶς ἀόριστα καὶ κατ'εἰκασίαν: «Die Dichtung (ἢ ἔμμετρον λόγιον διασκευή) m a g aus dem 13. Jh. stammen», καὶ ἡ πεζὴ «in der gleichen Zeit oder schon im 12. Jh. wird auch (sie) an z u s e t z e n s e i n» (σ. 127).

έργασία του Th. Nöldeke (1890)—και δὲν τὸν ἀπασχολεῖ περισσότερο τὸ θέμα (ἐν και ἀρέτως παρακίτω, ἀπὸ μιᾶ σωστῆ παρατήρηση γιὰ τὴ μνεία τῆς «γῆς τῶν Λατίνων», θεωρεῖ τὴ γλώσσα τοῦ βιβλίου και τις πολιτικὲς και κοινωνικὲς συνθήκες πού ἀπὸ προϋποθέτει ὡς «ὄχι παλαιότερες» ἀπὸ τὴ λατινικὴ κατὰκτηση. Αὐτὸ ὅμως μᾶς πᾶει κιόλας στὸν 13ο-14ο αἰῶνα.

Μιὰ εὐστοχώτατη παρατήρηση τοῦ Βελουδῆ, πὼς ἡ προφητεία στὸ κείμενο τοῦ V («ἕστερα θέλουσι ὀρίσει οἱ Πέρσηδες τὴν Μακεδονίαν, ὡσαν και ἔμεῖς τὴν Περσίαν ὀρίσαμεν») ὑπονοεῖ τὴν κατὰκτηση τῆς Μακεδονίας ἀπὸ τοὺς Τούρκους (Πέρσες) στὰ 1430, παρέχει ἕναν ἀσφαλῆ terminum post quem, και μᾶς λυτρώνει ἔτσι (ἐλπίζω τουλάχιστον) ἀπὸ τὴν παραδεγμένη ὑψηλὴ χρονολόγησή. Τὸ ἄλλο ὄριο ὅμως, τὸ ante quem, πού νομίζει πὼς προσάγει ὁ συγγρ., δὲν εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἐξίσου πειστικό. Θεωρεῖ δηλ. πὼς ἡ μνεία τῆς Μακεδονίας μονάχα (και ὄχι και τῆς Πόλης, ὅπως π.χ. στὸ μεταγενέστερο κείμενο τῶν Μετεώρων) ὑποδηλώνει πὼς ἡ διασκευὴ γράφτηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 1453. Δὲν τὸ θεωρῶ πιθανό· πρῶτον, τὰ argumenta e silentio δὲν εἶναι ἰσχυρά, και ἕστερα ὁ Ἀλέξανδρος, προφητεύοντας, ὑποτίθεται, τὸ μέλλον, φυσικό εἶναι νὰ μιλήσῃ γιὰ τὴν πατρίδα του, τὴ Μακεδονία: θὰ πάρουν οἱ Πέρσες τὴν πατρίδα μας, ὅπως ἐπήραμε κι ἔμεῖς τὴ δική τους (μνεία και τῆς Πόλης στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ ἦταν κάτι «ἐκτὸς θέματος»).

Ἔτσι περιορίζονται τὰ χρονικά ὄρια πρὸς τὰ κάτω και φτάνουμε στοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας. Ἄφου μάλιστα τὸ χφ V δὲν εἶναι ἀναγκαστικά τὸ ἀρχαιότερο (βλ. παραπάνω), ἐγὼ προσωπικά δὲν θὰ εἶχα δυσκολίες νὰ χρονολογήσω τὴν πεζὴ διασκευὴ (Mgr) στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 16ου αἰῶνα, σύγχρονα δηλ. περίπου μὲ τὰ δύο ἀρχαιότερα χφφ: τὸ V (δεύτερη δεκαετία τοῦ αἰῶνα) και τὸ F (τοῦ 1521). Τὰ ἔργα τῆς λογοτεχνίας δὲν χρονολογοῦνται ὅμως μόνο μὲ terminus post και ante quem, ἀλλὰ και μὲ κριτήρια καθαρὰ φιλολογικά· και τὸ βασικότερο ἀπ' αὐτὰ εἶναι βέβαια ἡ γλώσσα. Γιὰ τὰ βυζαντινά και τὰ νεοελληνικά κείμενα, πού τις περισσότερες φορές ἀρχαίζουν, μπορεῖ ἴσως ἡ γλώσσα ν' ἀποτελῆ κάποτε στοιχεῖο παραπλανητικό· γιὰ τὰ ἔργα ὅμως σὲ δημώδη γλώσσα ὁ κίνδυνος αὐτὸς μετριάζεται. Ἄλλωστε, ὅπως και σὲ κάθε ἄλλῃ περίπτωση, γιὰ τὴ χρονολόγησή δὲν θὰ βασιστοῦμε στὰ ἀρχαιότερα ἀλλὰ στὰ νεωτερικότερα στοιχεῖα. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, ἡ γλώσσα τῆς πεζῆς «βυζαντινῆς» διασκευῆς, ὅσο φαίνεται τουλάχιστον ἀπὸ τὰ δείγματα πού μᾶς ἔχουν δοθῆ ὡς τώρα, δὲν νομίζω πὼς μπορεῖ νὰ δικαιολογήσῃ μιὰ χρονολόγησή στὸν 12ο ἢ τὸν 13ο αἰῶνα, ἐνῶ ταιριάζει πέρα πού καλὰ μὲ τὰ πρῶτα δείγματα τῆς μεταβυζαντινῆς πεζογραφίας τοῦ τέλους τοῦ 15ου και τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰῶνα.

Μερικά παραδείγματα. Ἄπὸ τὸ χφ τῆς Βιέννης (V, Μητσάκης 52, 1-3): «Ὅρισεν τὰ ἄλογα και τὰ φασία συρτὰ ἐμπροσθέν του να τὰ σύρουν, ἀνακαράδες και τρουμπέτες ὄρισεν να λαλοῦν ἐκ τῆς δύο μερῆς. Αὐτ. 53, 26-28: εἶχαν και ποδάρια ὡσπερ τὸ φίδιν, και ἐπολέμησε μετ' αὐτοὺς και ἐνίκησέν τους. Ἄπὸ τοὺς κώδ. E και F (Trumpf, σ. 18-20): Καὶ ἡ καρδιά σας ἔναι καημένη πολλά· και πολλὲς φορές ἐβλέπω σας εἰς τὸν ὕπνον μου, ἡγαπημένη μου μανίτζα, και συντυχαῖνον και χαίρομαι μετὰ σᾶς - ὅπου ἄλλον πούπετες οὐδὲν ἔχεις εἰς τὸν κόσμον, μόνον ἐμένα - Και αὐτοῦ μὲ συναπάντησαν δύο πούλια ἀνθρωποπόσωπα, και ἔτιζι μου εἶπαν. — Μιὰ συστηματικὴ παραβολὴ μὲ πεζὰ κείμενα τοῦ 15ου και 16ου αἰῶνα θὰ πιστοποιοῦσε μὲ θετικότερο τρόπο τὴν ὁμοιότητα.

Ἄλλὰ εἶναι καὶ κάτι ἄλλο, νομίζω σημαντικό. Σὲ ὅλη τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ ἡ πεζογραφία σὲ δημώδη γλῶσσα δὲν καλλιεργήθηκε καθόλου, καὶ τὸ πράγμα δὲν εἶναι βέβαια τυχαῖο.¹ Τὰ ἱστορικὰ ἔργα τοῦ Μαχαιρᾶ καὶ τοῦ Βουστρώνιου (ὅπως καὶ παλαιότερα οἱ «Ἀσσίτζες»), γραμμένα στὴν τοπικὴ κυπριακὴ διάλεκτο καὶ σὲ μιὰν ἀκράτια περιοχὴ, νωρὶς ἀποσπασμένη ἀπὸ τὸ κέντρο, ἀποτελοῦν ἐξάιρεση² (ὀφειλόμενη ἴσως, καθὼς πιστεύω, καὶ σὲ ἐπίδραση τῆς λαμπρῆς γαλλικῆς χρονικογραφίας: χρονολογικὰ ὁ Μαχαιρᾶς τοποθετεῖται ἀνάμεσα στὸν Froissart καὶ στὸν Commines). Δοκιμὲς νὰ γραφτῆ ἡ λαϊκὴ γλῶσσα καὶ στὸν πεζὸ (λογοτεχνικὸ) λόγο δύσκολα, νομίζω, θὰ βροῦμε πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 15ου καὶ τὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ 16ου αἰώνα, ὅποτε καὶ ἡ προσπάθεια αὐτὴ ἰσχυροποιεῖται κυρίως στοὺς κύκλους τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας καὶ πιθανόν γύρω ἀπὸ τὴν προσωπικότητα τοῦ Ν. Σοφιανοῦ.³ Αὐτὸ μᾶς ὀδηγεῖ καὶ πάλι στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 16ου αἰώνα, στὰ χρόνια ἀκριβῶς ὅπου ἔχουμε, καθὼς εἶπαμε, τ' ἀρχαιότερα χφφ τῆς «βυζαντινῆς» πεζῆς διασκευῆς, καὶ ἀκόμα καὶ τὴν πρώτη ἐκδοση τῆς ἔμμετρης ὁμοιοκατάληκτης (1529) — ποὺ δημιουργήθηκαν λοιπὸν σχεδὸν παράλληλα καὶ ἀπὸ τὶς ἴδιες προϋποθέσεις⁴.

Ἡ ὁμοιοκατάληκτη αὐτὴ διασκευή (Ριμάδα), ποὺ κυκλοφοροῦσε ὡς λαϊκὸ ἀνάγνωσμα παράλληλα μὲ τὴ Φυλλάδα, ἀπὸ τὸ 1529 ὡς τὸ 1805, εἶναι τὸ θέμα τοῦ II κεφαλαίου τοῦ βιβλίου. Ὁ συγγρ. δίνει κι ἐδῶ μιὰ πλήρη ἀναγραφή τῶν ἐκδόσεων (σ. 53-56, συνολικὰ 14 ἀναγραφές), καὶ προσθέτει καὶ ἓνα χειρόγραφο, ποὺ εἶχε μείνει ἄγνωστο στοὺς μελετητές, κατὰ σύμπτωση καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὰ Μετέωρα (Μεταμ. 445). Δίνεται μιὰ λεπτομερῆς παλαιογραφικὴ περιγραφή⁵ καὶ (μὲ κάπως περιττές, νομίζω, λεπτομέρειες) οἱ διαφορὲς τοῦ χφφ ἀπὸ τὸ ἐκδεδωμένο κείμενο. Ὅσο γιὰ τὶς πηγές, ὁ συγγρ. ἐπαναλαμβάνει τὶς διαπιστώσεις τοῦ Merkelbach, ὅτι ἡ Ριμάδα προέρχεται ἀπὸ τὴν ομάδα β τοῦ Ψευδοκαλλισθένη· ἡ ὑπόθεση (τοῦ συγγρ.) πὼς θὰ ἔχη μεσολαβήσει κάποια νεώτερη πεζὴ διασκευή δὲν νομίζω πὼς εἶναι ἀναγκαία (ὁ συγγρ. ἔπρεπε νὰ ἔχη λυτρωθῆ ἀπὸ τὸ πλέγμα τῶν παλαιότερων ἐρευνητῶν πὼς ἓνας «δημῶδης στιχουργός» δὲν μποροῦσε νὰ διαβάσει ἓνα ἀρχαῖο κείμενο). Βασιζό-

1. Βλ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ KRUMBACHER (ἑλλ. μετ. Γ' 200-201). Ἀκόμα καὶ τὰ «δημῶδη βιβλία» σὲ πεζὸ ἀνήκουσι κατὰ τὴν μορφήν εἰς τὰ λογίως παραγωγῆς ἔργα.

2. Βλ. Α. ΠΟΛΙΤΗ, Ἱστορία νεοελλ. λογοτεχνίας, Συνοπτικὸ διάγραμμα, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 48.

3. Βλ. Α. ΠΟΛΙΤΗ, ἑ.ά. Πρβ. καὶ Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ, Ἱστορία, Ἀθ. 1968, σ. 88-90. Β. KNÖS, L'histoire, σ. 280-295. Πρβ. καὶ Ε. Δ. ΚΑΚΟΥΑΙΔΗ, Ὁ Ἰωάννης Μορεζῆνος καὶ τὸ ἔργο του, Κρ. Χρ. 22 (1970) 10-17, ὅπου μιὰ πολὺ καλὴ γενικότερη θεώρηση τοῦ θέματος.

4. Δὲν ἀγνοῶ ὅτι ἓνα ἐπιχειρήμα γιὰ τὴν ὑψηλὴ χρονολόγηση τῆς πεζῆς διασκευῆς εἶναι ἡ παλαιοσερβικὴ διασκευή, ποὺ ἀντλεῖ, μᾶς λένε, ἀπὸ ἐκεῖνη (βλ. καὶ J. Trumpf, βιβλιοκρισία γιὰ Βελουδῆ, Β. Ζ. 62 [1969] 350). Ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ ὅμως νὰ ἀμφιβάλλω γιὰ τὴν ἰσχὺ τοῦ ἐπιχειρήματος (εἶναι σίγουρη ἡ χρονολόγησή της καὶ ἡ ἐξάρτησή της ἀπὸ τὴν ὑποτιθέμενη πεζὴ βυζαντινῆ;). Ἀρκετὰ ταλαιπωρήθηκε ὡς τώρα ἡ ἔρευνα γιὰ τὸν Διγενῆ ἀπὸ τὴ σλαβικὴ διασκευή.

5. Δὲν καταλαβαίνω τὴν παρατήρηση «beide Seiten jedes Blattes sind beschrieben» — ὑπάρχουν καὶ χφφ ὅπου δὲν συμβαίνει αὐτό; Ἐπίσης, τὰ ἀφημένα κενὰ δὲν προορίζονταν «höchstwahrscheinlich» γιὰ μικρογραφίες, ἀλλὰ absolut sicher.

μενος στην πληροφορία που δίνει στον επίλογο ο εκδότης του 1529, πώς ο ποιητής ζούσε ακόμα στη Ζάκυνθο και ότι το χφ που χρησιμοποίησε για την έκδοση ήταν «από την παλαιότητα διεφθαρμένο», τοποθετεί ο συγγρ. τη συγγραφή της Ριμάδας γύρω στα 1500· όσο για τον ποιητή δεν βρίσκει απίθανη την παλαιότερη εικόasia του Legrand που τον εταύτιζε με τον ζακυθινό Μάρκο Δεφαράνα. Ο συγγρ. ετοιμάζει και της ομοιοκατάληκτης διασκευής νέα φιλολογική έκδοση.

Δέν θα έπεκταθώ στην κριτική και των άλλων κεφαλαίων του βιβλίου, πρώτα γιατί η βιβλιοκρισία αυτή παραμάκρυνε κιόλας, και ύστερα γιατί δέν θα είχα να προσθέσω ή να παρατηρήσω τίποτα το ουσιαστικό στην τόσο απακριβωμένη και εξαντλητική έκθεση του συγγρ., ο οποίος με θαυμαστή υπομονή και μεθοδικότητα αναδίφησε όλες τις πηγές, αναζητώντας επί μέρους στοιχεία που θα μπορούσαν να συμβάλουν στην ολοκλήρωση της εικόνας του νεοελληνικού μύθου για τον Μέγα Άλέξανδρο. Το περιεχόμενο των κεφαλαίων V - VIII το έδωσα συνοπτικά παραπάνω (σ. 387). Μεγαλύτερο βάρος από την ιστοριογραφία και τη φιλολογία της Τουρκοκρατίας (και από το θεματικά και χρονολογικά περιορισμένο πεδίο του Καραγκιόζη) έχει αναμφισβήτητα (και για τον ειδικό σκοπό του συγγρ.) ή προφορική παράδοση (δηλ. οι λαογραφικές πηγές). Το κεφάλαιο αυτό όμως (VII) και σχετικά σύντομο είναι και όχι τόσο αναλυτικό. Ο συγγρ. χωρίζει το υλικό του σε: παραμύθια, παραδόσεις, τραγούδια και έπωδες· ασχολείται αναλυτικότερα με τα παραμύθια και λιγότερο με τις παραδόσεις. Περιέργως μάλιστα δέν αναφέρει παρά μόνο έπεισοδικά τις πανελλήνιες παραδόσεις για τη Γοργόνα και για το άθάνατο νερό (σ. 236: «Die Schwestern Alexanders und die bekannte Frage».¹ Άξιόλογη ή κριτική σύνοψη στο τέλος (σ. 242-4) — όπως άλλωστε όλες οι τελικές παρατηρήσεις του συγγρ. σε κάθε κεφάλαιο, που ανασυνθέτουν κάθε φορά με πνεύμα κριτικό την εικόνα, ύστερ' από την αναλυτική έκθεση των στοιχείων που προηγήθηκε. Ουσιαστική σε περιεχόμενο είναι και ή «Schlussbetrachtung» στο τέλος του βιβλίου, όπου συνοψίζονται τα συμπεράσματα από την έρευνα και τονίζεται ή σημασία που έχουν για τη γνώση της κοινωνικής θέσης και της ιδεολογίας των Έλλήνων της Τουρκοκρατίας. Ο μυθικός Άλέξανδρος του Ψευδοκαλλισθένη — καταλήγει — μεταποιημένος στη βυζαντινή έποχή σ' έναν εύσεβη ήπιο, μεταμορφώθηκε και πάλι από τους νεοέλληνες «τραγουδιστές» του και έγινε το σύμβολο του άπελευθερωτή και του — κοσμικού — σωτήρα. (Η τελευταία φράση του επίλογου έπιχειρεί μιá δικαιολόγηση του —όμολογουμένως όχι άπαλλαγμένου από κάποια εκζήτηση—υποτίτλου του βιβλίου: Tradition in Bewahrung und Wandel).

Στο τέλος παρατίθεται μιá πλούσια «Έκλογή βιβλιογραφίας» (που πρέπει όμως να συμπληρώνεται με την αναγραφή των συντομογραφιών στις πρώτες σελίδες του βιβλίου) και δέν παρατίθεται δυστυχώς ένας πίνακας όνομάτων και πραγμάτων, που θα ήταν απόλυτως απαραίτητος για τον έρευνητή, όταν μάλιστα στο βιβλίο υπάρχει συγκεντρωμένο τόσο πλούσιο και ποικίλο υλικό. Άς έπαναλάβουμε τελειώνοντας κάτι που τονίσαμε και στην αρχή: πώς

1. Δέν έχουμε για τις παραδόσεις αυτές τις παρατηρήσεις του Ν. Γ. Πολίτη, που θα περιλαμβάνονταν στον ανέκδοτο πάντα 3ο τόμο των «Παραδόσεων».

τὸ βιβλίον ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικότερες συμβολὲς στὴν ἔρευνα καὶ στὴν ἀξιολόγηση τοῦ νεοελληνικοῦ πνευματικοῦ χώρου.

*

Τὸ δεύτερο βιβλίον εἶναι μιὰ συντομευμένη ἔκδοση τοῦ πρώτου, προορισμένη γιὰ εὐρύτερο κοινὸ («gekürzte Fassung») τὴ χαρακτηρίζει καὶ ὁ συγγραφεὺς στὸν σύντομο πρόλογό του). Δὲν πρόκειται γιὰ περίληψη. Ἀπὸ τὸ βιβλιαράκι λείπει ἡ ἀναλυτικὴ παράθεση τῶν μαρτυριῶν καὶ πολλὲς ἄλλες λεπτομέρειες καὶ φυσικὰ ἡ πλούσια τεκμηρίωση τῶν παραπομπῶν (ποὺ περιορίστηκαν στὸ ἐλάχιστο). Ὅσα ὅμως ἔμειναν παραθέτονται αὐτούσια (ἢ σχεδὸν αὐτούσια)· σὲ ἐλάχιστα μάλιστα σημεία, ὅπως στὶς σ. 10-13, προστέθηκαν ὀρισμένα στοιχεῖα—γιὰ τὸν Ψευδοκαλλισθένη π.χ.—ποὺ προϋποθέτονταν γνωστὰ στὸν ἀναγνώστη τοῦ κύριου βιβλίου. Ἡ μεγαλύτερη ἀβάρια σημειώθηκε, ὅπως ἦταν φυσικόν, στὰ τέσσερα πρώτα (φιλολογικότερα) κεφάλαια. Τὸ I καὶ τὸ II συνοψίστηκαν σὲ ἓνα μόνο, καὶ πολὺ σύντομο, ἀπὸ τὸ III ἔμειναν μόνο τὰ συμπεράσματα, καὶ τὸ IV ἔφυγε ἐντελῶς. Ἀλλὰ καὶ ἡ διάταξη τοῦ βιβλίου μεταβλήθηκε—νομίζω ὅμως πρὸς τὸ καλύτερο· εἶναι τώρα περισσότερο ὀργανικὴ καὶ εὐσύνοπτη. Ἀπὸ τὰ 10 παρατακτικὰ παρουσιασμένα κεφάλαια ἀποτελέστηκαν τέσσερα μέρη: τὸ Α ἀναφέρεται στὸ λαϊκὸ βιβλίον, τὸ Β στὴν «gelehrte Alexander-Überlieferung»: I. Ἱστορικοὶ καὶ χρονογράφοι, II. Literaten, περ. 1400-1830, III. Literaten, 1830-1960 (ποὺ βρίσκουν ἐδῶ πῶς ὀργανικὰ τὴ θέση τους, ἀμέσως μετὰ τοὺς λογίους τῆς Τουρκοκρατίας, παρὰ στὸ κεφάλαιον IX 3 τοῦ βιβλίου). Μέρος C: «Die mündliche Alexander - Überlieferung» (παραμῦθια, παραδόσεις κτλ. — καὶ ὁ Καραγκιόζης), D «Die Globalität des Alexander - Mythos» (τὰ κεφ. IX 1-2 καὶ X 1 τοῦ βιβλίου· τὸ κεφ. X 2, μιὰ μᾶλλον ἄτυχη ἔκθεση γιὰ τὸ «οἰδιπόδειο σύμπλεγμα» τοῦ Ἀλεξάνδρου, παραλείφθηκε). Ἀκολουθοῦν ἡ «Schlussbetrachtung» (ὅμοια ὅπως στὸ βιβλίον) καὶ ἡ βιβλιογραφία, μὲ ἐλάχιστες παραλείψεις, ἀλλὰ πλουτισμένη καὶ μὲ μερικὰ καινούρια λήμματα. Τὸ βιβλιαράκι τὸ κοσμοῦν ἑπτὰ ξυλογραφίαι ἀπὸ τὴν πρώτη ἔκδοση τῆς Ριμάδας τοῦ 1529. Ἔτσι, στὴ συντομευμένη αὐτὴ ἐκλαϊκευτικὴ μορφή, ὁ νεοελληνικὸς μῦθος τοῦ Μεγαλέξαντρου (καὶ ἡ σημασία του γιὰ τὸν νέο Ἑλληνισμό) θὰ γίνῃ γνωστός σ' ἓναν πλατύτερο κύκλο λογίων καὶ ἀπλῶς μορφωμένων, πέρα ἀπὸ τὸν περιορισμένο τῶν ἐιδικῶν φιλολόγων καὶ τῶν νεοελληνιστῶν.

ΑΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

K. Mitsakis, Der byzantinische Alexanderroman nach dem Codex Vindob. Theol. Gr. 244, München 1967. 80 μ., Σελ. 96. [Miscellanea Byzantina Monacensia 7].

Κ. Μητσάκης, Διήγησις περὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν μεγάλων πολέμων. Ἀνέκδοτη πεζὴ διασκευὴ τοῦ βυζαντινοῦ μυθιστορήματος τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου ἀπὸ τὸν κώδικα 236 τῆς Μονῆς Κουτλουμουσίου, Byzant.-neugriech. Jahrbücher 20 (1968) 228-302.

Παράλληλα με τις δύο σημαντικότερες μελέτες που δημοσιεύτηκαν τα τελευταία χρόνια για το βυζαντινό μυθιστόρημα του Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, του J. Trumpf και του Γ. Βελουδῆ (βλ. τὴν προηγούμενη βιβλιοκρισία), ἐξέδωσε καὶ ὁ Κ. Μητσάκης τὸ κείμενο δύο παραλλαγῶν τῆς πεζῆς «μεσαιωνικῆς» διασκευῆς τοῦ μυθιστορήματος. Ἐχὼ ἐκφράσει καὶ ἄλλοτε τις ἀμφιβολίες μου γιὰ τὴ χρησιμότητα τῆς ἐκδόσεως μεμονωμένων παραλλαγῶν ἐνδὸς καὶ τοῦ ἴδιου κειμένου.¹ στὴν περίπτωση τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Ἀλεξάνδρου τὸ πρᾶγμα εἶναι ἴσως κάπως δικαιολογημένο, γιὰτὶ ἀνάμεσα στὶς διαφορές παραλλαγές (πὺ εἶναι ἀκόμα ὅλες ἀνέκδοτες) ὑπάρχουν, φαίνεται, σημαντικὲς διαφορές, καὶ ἐξἄλλου οἱ δύο δημοσιευόμενες παραλλαγές ἀποτελοῦν, ὅπως δηλώνει ὁ ἐκδ., ἐπιτομὲς τοῦ κυρίως κειμένου. Ἐκεῖνο πάντως πὺ περιμένουμε ἀπὸ τὴν ἐντατικὴ ἔρευνα τῶν τελευταίων χρόνων γύρω ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ μυθιστόρημα εἶναι (παράλληλα μετὴν πρόσφατη σχετικά ἐκδοσὴ ἀπὸ τὸν Reichmann τῆς ἔμμετρης διασκευῆς) ν' ἀποκτήσουμε καὶ μιὰ ἄρτια φιλολογικὴ ἐκδοσὴ τῆς πεζῆς «βυζαντινῆς», ἐπὶ τῇ βάσει ὅλων τῶν γνωστῶν χειρογράφων. Ἐλπίζουμε τὴν ἐκδοσὴ αὐτὴ νὰ μᾶς τὴ δώσῃ ὁ J. Trumpf.

Δυσᾶρεστο εἶναι ὅτι τὶς δύο παραλλαγές πὺ δημοσιεύει ὁ ἐκδότης μᾶς τὶς ἔδωσε ὄχι μαζί, ἀλλὰ σὲ δύο ἀνεξάρτητες ἐκδόσεις, καὶ μάλιστα μετὴ δύο ξεχωριστὲς εἰσαγωγές, οἱ ὁποῖες καὶ μεταξὺ τους ἐπαναλαμβάνονται καὶ ἐπαναλαμβάνουν πρᾶγματα πολὺ γνωστά, ὅπως π.χ. τὰ σχετικά μετὴ διαφορές διασκευῆς τοῦ Ψευδοκαλλισθένη (α' 5-6, β' 228-233). Παρ' ὅλη τους ὅμως τὴν ὁμοιομορφία, τὸ περίεργο εἶναι πὺς οἱ δύο αὐτὲς εἰσαγωγές σὲ πολλὰ σημεία ἀντιφάσκουν. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κιόλας τῆς α' δημοσίευσῆς (σ. 5, σημ. 1) ὁ συγγρ. μᾶς δηλώνει πὺς πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπόψη μας τὴ β', ἢ ὁποῖα πρόκειται νὰ δημοσιευτῇ στὸν προσεχῆ τόμο τῶν Byz.-neugr. Jahrbücher, ὅπου καὶ θὰ γίνῃ διεξοδικὸς λόγος γιὰ τὰ νεώτερα πορίσματα τῆς ἔρευνας. Εἶναι ἀτύχημα βέβαια ὅτι καὶ οἱ δύο ἐργασίες τοῦ Μητσάκη συνέπεσαν χρονολογικὰ μετὰ τὰ δύο σημαντικότερα, ὅπως εἶδαμε, δημοσιεύματα (τοῦ Trumpf 1967, τοῦ Βελουδῆ 1968) καὶ ὁ συγγρ., ὅπως φαίνεται, δὲν πρόφτασε νὰ κάμῃ χρῆση τῶν πλούσιων καὶ σημαντικῶν συμπερασμάτων τους. Ὅσοτόσο φαίνεται κάπως περίεργο πὺς ἀγνοεῖ τὸ ἄρθρο τοῦ Trumpf (δημοσιευμένο στὸ α' τεῦχος τοῦ 1967 τῆς Β.Ζ., ἐνῶ ἡ δικὴ του β' δημοσίευσῆς κυκλοφόρησε τὸ 1968),² ὅπου τὰ σχετικά μετὰ τὰ χειρόγραφα τῆς πεζῆς διασκευῆς ἐκθέτονται πολὺ πιὸ συστηματικὰ καὶ ὑπεύθυνα. Ἀκόμα πιὸ περίεργο ὅμως εἶναι ὅτι ὁ κατάλογος τῶν χειρογράφων πὺ παραθέτει ὁ ἐκδ. εἶναι διαφορετικὸς στὶς δύο δημοσιεύσεις: ἀπέναντι στὰ 8 «primäre» καὶ 4 «sekundäre Handschriften» (σύνολο 12) τῆς α' δημ. (σ. 8-9), ἢ β' δημ. (σ. 238-9) παραθέτει ἀκριβῶς τὰ μισά: 6 μόνο (χωρὶς τὸν διαχωρισμὸ σὲ κύρια καὶ δευτερεύοντα). Στὴν ὑποσ. 50 δίνεται ἡ ἐξῆς περιεργὴ ἐξήγησις: «Ὅρισμένα κενὰ πὺ παρουσιάζει ὁ κατάλογος τῶν χειρογράφων τοῦ βυζαντινοῦ μυθιστορήματος τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ὅπως τὸν παραθέτω ἐδῶ, συμπληρώνονται σὲ ἄλλο δημοσίευσμά μου, στὸ ὁποῖο

1. Ἑλληνικά 19 (1966) 170, κ.ά.

2. Στὸ ἐξώφυλλο τοῦ ἀνατύπου σημειώνεται: Byz. - neugr. Jahrbücher κτλ., Zwanzigster Band (1968). καὶ ἀκόμα: Athen, Verlag der B.N.J., 1968. Ἡ δημοσίευσῆς ἔχει κυκλοφορήσει μόνο σὲ ἀνάτυπο· ὁ 20ὸς τόμος τοῦ περιοδικοῦ δὲν ἔχει ἐκδοθῆ ὡς τώρα (Νοέμβριος 1970).

καὶ παραπέμπω τὸν ἀναγνώστη» (καὶ ἀκολουθεῖ παραπομπή στὴ δημ. α'). Δηλαδή ὁ ἀναγνώστης ἀπὸ τῆ δημοσίευση α' παραπέμπεται, ὅπως εἶδαμε, στὴ δημοσίευση β', καὶ ἀπὸ τούτῃ παραπέμπεται πάλι στὴν πρώτη.

Ἐκτὸς τὰ ἕξι παραπανίσια χφ ποὺ παραθέτονται στὴ δημ. α', τὰ δύο (Σιναιτ. 1670 καὶ Διον. 652) εἶναι ἄσχετα μὲ τὸ μυθιστόρημα τοῦ Ἀλεξάνδρου (βλ. κριτικὴ J. Trunpf, B.Z. 62 [1969] 80): ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων δὲν φαίνεται ὁ ἐκδ. νὰ ἔχη ἐλέγξει ὁ ἴδιος τὸ περιεχόμενο (γιὰ τὸ χφ τῶν Μετεώρων μάλιστα ἀναφέρει πὼς τὸ μελετᾷ ὁ Γ. Βελουδῆς).

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀναγραφή τῶν χειρογράφων τῆς πεζῆς διασκευῆς, ὁ ἐκδ. ἀσχολεῖται καὶ μὲ τὴ φιλολογικὴ παράδοση τῶν δύο ἔμμετρων (τῆς ἀνομοιοκατάληκτης καὶ τῆς ὁμοιοκατάληκτης).¹ Γιὰ τὴ χρονολόγησιν τῆς ἀνομοιοκατάληκτης διαφωνεῖ μὲ τὸ ὁμόφωνο συμπέρασμα τῶν νεώτερων ἐρευνητῶν, πὼς τὸ ἔτος 1388, ποὺ ἀναγράφεται στὸ τέλος τοῦ Μαρκιανοῦ χφ, ἀναφέρεται στὴ συγγραφή τοῦ ποιήματος καὶ ὄχι στὴν ἀντιγραφή τοῦ χειρογράφου (βλ. παραπάνω σ. 386): στὴ δημ. α' (σ. 11) ἀόριστα ἀλλὰ κατηγορηματικὰ («während ich persönlich die Auffassung vertrete») διατυπώνει τὴ θεωρία ὅτι τὸ ἔργο γράφτηκε στὸ τέλος τοῦ 12ου καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ 13ου αἰῶνα («πάντως ὄχι πολὺ μετὰ τὸ 1204»): στὴ β' δημ. (σ. 235) δικαιολογεῖ τὴ χρονολόγησιν «ἀπὸ γλωσσικῆς ἐνδείξεως». Τὰ ἐπιχειρήματα ὅμως τῶν νεώτερων ἐρευνητῶν (τῆς Gonzato κυρίως) εἶναι πολὺ πιὸ ἀσφαλῆ καὶ τεκμηριωμένα ἀπὸ τὶς ἀόριστες καὶ ἐπισηφαλεῖς «γλωσσικῆς ἐνδείξεως»: καὶ σ' αὐτὰ ἤρθε νὰ προσθέσῃ ἄλλο ἓνα ἰσχυρὸ ἐπιχείρημα ὁ Trunpf (JÖB 13 [1965] 79-82), τὴ μελέτη τοῦ ὁποίου γνωρίζει ὁ ἐκδ. «Ὅσο γιὰ τὴν ὁμοιοκατάληκτὴ, ἀρκεῖται νὰ ἐπαναλάβῃ (β' 236) πράγματα ἀπὸ καιρὸ διαπιστωμένα, πὼς ὁ Δημήτριος Ζῆνος δὲν εἶναι ὁ ποιητὴς ἀλλὰ μόνον ὁ ἐκδότης κτλ. Τῆς παραλλαγῆς χρησιμοποιοῖ, γράφει, τὶς ἐκδόσεις τοῦ 1654 καὶ τοῦ 1794 ποὺ ὑπάρχουν στὴν Bodleian Library τῆς Ὁξφόρδης, «γιατὶ τῆς editio princeps [τοῦ 1529] δὲν μᾶς σώζεται σήμερον κανένα ἀντίτυπο». Αὐτὸ βεβαίως ὁ Legrand τὸ 1885: πὼς ὅμως ὁ ἐκδ. δὲν πρόσεξε τὴν πληροφορίαν τοῦ Trunpf (ἐ.ἀ. 13,29) πὼς τῆς ἐκδόσεως αὐτῆς ὑπάρχει ἀντίτυπο στὸ (γειτονικὸ) Βρετανικὸ Μουσεῖο;

Τὸν ἐκδότη δὲν ἀπασχολεῖ καθόλου, καὶ στίς δύο εἰσαγωγές, τὸ φιλολογικὸ πρόβλημα τῆς παραδόσεως τοῦ κειμένου τῆς πεζῆς διασκευῆς στὸ σύνολό του καὶ τῆς σχέσεως τοῦ ἐνὸς χφ πρὸς τὸ ἄλλο. Ἀντίθετα (στὴν α' κυρίως δημοσίευση) ἐκτείνεται σὲ θέματα γενικότερα σχετικὰ μὲ τὸ μυθιστόρημα, τὰ ἐκθέτει ὅμως μεμονωμένα καὶ ἐπεισοδικά. Στὴ β' δημ. (III, σ. 244-250) τὸ ἀντίστοιχο μέρος περιλαμβάνει μιὰ παρουσίαση τοῦ χειρογράφου (τοῦ Κουτλουμουσίου) καὶ ἀναγραφή τοῦ περιεχομένου τῶν κεφαλαίων τῆς διασκευῆς, καὶ ἐξετάζεται ἀκόμα τὸ ζήτημα τῆς παρεμβολῆς στίχων στὸ τέλος τοῦ πεζοῦ κειμένου (πὼς οἱ στίχοι προέρχονται ἀπὸ τὴ Ριμάδα δὲν χρειαζόταν τόση ἐπιχειρηματολογία γιὰ ν' ἀποδειχτῇ τὸ εἶχε ἄλλωστε πιστοποιήσει—πολὺ πιὸ ἀπλά—ὁ Trunpf, ἐ.ἀ. 13-14).

1. Στὸ γερμανικὸ κείμενο (α' σ. 11) γίνεται ἓνα κωμικὸ (μεταφραστικὸ;) λάθος: ἀναφέρονται «zwei gereimte Versionen», ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ πρώτη ἀποτελεῖται ἀπὸ 6133 nicht gereimten Fünfzehnsilbern! Τὸ λάθος ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὴ σ. 18, ὅπου ἀναφέρεται «gereimter byzantinischer Achillesroman».

Δέν δίνεται ακόμα στις εισαγωγές κάποια λεπτομερέστερη κωδικολογική περιγραφή τῶν χειρογράφων ἀπ' ὅπου γίνεται κάθε φορά ἡ ἔκδοση. Καί ὁ μὲν περίφημος Βιενναῖος κώδικας Theol. Gr. 244 εἶναι ἀρκετὰ γνωστός (περιέργως καί ἐδῶ δὲν γίνεται παραπομπή στοῦ ἄρθρου τοῦ G. Morgan, βλ. ἄνωτ. σ. 388)· ἀλλὰ γιὰ τὸν κώδικα τοῦ Κουτλουμουσίου θὰ θέλαμε νὰ μάθουμε κάτι περισσότερο ἀπὸ τὰ τελείως ἀνεπαρκῆ πού σημειώνονται στὴ σ. 244. Τὰ «περισσότερα κείμενα» πού περιλαμβάνει ὁ κώδικας μπορεῖ νὰ εἶναι «θεολογικοῦ καί ἀγιολογικοῦ περιεχομένου», ὑπάρχουν ὅμως καί κείμενα λαϊκά, ὅπως ἡ Ἀποκάλυψη τῆς Παναγίας (Λάμπρος ἀρ. 1), ἕνα ποίημα σὲ 15σύλλαβους «περὶ τῶν ἀνέμων» (ἀρ. 9) κ.ἄ. Ὑπάρχει ἀκόμη μιὰ χρονολογία στοῦ τέλους τοῦ ἀρ. 1: ζπς' (1578) καί μιὰ ἄλλη στὸν ἀρ. 10: ζργ' (1595). Ποιὰ ἡ σχέση τῶν δύο χρονολογιῶν μὲ τὴ χρονολόγησή τοῦ ὅλου χειρογράφου (καί κυρίως τοῦ μέρους πού περιέχει τὴ Διήγησή;) Εἶναι ὅλα τὰ κείμενα γραμμένα μὲ τὸ ἴδιο χέρι ἢ ὑπάρχουν διαφορετικοὶ γραφεῖς—ἢ ἴσως καί ἀπλῶς πολλὰ ἀνεξάρτητα τεύχη; Δέν ἦταν ζητήματα χωρὶς σημασία ὅλα αὐτά.

Ἔτσι οὐσιαστικά ἢ κύρια προσφορά τῶν δύο δημοσιεύσεων περιορίζεται στὴν ἔκδοση τῶν δύο παραλλαγῶν. Θὰ μπορούσε βέβαια κανεὶς νὰ ἀναρωτηθῆ γιατί ἀπὸ τίς τόσες παραλλαγές (ὅλες ἀνέκδοτες) ὁ ἐκδ. προτίμησε τὴν παραλλαγή τῆς Βιέννης, τὴ μόνη πού ἦταν ἐκδεδομένη· τὴν ἐξήγησέ τὴ δίνει στοῦ τέλους τῆς εισαγωγῆς του (ἀ' σ. 20): πὼς ἡ πρώτη ἔκδοση (ἀπὸ τὸν Veselovskij, 1886), δημοσιευμένη σὲ σπάνιο περιοδικό, εἶναι δυσπρόσιτη στὴν ἐρευνα καί πὼς κυρίως «δὲν ἀνταποκρίνεται στὶς σημερινές ἀπαιτήσεις τῆς ἐπιστήμης» (nicht den heutigen Anforderungen der Wissenschaft entspricht)¹. Ὁ ἐκδότης περιορίζεται, ὅπως εἶπαμε, στὴν ἀπλή ἔκδοση τοῦ κώδικα τῆς Βιέννης (τὸ ἴδιο κάνει καί γιὰ τὸ χφ τοῦ Κουτλουμουσίου), χωρὶς νὰ συνεξετάζῃ καί τίς γραφές τῶν ἄλλων παραλλαγῶν (ἕνα δυὸ περιπτώσεις εἶναι ἀσήμαντες), πράγμα πού θὰ τὸν βοηθοῦσε σὲ πολλά σημεῖα ν' ἀποκαταστήσῃ τὸ κείμενό του εἴτε νὰ πληροφρήσῃ τὸν ἀναγνώστη γιὰ πολλὰ δυσνόητα ἢ ἀκατάληπτα χωρία. Αὐτὸ εἶναι καί τὸ βασικὸ ἐλάττωμα στὴν ἔκδοση μεμωμένων παραλλαγῶν.

Τὸ κείμενο φαίνεται δοσμένο μὲ ἀρκετὴ προσοχή καί διαβάζεται ἄνετα. Στὸ ἐνεργητικὸ τοῦ ἐκδότη πρέπει νὰ προσγραφῆ ὅτι προσάρμοσε τὴν ὀρθογραφία στὴ σημερινὴ χρῆση (στοὺς κανόνες τῆς Νεοελληνικῆς Γραμματικῆς [Τριανταφυλλίδη]) καί ἔγραψε ὀρθωσεν, τὲς τρουμπέτες κτλ. καί μᾶς ἀπάλλαξε ἔτσι ἀπὸ ἀπαρχαιωμένους ὀρθογραφικούς τύπους, στοὺς ὁποίους μένουν ἐπίμονα προσκολλημένοι ἄλλοι νεώτεροι ἐκδότες.² Μόνο πού θὰ ἔπρεπε κάπου νὰ εἶχε δηλώσει τὸ πράγμα (ὅπως καί ὅτι — σωστά — μεταγράφει τὸ τζ τοῦ χφ σὲ τσ). Στὴ στίξη θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε δοθῆ περισσότερη προσοχή· τώρα παρουσιάζεται σὲ πολλὰ σημεῖα πολὺ ἀμελημένη. Ἐνα ἄλλο ἐπίσης σημεῖο

1. Ἡ ἔκδοση ὅμως εἶχε κυκλοφορήσει σὲ φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση κιόλας ἀπὸ τὸ 1966· ἔτσι ὁ πρῶτος λόγος δὲν ἴσχυε πιά.

2. Δέν καταλαβαίνουμε ὥστόσο γραφές ὅπως, *συνήθειον, παχεῖα* (οὐδ.: ταυρία) — ἢ *λάθη* ὅπως *ἐγλυφεν* (τὸ χέρι του), *θέλω εἶστε* (γρ. *εἶσται*), *οὐκ εἶδα* (τὸ χφ, καλύτερα, *οἶδα*). Συνεπέστερες θὰ ἦταν ἀκόμα οἱ γραφές *λόγος* (ἀντὶ *λόγγος*) ἢ *καβαλαραῖοι* (ἀντὶ *καβαλλαραῖοι*).

δὲν εἶναι, νομίζω, χωρὶς σημασία. Τὸ χφ διακόπτει τὴ διήγηση παρεμβάλλοντας διάφορους τίτλους («Περὶ ὅταν ἔστειλεν ὁ Ἀλέξανδρος ἐπιστολὴν εἰς τὸν Δαρεῖον κτλ.»). Τὸ πρᾶγμα εἶναι συνηθέστατο στὰ μεσαιωνικὰ λαϊκὰ κείμενα· τὶς περισσότερες φορές δὲν ἀνήκουν στὴν ἀρχικὴ διατύπωση, οἱ ἐκδότες ὡστόσο κρατοῦν τοὺς τίτλους αὐτοὺς καὶ τοὺς διακρίνουν μὲ μικρότερα ἢ διαφορετικὰ στοιχεῖα. Ὁ ἐκδ. τοὺς ἐξοβέλισε ἀπὸ τὸ κείμενο καὶ τοὺς παρέθεσε στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα. Δὲν καταλαβαίνουμε τὸ λόγο, ἀφοῦ μάλιστα ἐδῶ δὲν πρόκειται γιὰ τὴν ἀποκατάσταση ἐνὸς ἀρχικοῦ κειμένου, ἀλλὰ παρέχεται, θὰ ἔλεγα σχεδὸν πανομοιότυπα, τὸ κείμενο μιᾶς συγκεκριμένης παραλλαγῆς. Τὸ χφ διαρθρώνει ἐπίσης τὸ κείμενο σὲ μικρότερες καὶ μεγαλύτερες ἐνότητες (ποὺ δηλώνονται μὲ μικρότερα ἢ μεγαλύτερα ἀρχικὰ γράμματα). Ὁ ἐκδ. δὲν ἀκολούθησε τὴ διάρθρωση αὐτῆ, ποὺ ἀποτελεῖ ὅμως μορφολογικὸ στοιχεῖο τῆς ἐκδιδόμενης παραλλαγῆς (καὶ θὰ ἔκανε καὶ τὸ δικό του κείμενο ν' ἀναπνεύσῃ τυπογραφικᾶ).

Ἡ ἔκδοσις δὲν εἶναι, ὅπως εἴπαμε, φιλολογικὴ. Στῆρίζεται σὲ ἓνα μόνο χειρόγραφο, καὶ στὴν περίπτωσιν αὐτῇ τὸ ἐλάχιστο ποῦ θὰ εἶχε κανεὶς ν' ἀπαιτήσῃ εἶναι ν' ἀποδίδῃ πιστὰ τὸ χειρόγραφο ποὺ ἐκδίδει. Ἀλλὰ κιόλας ὁ Hunger σὲ μιὰ βιβλιοκρισίᾳ του (JÖB 17 [1968] 218-300), ὅστερ' ἀπὸ καινούρια ἀντιβολὴ μὲ τὸ χφ, πιστοποιήσῃ ἓνα πλῆθος ἀπὸ σημαντικὰ παραναγνώσεις—ἢ καὶ ἄλλες τὶς ὁποῖες χαρακτηρίζει μὲν ὡς «orthographische Abweichungen», εἶναι ὅμως καὶ αὐτὲς παραναγνώσεις ἢ ἐσφαλμένες ἀποδόσεις τύπων γλωσσικῶν (ὅπως π.χ. *ἔμορφάδα* ἀντὶ *ὁμορφάδα*, εἶναι ἀντὶ εἶναι κοκ.) — ποὺ δὲν εἶναι ἀσήμαντες, ἀφοῦ ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὰ παλαιὰ αὐτὰ κείμενα εἶναι γλωσσικό. Ἡ καταγραφή τῶν παραναγνώσεων ἀπὸ τὸν Hunger καλύπτει δυὸ ὁλόκληρες σελίδες τῆς βιβλιοκρισίᾳς του, μὲ ἀντιστοιχία μιᾶς ἑως δύο περιποῦ παραναγνώσεων σὲ κάθε σελίδα τοῦ κειμένου.

Καὶ δὲν εἶναι οἱ μόνες· σὲ μιὰ δοκιμαστικὴ πρόχειρῃ ἀντιβολὴ ποὺ ἐπιχείρησα καὶ ἐγὼ στὶς δέκα πρῶτες σελίδες τῆς ἔκδοσος ἐσημείωσα τὶς ἀκόλουθες διαφορὰς σὲ γλωσσικοὺς τύπους (πρῶτῃ ἢ γραφῇ τοῦ ἐκδότη, δεύτερῃ τοῦ χφ): 23,7 *ἔμορφον* : *ὁμορφον*, 24,8 *Νεκτέναβον* : *Ἐκτέναβον*, 25,10 *αὐτόν* - *ὀνομαστῆς* : *αὐτον-ὀνομαστῆς*, 25,15 *βασιλέαν* : *βασιλέας*, 28,7 *ἐργήγορα* : *ἐγλήγορα*, 28,12 *σπλάχνα* : *σπλάχνα*, 28,29 *πάρης* : *ἐπάρης*, 30,16 *ἐπήρεν* : *ἠπήρεν*, 31,21 *ἐποίησαν* : *ἔποισαν*.

Τέτοια λάθη καὶ ἀπροσεξίεις μᾶς δημιουργοῦν δικαιολογημένες ἀμφιβολίες καὶ γιὰ τὴν πιστότητα τῆς μεταγραφῆς καὶ τῆς ἄλλης δημοσίευσος (ἀπὸ τὸ χφ Κουτλουμουσίου, γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν ὑπῆρχε δυνατότητα ἀντιβολῆς), καὶ, ἀκόμα, γιὰ τὴ χρησιμότητα (ἢ τὴ σκοπιμότητα) τῶν δημοσιεύσεων (ἀν δηλ. τελικὰ ἀνταποκρίνονται «den heutigen Anforderungen der Wissenschaft»).

ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Vincenzo Rotolo, Il Carme «Hellas» di Leone Allacci, Palermo 1966. Σελ. 125. [Quaderni dell'Istituto di Filologia Greca dell'Università di Palermo pubblicati da Bruno Lavagnini, 3].

Δὲν ἦσαν ἄγνωστοι αἱ ποιητικαὶ ἐνασχολήσεις τοῦ Λέοντος Ἀλλατίου, ὁ ὁποῖος, ἀκολουθῶν συνήθειαν τῆς ἐποχῆς του, συνέθετεν ἐμμέτρως εἰς λατινικὴν ἢ ἀρχαίαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἤδη ἀπὸ τῆς μαθητικῆς του ἡλικίας. Εἰς τὰ ἐν τῇ Βαλλικελλιανῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς Ρώμης κατάλοιπά του σφύζονται πολλὰ ἔμμετροι συνθέσεις του ἐκδεδομένα καὶ ἀνέκδοτοι.

Ἐκ τῶν ἐκδεδομένων ἄξιον ἰδιαιτέρας προσοχῆς εἶναι τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἑλλάς» ἐξ 754 ἰαμβικῶν τριμέτρων ἀποτελούμενον ποίημα, τὸ ὁποῖον ὁ Ἀλλάτιος ἔγραψε τὸ 1638 εἰς ἀρχαίαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, διὰ τὴν ἐγκωμιάσιν τὸν βασιλέα τῆς Γαλλίας Λουδοβίκου ΙΓ' καὶ τὴν χαιρετίσιν τὴν γέννησιν τοῦ διαδόχου, τοῦ μετέπειτα Λουδοβίκου ΙΔ'.

Ἐν ἀρχῇ εἰς τὸ ποίημα πανηγυρίζεται ἡ ἔλευσις τοῦ ἐπὶ μακρὸν ἀναμενόμενου βασιλικοῦ διαδόχου, εἰς τὸ λίκνον τοῦ ὁποῖου προσέρχονται αἱ πόλεις τῆς Γαλλίας καὶ ἔλαι αἱ χῶραι τῆς γῆς, διὰ τὴν ἀποδώσουσιν τιμὰς. Μεταξὺ τούτων καὶ ἡ Ἑλλάς, ἡ ὁποία, ὑπεθυμίζουσα τὴν συμβολὴν τῆς εἰς τὸν πολιτισμὸν, ἱστορεῖ τὰ δεινὰ τῆς ἐκ τοῦ ζυγοῦ τῆς δουλείας. Παρελάνουν ἐπίσης θρηνοῦσαι αἱ πόλεις καὶ αἱ νῆσοι τῆς Ἑλλάδος. Παρὰ ταῦτα αἱ προφητεῖαι ὁμιλοῦν περὶ ἀποτινάξεως τοῦ ζυγοῦ ὑπὸ τοῦ νεογενήτου διαδόχου, ἐφ' ὅσον μάλιστα αἱ ἱστορικαὶ στιγμαὶ εἶναι εὐνοϊκαὶ καὶ εἰς τὴν Γαλλίαν ζῆ τότε ἰσχυρὸς ἀνὴρ, ὁ Ρισελιέ, τὸν δὲ παπικὸν θρόνον λαμπρύνει ὁ Οὐρβανὸς Η'. Ἡ ἀγέρωχος ἐξ ἄλλου δύναμις τοῦ κατακτητοῦ, ἔχουσα ἤδη παρουσιάσει σημεῖα κάμψεως, δὲν πρόκειται ν' ἀντισταθῇ ἐπὶ μακρόν. Τὸ νεογνόν, ἀτενίζον τὸν εὐδαίμονα πατέρα, φαίνεται ὡς νὰ παρακαλῇ αὐτὸν ν' ἀναλάβῃ τὸν ἀγῶνα τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Ἑλλάδος.

Τὸ ποίημα, ἔχον ἤδη τετράκις ἐκδοθῆ παλιότερον (1642, 1648, 1872, 1955), ἐπανεξεδόθη προσφάτως, μετὰ μακρᾶς εἰσαγωγῆς, ποικίλων σχολίων καὶ ἰταλικῆς μεταφράσεως, ὑπὸ τοῦ ἐν Παλέρμῳ καθηγητοῦ κ. V. Rotolo. Εἰς τὸν πρόλογον τῆς ἐργασίας τονίζεται ὅτι πρῶτος σκοπὸς τῆς ἐπανεκδόσεως εἶναι ἡ διὰ τοῦ Ἀλλατιανοῦ ποιήματος ἐξέτασις καὶ ἱστορικὴ ἐπισκόπησις μιᾶς εἰδικῆς κατηγορίας ποιήσεων τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, αἱ ὁποῖαι συνετέθησαν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων τῆς διασπορᾶς, προκειμένου οὗτοι νὰ ἐξασφαλίσουν ὑποστήριξιν ὑπὲρ τῆς δούλης Ἑλλάδος. Τὸ ἔμμετρον αὐτὸ ἔργον τοῦ Ἀλλατίου, γραφὲν δύο σχεδὸν ὀλοκλήρους αἰῶνας μετὰ τὴν Ἄλωσιν, ἐπελέγη ὡς τὸ πλέον ἀντιπροσωπευτικὸν τοῦ εἶδους, ὡς περιελθεῖν ἅπαντα τὰ ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ στοιχεῖα τῶν λεγομένων μεταβυζαντινῶν («θρήνων» καὶ «ἐκκλησιῶν») πρὸς τοὺς ἰσχυροὺς τῆς Εὐρώπης.

Εἰς τὸ πρῶτον κεφάλαιον τῆς εἰσαγωγῆς (σ. 9-12) ὑπάρχουν βραχεῖαι βιογραφικαὶ εἰδήσεις περὶ τοῦ Ἀλλατίου, γνωσταὶ βεβαίως καὶ ἄλλοθεν, καὶ ἀπλᾶ βιβλιογραφικαὶ παραπομπαὶ δι' ὀλίγα ἐκτενῆ ἐκδοθέντα ποιήματά του. Ἄς σημειωθῇ ὅτι ἡ ἐδῶ διατυπωμένη ὑπόθεσις, ὅτι ὁ Ἀλλάτιος ἐγεννήθη τὸ 1588 καὶ ὄχι, ὡς συνήθως ὑποστηρίζεται, τὸ 1586, εἶναι ἀπολύτως ὀρθή, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Ἀλλατίου καὶ ἐξ ἄλλων πηγῶν.

Τὸ δεύτερον κεφάλαιον (σ. 13-48), ἐκτενέστερον τῶν ἄλλων, δὲν ἔχει ἄμεσον σχέσιν μὲ τὸ ποίημα τοῦ Ἀλλατίου. Ἐξετάζονται εἰς αὐτὸ λεπτομε-

ρῶς τὰ ἱστορικά συμβάντα κατὰ τὸν τελευταῖον πρὸ τῆς Ἀλώσεως αἰῶνα καὶ ἀναλύονται τὰ στοιχεῖα μορφῆς καὶ περιεχομένου τῶν ποιήσεων, αἱ ὁποῖαι ἐγράφησαν μετὰ τὴν Ἀλωσιν, τῶν γνωστῶν («θρήνων») τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐξετάζονται ὁμοίως καὶ αἱ κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν γραφεῖσαι ἑμμετροὶ «ἐκκλήσεις» τῶν Ἑλλήνων τῆς Διασπορᾶς, διὰ τῶν ὁποίων ἐκαλοῦντο οἱ ἰσχυροὶ τῆς Εὐρώπης νὰ ὀργανώσουν σταυροφορίας ἢ νὰ ἐπέμβουν μεμονωμένως ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος. Τὸ κεφάλαιον τοῦτο, ἄριστα τεκμηριωμένον, δύναται ἴσως νὰ θεωρηθῆ ὡς ὑπερβολικῶς ἐκτενὴς παρένθεσις ἐντὸς δημοσιευματος ἐλάχιστα σχετικοῦ. Προφανῶς ἕμως ἡ ὅλη ἐργασία θὰ χρησιμεύσῃ καὶ ὡς βοήθημα διὰ τοὺς σπουδάζοντας τὰ τῆς νεωτέρας φιλολογίας μας Ἴταλοὺς νέους, ὅποτε τὸ ἐκτενὲς κεφάλαιον τοῦτο θ' ἀποτελῆ ἄριστην εἰσαγωγὴν εἰς τοὺς μετὰ τὴν Ἀλωσιν χρόνους, εἰδικώτερον δὲ εἰς τὴν δρᾶσιν πολλῶν Ἑλλήνων τῆς διασπορᾶς. Τὸ ποίημα ἐξ ἄλλου τοῦ Ἀλλατίου θ' ἀποτελῆ ἀντιπροσωπευτικὸν δεῖγμα τῆς ὑπὸ ἐξέτασιν λογοτεχνικῆς νεοελληνικῆς παραγωγῆς.

Τὸ κυρίως εἰσαγωγικὸν κεφάλαιον εἰς τὴν ποίησιν τοῦ Ἀλλατίου εἶναι τὸ τρίτον (σ. 49-66). Μετὰ σύντομον περίληψιν τοῦ ποιήματος ἀναλύονται καὶ ἐξετάζονται τὰ ποικίλα φιλολογικὰ ζητήματα. Ὑποστηρίζεται ὅτι ὁ Ἀλλατίος, χρησιμοποιοῦν ἱαμβικὸν τρίμετρον, ἐπηρέασθη ὑπὸ τῶν πανηγυρικῶν συνθέσεων Γεωργίου τοῦ Πισίδου καὶ Θεοδοσίου τοῦ διακόνου, συγγραφέων τῶν ὁποίων τὸ ἔργον ὑπῆρξεν ἀντικείμενον σπουδῆς διὰ τὸν Χῖον λόγιον. Ἐπιχειρεῖται μάλιστα λεπτομερῆς ἀνάλυσις τῶν μετρικῶν δεδομένων τοῦ ποιήματος, τονιζομένου ἰδιαιτέρως τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ προσπάθεια διὰ τὸ μετρικῶς τέλειον, καταπιέζουσα τὴν γλῶσσαν καὶ ἀποτελοῦσα τὸν πρῶτον σκοπὸν τοῦ ποιητοῦ, ὠδήγησεν ἐν τέλει εἰς γλωσσικὰς ὑπερβολὰς, αὐθαιρέτους προσαρμογὰς καὶ ἀλλοιώσεις, ἢ εἰς ἐπιζημίους ἀναχαιτίσεις τῆς καθαρᾶς ποιητικῆς σκέψεως. Τὸ στοιχεῖον ἐξ ἄλλου τῆς προσωποποιήσεως θρηνοῦντος Ἑθνους, σπάνιον εἰς τὴν ἑλληνικὴν λογοτεχνίαν ἀλλὰ συχνὸν εἰς τὴν ἰταλικήν, ὑποστηρίζεται ὅτι παρελήφθη ὑπὸ τοῦ Ἀλλατίου ἐκ τῆς συγχρόνου ἰταλικῆς λογοτεχνίας, τὴν ὁποίαν οὗτος ἐγνώριζεν ἄριστα. Εἰδικώτερον μάλιστα ἐπισημαίνεται ὡς πρότυπον, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐπηρέασθη ἀμέσως ὁ Ἀλλατίος, τὸ δημοσιευθὲν κατὰ τὸ 1617 ποίημα «Θρῆνος τῆς Ἰταλίας» τοῦ Fulvio Testi.

Εἰς τὰς σ. 69-96 δημοσιεύεται τὸ ποίημα, συνοδευόμενον ὑπὸ γλωσσικῶν ἀναφορῶν εἰς κλασσικοὺς Ἑλληνας συγγραφεῖς. Οὕτω καταδεικνύεται ἡ ἀπέρριχτος ἀρχαιογνωσία τοῦ Ἀλλατίου καὶ ἡ προσπάθειά του νὰ ποικίλῃ τὸ ποίημά του δι' εὐρημάτων καὶ γλωσσικῶν δανείων ἐκ τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος. Εἰς τὸ συνοδεῦον τὸ κείμενον σύντομον κριτικὸν ὑπόμνημα σημειοῦνται διαφοραὶ ἀπὸ τὰς προηγουμένας ἐκδόσεις καὶ ἐπιφέρονται ὀρισμένοι φιλολογικῶς ἐπιτυχεῖς διορθώσεις.

Θὰ εἴχομεν ἐν τούτοις νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ὁ ἐκδότης θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποσαφηνίσῃ πολλὰ φιλολογικὰ ζητήματα, ἂν εὑρίσκεν εἰς τὰ κατάλοιπα τοῦ Ἀλλατίου καὶ τὸ αὐτόγραφον πρόχειρον τοῦ ποιήματος. Αἱ γενόμεναι ὑπὸ τοῦ ἰδίου προσθαφαιρέσεις θὰ ἐβοήθουν εἰς τὴν συναγωγὴν συμπερασμάτων περὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν ὁ ἐκ Χίου λόγιος συνέθετεν ἑμμέτρως, θὰ παρουσάζον ἀνάγλυφον τὴν φιλολογικὴν καὶ γλωσσικὴν πολυγνωσίαν του καὶ θὰ ὠδήγουν εἰς ἐπανεκδοσιν ἀληθῶς κριτικὴν τοῦ ἐκτενοῦς ποιήματος.

Τὴν εἰς πεζὸν λόγον ἰταλικὴν μετάφρασιν τοῦ ποιήματος (σ. 97-114) διακρίνει σαφῆνεια καὶ παρακχολούθησις πιστῆ τοῦ κειμένου, τὸ ὁποῖον, οὐχὶ

σπανίως, παρουσιάζει σοβαρά έρμηνευτικά προβλήματα, έπειδή ή τεχνική και νεκρά διά τήν έποχήν γλώσσα δέν προσφέρεται, διά νά εκφράση έναργώς τάς σκέψεις τοῦ στιχουργοῦ. Αί ακολουθοῦσαι φιλολογικαί σημειώσεις (σ. 115 έως 122) θά ήδύναντο νά θεωρηθοῦν ώς συνέχεια τῶν προηγουμένων (τῶν ὑπό τὸ κείμενον). Ἐν τέλει προστίθεται (σ. 123 - 125) σύντομος πίναξ λέξεων και ὀνομάτων ἀπαντῶντων εἰς τὸ κείμενον, μεῖ ἰδιαιτέραν ἔνδειξιν τύπων μὴ ἀποθησαυρισθέντων ἢ πλαστῶν. Ἡ παρουσία και γενικώτερου πίνακος ὀνομάτων ἀπαντῶντων εἰς ὀλόκληρον τήν ἐργασίαν θά ἦτο χρήσιμος και θά ἐνεγράφετο εἰς τὸ ἐνεργητικὸν τῆς ἀξιολόγου αὐτῆς φιλολογικῆς ἐργασίας.

Ἐν συμπεράσματι δυνάμεθα νά εἰπώμεν ὅτι ἡ στιχουργικὴ αὐτὴ ἐργασία τοῦ Ἀλλατίου, ἡ ὁποία δέν δύναται βεβαίως νά διεκδικήσῃ δάφνας ποιητικῆς (βλ. σ. 60), ἀλλὰ μόνον φιλολογικῆς και ἱστορικῆς, εὔρεν εἰς τὸν Ἰταλὸν καθηγητὴν ἱκανὸν και ἐπιμελῆ ἐκδότην, ὁ ὁποῖος προσέδωκεν εἰς τὸ ἔμμετρον ἔργον τοῦ Χίου λογίου τήν φιλολογικὴν σημασίαν ἡ ὁποία τοῦ ἤρμοζεν.

Ἐργασίαι ὡς ἡ προκειμένη θά βοηθήσουν σημαντικῶς τὸν μέλλοντα νά ἀσχοληθῇ μετὰ τήν ἐν γένει ποιητικὴν παραγωγὴν, τήν ἄψυχον ἔστω και ἐξεζητημένην, τοῦ Ἀλλατίου, ἡ και γενικώτερον μετὰ τὸν βίον, τήν πολυσχιδῆ δρᾶσιν και τήν κολοσσιαίαν φιλολογικὴν παραγωγὴν τοῦ σοφοῦ τῆς Χίου.

ΘΩΜΑΣ ΙΩ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

C l é o b u l e T s o u r k a s, Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'œuvre de Théophile Corydalée (1570-1646). 2e édition révisée et complétée, Thessalonique 1967. Σελ. 441, 28 πίν. [Institute for Balkan Studies, 95].

Ἡ βιβλιοκρισία αὐτὴ πρέπει νά παραιτηθῇ ἀπὸ κάθε ἀπόπειρα γιὰ ἀναλυτικὴ παρουσίαση τοῦ σημαντικοῦ ἔργου τοῦ Κλεόβουλου Τσοῦρκα, ποῦ θά μείνη ἡ βάση γιὰ κάθε ἀπασχόληση μετὰ τὸν σημαντικότερο φιλόσοφο τῆς Τουρκοκρατίας στὴ Βαλκανικὴ. Καὶ γιὰ τὸν συγγρ. και γιὰ ὅποιον ἄλλον ἐνδιαφερόμενο, μεγαλύτερη ἀξία θά ἔχῃ ἡ συζήτηση ὀρισμένων θέσεων, ἡ ἐξειδικευμένη κριτικὴ στὸ πλούσιο και γι' αὐτὸ γεμάτο προβλήματα ὕλικὸ και στὸν τρόπο παρουσιάσεώς του, καθὼς και ἡ συνεισφορὰ κάποιων συμπληρώσεων και διορθώσεων στὸ ἐπίμοχθο ἔργο τοῦ συγγραφέα.

Γιὰ τὴ γενικότερη ἀξία τοῦ βιβλίου ἀρκεῖ νά ἐπισημανθοῦν οἱ καρποὶ του· γιὰτὶ ἀσφαλῶς ὁ δρόμος ὡς τὴν ἀπόφαση τοῦ Ρουμανικοῦ Τμήματος τῆς Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen νά ἐκδώσῃ ὀλόκληρο τὸ σχολιαστικὸ στὸν Ἀριστοτέλη ἔργο τοῦ Κορυδαλέως¹ περνάει ἀπὸ τὸ ἔργο ζωῆς τοῦ κ. Τσοῦρκα (1^η ἐκδοση στὸ Βουκουρέστι 1948, μετὰ τὴ γνωστὴ περιπέτεια βιβλίου και δημιουργοῦ του στὰ χρόνια ἐκεῖνα).

1. Στὸ μεταξύ ἐξεδόθη ὁ 1ος τόμος, τὸ «Προοίμιον εἰς Λογικὴν», Βουκουρέστι 1970. Βιβλιοκρισία γιὰ τὴν ἐκδοση αὐτὴ θά δημοσιευθῇ ἀπὸ τὸν ὑπογραφόμενον στὸ ἐρχόμενο τεῦχος τῶν «Ἑλληνικῶν».

Ἐκ παλαιότερων ἐκδόσεων τοῦ βιβλίου βλέπε τις γνωστές μου: R.A., Ἐρανιστής 5 (1967) 176, Δ. ΚΩΤΣ., Πλάτων 20 (1968) 350, Γ.Δ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗ, Ἐφημ. Ἐλευθ. Κόσμος 14 - 16 Νοεμ. 1968 (ἐκτενέστερη). Βλ. ἀκόμη C. NICASIU (NOICA), Archives de Philosophie 32 (1969) 476-84, καθώς καὶ τὴ μὴ προσιτὴ μου τοῦ A. CIORANESCU. Στὴν εὐρύτερη ἀπήχηση τοῦ ἔργου συντελεῖ πολὺ ἡ συγγραφή του στὴ γαλλικὴ γλώσσα, πράγμα ποὺ δίνει καὶ στὸν Κ. εὐκολώτερα τὴ θέση ποὺ τοῦ ἀξίζει στὴν ἱστορία τῆς εὐρωπαϊκῆς φιλοσοφίας. Νὰ εἶναι ἡ ἴδια μοῖρα, ποὺ τοῦ χάρισε ὡς τώρα καὶ μία διδακτορικὴ διατριβὴ σὲ γερμανικὴ γλώσσα; (O. JOCHEM, Giessen 1935).

Ἀπὸ τὴν Εἰσαγωγὴν, ἰδιαίτερα τις σελ. 27 κέ., ὁ μελετητὴς ἔχει καθαρὰ τὴ σκοπιὰ, ἀπ' ὅπου ἔχει συγγραφή τὸ ἔργο: ἡ σημασία τοῦ Θ. Κ. γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἐξελίξεως τῶν ἰδεῶν στὸν βαλκανικὸ χῶρο. Αὐτὸς εἶναι ἄλλωστε καὶ ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου. «Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Θ. Κ.» ἔρχεται στὴ δευτέρῃ θέσῃ. Ἡ σκοπιὰ αὐτὴ ἐξηγεῖ καὶ τὴν οἰκονομία καὶ τὴ διάρθρωση τοῦ ἔργου, γίνεται ἀκόμη ἀναπόφευκτα καὶ ἡ αἰτία γιὰ τις ἀδυναμίες του στὸ εἰδικὸ μέρος — τὸ φιλοσοφικὸ ἔργο τοῦ Κ.—, ὅπου μιὰ σειρά ἀπὸ συζητήσιμες ἐρμηνεῖες καὶ μιὰ μόνιμη σύγχυση θὰ δείξουν ὅτι δὲν δικαιολογοῦνται οἱ κατηγορηματικοὶ χαρακτηρισμοὶ τοῦ συγγρ. γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ τοποθέτηση καὶ τὸ χαρακτῆρα τῆς ἐρμηνείας τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὸν Κ. «Ὅλο αὐτὸ τὸ μέρος αἰσθάνεται κανεὶς πὼς ἦταν πρόωρο νὰ γραφῆ, πρὶν γίνῃ ἡ ἐκδοσις καὶ μελέτη τῶν ἔργων σὲ βάθος, πρὸ πέρα ἀπὸ τὴ σημερινὴ δειγματοληπτικὴ καὶ πρὸ πολὺ ἀπὸ ἐξωτερικὰ στοιχεῖα ἐκτίμησὴ του.

Ὡς πρὸς τὴ διάρθρωση τοῦ Μέρους I καὶ II παρατηροῦμε ὅτι ἡ πραγματικὴ θέσις τοῦ νέου στὴ β' ἐκδοσις κεφαλαίου «Τὸ παιδαγωγικὸ ἔργο τοῦ Κ.» εἶναι στὸ Μέρος III, ὡς κεφ. 4, ἐνῶ τὸ 4ο κεφ. τοῦ Μέρους II (χφφ τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας) θὰ ἔπρεπε νὰ ἐνταχθῆ μετὰ τὴ σ. 106, ἀφοῦ ἀφορᾷ τὰ ἔργα τοῦ Κ. Τὸ κεφ. αὐτό, μαζί μὲ τὸ σχετικὸ πρὸς τὴ χρονολόγησις τῶν ἔργων, εἶναι τὸ πρὸ ἀδύνατο, γιὰτὶ καθὼς καλύπτει μερικὸ μόνον τμήμα τῶν χφφ τοῦ Κ., δημιουργεῖ μονομερεῖς ἐντυπώσεις, ἰδιαίτερα ὡς πρὸς τὰ ἀρχαιότερα χφφ τῶν ἔργων¹.

Στὸ θέμα τῶν σχολίων τοῦ Κ. στὰ «Μετὰ τὰ Φυσικὰ» Α-Δ ἡ διαπραγματεύσιμη στηρίζεται σὲ ἓνα χφ τοῦ 18ου αἰ. (ἴσως 17ου), ἐνῶ ὑπάρχουν καὶ ἀρκετὰ ἀκόμη ποὺ περιέχουν καὶ τὰ βυζαντινὰ σχόλια στὰ βιβλία Ε-Ν. Τὰ σχόλια αὐτὰ εἶναι πολὺ γνωστὰ ἀπὸ τὴν ἐκδοσις τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου (C. A. G. I, Alexandri Aphrodisiensis in Metaphysica,

1. Σήμερα ἔχουμε σχεδὸν πλήρη καταλογογράφηση τῶν χφφ τῶν ἀριστοτελικῶν σχολίων στὸ Inventaire des Mss grecs d'Aristote et de ses commentateurs τοῦ A. WARTELLE, Παρίσι 1963, μὲ τις διορθώσεις καὶ προσθήκες τῶν D. HARLFINGER - J. WIESNER, Scriptorium 18 (1964) 238-257, καθώς καὶ τὴ συμβολὴ τῶν GH. CRONT, Revue des Études Sud-Est Européennes 4 (1966) 446-55 καὶ S. VALERIU, στὴν ἴδια Ἐπιθεώρηση 5 (1967) 275-8. (Βλέπε σχετικὰ τις παρατηρήσεις μου στὴ βιβλιοκρισία τοῦ «Προοιμίου εἰς Λογικὴν»). Ἐδῶ εἰδικότερα ἄς σημειωθῆ ὅτι ἡ καταλογογράφηση τῶν χφφ τοῦ Βουκουρεστίου δὲν εἶναι πλήρης (βλ. CRONT καὶ VALERIU), ὅτι δὲν βλέπουμε νὰ ἐρευνᾶται ἡ ὑπάρξις χφφ γραμμένων στὴ Ρουμανία, ἄσχετα ἀπὸ τὸ ποῦ βρίσκονται σήμερα — καὶ ὑπάρχουν πολλὰ τέτοια. Ἀκόμη δὲν ξεκαθαρίζεται ποιά χφφ περιέχουν ποῖα ἀπὸ τὰ τρία τουλάχιστον ἔργα τοῦ Κ. στὴ Λογικὴ (βλ. βιβλιοκρισία τοῦ «Προοιμίου»).

1891), όπου εκδίδονται μετὰ τὰ γνήσια τοῦ Ἀλεξάνδρου στὰ βιβλία Α-Δ ὡς Ψευδο-Ἀφροδισιεύς καὶ ἀποδίδονται εἴτε στὸν Μιχαὴλ Ἐφεσίῳ, κατὰ τὸν ἀρχαιότερο κώδ. Paris. gr. 1876, 13. αἰ., εἴτε σὲ ἄλλον βυζαντινὸ Σχολιαστὴ, ποῦ ἀντλεῖ ὅπωςδήποτε ὅμως ἀπὸ τὸν Ἀφροδισιέα. Χφφ μὲ συνδυασμὸ Ἀλεξάνδρου καὶ Ψευδο-Ἀλεξάνδρου (Μιχαὴλ Ἐφεσίῳ) εἶναι γνωστὰ καὶ ἄλλα ἀκόμη τοῦ 13. - 15. αἰ. Ὁ συνδυασμὸς Κορυθαλέως καὶ Ψευδο-Ἀλεξάνδρου (Μιχαὴλ Ἐφεσίῳ) σὲ χφφ τοῦ 17. - 18. αἰ. παρουσιάζει ἐνδιαφέρον καὶ δὲν ἔχει ἐρευνηθῆ, ὅσο γνωρίζω. Τέτοια χφφ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κώδ. Βουκουρεστίου 89(404), εἶναι καὶ τὰ ἐξῆς: Ἰασιῶ VI-12 (17 αἰ.), Παναγ. Τάφου 247/248 (17.), Ἀθηνῶν 3091 (17. - 18.), Πάτμου 352 (17. - 18.), Λαύρας K 88 (18.). Ἀλλὰ τὸ θέμα Κορυθαλέως - Ἀλέξανδρος Ἀφροδισιεύς καὶ Κορυθαλέως - Βυζαντινοὶ Σχολιασταὶ (σελ. 110 καὶ 269) δὲν μπορεῖ νὰ ἀντιμετωπισθῆ χωρὶς ἰδιαίτερη ἐρευνα, ἀπαραίτητη ὅμως γιὰ νὰ ἐκτιμηθοῦν ὀριστικὰ οἱ πηγές, οἱ ἐπιδράσεις καὶ ὁ βαθμὸς πρωτοτυπίας τοῦ K. στὸ σχολιαστικὸ ἔργο του.

Τὸ Μέρος II, σ. 117-175: «Ἡ ἐλληνικὴ ἐπίδραση στὴ Ρουμανία ὡς τὸν 18ο αἰῶνα» (νέο στὴ β' ἐκδοση κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος), εἶναι μιὰ οὐσιαστικὴ συμβολὴ τοῦ συγγρ., ποῦ πρέπει νὰ εἶναι πολὺ καλὸς γνώστης τοῦ θέματος καὶ τῆς ρουμανικῆς βιβλιογραφίας. Τὰ συμπεράσματα τῆς ἐρευνας προσφέρονται συνοπτικὰ καὶ μεθοδικὰ στὶς σ. 153 - 5. [Στὴ σ. 175 μιὰ διόρθωση: ὁ Ἀλέξανδρος Παπαναστασίου τοῦ κώδ. Βουκουρ. 67 (707), ἔτ. 1750, εἶναι ὁ Ἀλέξανδρος Τυρναβίτης, υἱὸς πατρὸς Ἀναστασίου. Βλ. Κώδ. ἄλλοτε Φροντιστηρίου Τραπεζοῦντος 16 — τὴν ἀρχὴν Βιβλιοθήκη μου—, Ἐρανιστῆς 5(1967) 87. Ἄς προστεθῆ ἐπίσης στὸν ἴδιο κύκλο καὶ ὁ Γεώργιος Λαρισσαῖος, κώδ. Βουκουρ. 68(49), ἔτ. 1752].

Στὸ Μέρος III ὁ συγγρ. ἐπιχειρεῖ πρῶτα τὴν ἀποτίμηση τῶν ἐπιδράσεων τῆς Σχολῆς τῆς Πάδοβας στὴ φιλοσοφία τοῦ K., ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν σπουδῶν του ἐκεῖ. Πολὺ σωστά, ἀφοῦ στὸ ἔργο του εἶναι ἐντονη ἡ σφραγίδα τοῦ Νεαριστοτελισμοῦ τοῦ δασκάλου του Cesare Cremonini. Τὸ κεφάλαιο θὰ ἦταν ὅμως πλὴν ἐγκυρα γραμμένο, ἂν ὁ συγγρ. δὲν περιοριζόταν στὴν παλαιὰ βιβλιογραφία τῶν Renan (ἡ 9ῃ ἐκδ. εἶναι τοῦ 1852), Mabilleau (1881), Gilson (1922) καὶ Ruggiero (1925), ὅταν ὑπῆρχε ἡ νεώτερη: E. Troilo, Averroismo e Aristotelismo Padovano, Πάδοβα 1939, καὶ κυρίως: J. H. Randall, Aristotelismo Padovano e Filosofia Aristotelica, Φλωρεντία 1960, Τοῦ ἴδιου, The School of Padua and the Emergence of Modern Science, Πάδοβα 1961, καὶ P. O. Kristeller, La tradizione aristotelica nel Rinascimento, Πάδοβα 1962. Ὅπως εἶναι τὴν ἀρχὴν γραμμένο τὸ κεφάλαιο ἔχει μιὰ ἀπλούστευση καὶ μιὰ εὐκολία χαρακτηρισμῶν, ποῦ ἀδικοῦν τὸ θέμα.

Ἡ βασικὴ θέση τοῦ συγγρ. (στὸ κεφάλαιο ποῦ ἔχει τὸν τίτλο «Ὁ Θ. K. πρόδρομος τῆς ἐλευθέρως σκέψεως στὴν Ἀνατολή») εἶναι πῶς ὁ K. ἀντιπροσωπεύει ἕναν ὀρθόδοξο ἀριστοτελισμὸ, ποῦ εἶναι ταυτόχρονα ἀντισχολαστικὸς καὶ ἀντιθεολογικὸς. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ διαπραγματεύση συνδυάζεται μὲ τὴν κριτικὴ τῆς διατριβῆς τοῦ O. Jochem, Scholastisches, Christliches und Medizinisches aus dem Kommentar des Th. K. zu Aristoteles' Schrift von der Seele, Giessen 1935, κριτικὴ ποῦ σὲ ὀρισμένα μόνο σημεῖα εἶναι σωστὴ (π.χ. σ. 201), ἐνῶ σὲ πολλὰ (π.χ. σ. 198) ἀδικεῖ τὸν Jochem καὶ τὸ γενικὸ πνεῦμα του, ποῦ δὲν ἀπέχει ἀπὸ τὸ ὀρθό. Ἡ διαφορὰ ὀφείλεται στὴ μόνιμη, καὶ δυστυχῶς ἀδικαιολόγητη, ταύτιση τοῦ «ἀντισχολαστικοῦ» μὲ τὸ «ἀντιθεολογικὸ» πνεῦμα, ποῦ ἀποδίδει ὁ συγγρ. στὸν K. Πρόκειται γιὰ

μιὰ καθαρὴ σύγχυση μεταξύ ἀντιθεολογικοῦ (στὴν ἔννοια τοῦ ὁ Ἄριστοτέλης εἶναι ἀπέναντι τὸν Πλάτωνα ἀντιθεολογικός) καὶ ἀντιρησκευτικοῦ πνεύματος.

Ὁ Κ. εἶναι πολέμιος τῆς αὐθαίρετης «θεολογικῆς» ἐρμηνείας τῶν Σχολαστικῶν καὶ γι' αὐτὸ ἀντισχολαστικός. Ὁ ἀγώνας του, συνεχῆς καὶ ἐπίμονος, εἶναι νὰ ἐρμηνεύσῃ αὐθεντικὰ τὸν Ἄριστοτέλη, καὶ αὐθεντικότερη ἀπὸ κάθε ἄλλη (ἀβερροϊστική, σχολαστική, καὶ βυζαντινὴ ἴσως) εἶναι ἡ ἐρμηνεία τῶν ἀρχαίων Σχολιαστῶν, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Ἀλέξανδρο Ἀφροδισίεα (βλ. π.χ. εἰς τὸ «Περὶ οὐρανοῦ», φ. 291, 296). Ἡ αὐθεντικὴ ἐρμηνεία πρέπει νὰ εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν πίστη, ποῦ ἀσφαλῶς εἶναι ὑπέρτερη, ἀλλὰ δὲν ἐξυπηρετεῖ τὴ γνώση καὶ κατανόηση τοῦ ἀριστοτελικοῦ συστήματος. Αὐτὸ ἰσχύει καὶ ὅταν τὸ χριστιανικὸ δόγμα ἀποδέχεται ὀρισμένες θέσεις τῆς ἀριστοτελικῆς διδασκαλίας (βλ. Φυσική, φ. 350, ὅπου — κατὰ Κ. — ὁ Ἄριστοτέλης ἀποδέχεται τὸ ὅτι τὸ θεῖον εἶναι ἀπειροοσίον, ὡς τὰ θεῖα πιστοῦται *Λόγια* βλ. ὅμως κυρίως «Φυσική», φ. 431, ὅπου ἀποκρούεται ἡ ἐρμηνεία τῶν Σχολαστικῶν, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ὅτι τὸ ὄρθον εἶναι καὶ Χριστιανοῖς *πᾶσι δόγμα κοινόν*).

Ἡ σύγχυση αὐτὴ ὀδηγεῖ τελικὰ τὸν κ. Τσοῦρκα στὸ νὰ ἐμφανίξῃ διαρκῶς τὸν Κ. ὡς ἀντιμεταφυσικόν, ὀφείλεται ὅμως καὶ σὲ μιὰν ἄλλη, ποῦ φαίνεται πολὺ καθυρᾶ στὸ Μέρος IV, στὴν ἀνάλυση δηλ. καθενὸς ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Κ. Πρόκειται γιὰ τὴν πολὺ συχνὴ ταύτιση ἀριστοτελικῆς διδασκαλίας καὶ «πιστεύω» τοῦ Κ. (βλ. π.χ. σ. 203: «selon Corydalée, d'après C., pour C.» κλπ., ὅπου πρόκειται ὅμως γιὰ καθαρὰ ἀριστοτελικὰς θέσεις!) Γι' αὐτὸ καὶ τὰ ἐσφαλμένα συμπεράσματα, π.χ. σ. 204: «...le Dieu de C. est moins celui des Chrétiens que celui d'Aristote». Καὶ βέβαια, ἀφοῦ στὰ σχολιαστικὰ ἔργα του ἀγωνίζεται νὰ δείξῃ τὴν αὐθεντικὴν (*γνησίαν*) διδασκαλίαν τοῦ Σταγίριτη. Ὑπάρχουν πολλὰ ἀποκαλυπτικὰ θέσεις τοῦ Κ. (π.χ. «Περὶ ψυχῆς» φ. 226 — Τσ. 204, ὑπόσ. 1, καὶ πανηγυρικότερα «Περὶ οὐρανοῦ» φ. 298-9 — Τσ. 347, καὶ φ. 404 — Τσ. 289), ποῦ δὲν ἀφήνουν καμιά ἀμφιβολία γιὰ τὴν προσωπικὴ στάση του ἀπέναντι στὸ χριστιανικὸ δόγμα. Αὐτὴ ἀκριβῶς εἶναι ἡ διαφορὰ τοῦ Νεοαριστοτελισμοῦ, ὅτι στὴν (αὐθεντικὴν) ἐρμηνείαν τοῦ Ἄριστοτέλους διατηρεῖ τὴν ἀνεξαρτησίαν του ἀπέναντι στὸ δόγμα, πράγμα ἀκριβῶς ποῦ δὲν συναντᾷ ὁ Κ. στοὺς Σχολαστικούς. Εἶναι φυσικὸ ὅτι μὲ τέτοιες προϋποθέσεις οἱ γενικοὶ χαρακτηρισμοὶ τοῦ κ. Τσοῦρκα πρέπει νὰ γίνονιν δεκτοὶ μὲ ἐπιφυλάξεις καὶ ὅπωςδῆποτε χωρὶς τὴν κατηγορηματικότητα τοῦ συγγραφέα.

Τὶς ἴδιες σοβαρὰς ἐπιφυλάξεις καὶ συχνὰ βασικὰς ἀντιρρήσεις ἔχουμε καὶ στὸ Μέρος IV, ὅπου πρῶτα πρῶτα πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ ἀνάλυση τῶν ἔργων δὲν εἶναι συστηματικὴ, ἀλλὰ δειγματοληπτικὴ, ὕστερα ἡ σύγχυση μεταξύ ἀριστοτελικοῦ σχολιασμοῦ καὶ προσωπικῆς φιλοσοφίας τοῦ Κ. εἶναι σχεδὸν μόνιμη, παρὰ τὴ συνεχῆ διάψευση ὧσων ἀναπτύσσονται στὸ κείμενον ἀπὸ τὶς ὑποσημειώσεις, ὅπου ὁ ἴδιος ὁ συγγρ. παραθέτει χωρὶα τοῦ Κ., ποῦ περιλαμβάνουν τὴν ἐπίμονη προειδοποίηση («κατὰ τὸν Φιλόσοφον», «παρὰ τῷ Φιλοσόφῳ», «κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Φιλοσόφου», «φησὶν ὁ Φιλόσοφος», «ἐπαπορεῖ ὁ Φιλόσοφος»). Ὑπάρχει ὅμως καὶ σειρὰ ὀλόκληρη ἀκόμη ἀπὸ περιπτώσεις, ποῦ διαψεύδουν πανηγυρικὰ τὴ θέση τοῦ συγγρ.: βλ. σ. 309, κυρίως 332, 335, 347 κ.ἄ. Τὸ περίεργον εἶναι ὅτι δὲν λείπουν καὶ περιπτώσεις, ὅπου ὁ κ. Τσοῦρκα βλέπει ὀρθὰ τὴ σχέση Κορυδαλέως - Ἄριστοτέλους, π.χ. στίς σ. 277 κ.ἔ.,

283, ὅπως καὶ ἄλλες, ὅπου ἐπισημαίνεται κάποια ἀπομάκρυνση τοῦ Κ. ἀπὸ τὸν Σταγίριτη, π.χ. σ. 279.

Γιὰ νὰ συνοψίσουμε, ἡ διαφορά, ἡ ἀξία καὶ ὁ τίτλος τοῦ Κ. ὡς σχολιαστοῦ τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι ὅτι δὲν ἀναζητεῖ στὸν φιλόσοφο τὴν ἐπαλήθευση χριστιανικῶν δογμάτων, ὅτι κύριος στόχος του εἶναι ἡ ὑπεράσπιση τῆς συνεπειᾶς στὸ ἀριστοτελικὸ σύστημα, καὶ ὅτι, ὅπου χρειάζεται, ἐπιδιώκει μιὰ σαφῆ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὴ χριστιανικὴ ἀλήθεια, πράγμα ποῦ ἐπισημαίνει σωστά ὁ Jochem, μιλώντας γιὰ τὴ λύση τῆς «διπλῆς ἀλήθειας», ποῦ βγάζει τὸν φιλόσοφό μας ἀπὸ τὴ δύσκολη θέση τοῦ χριστιανοῦ Ἀριστοτελικοῦ (βλ. ἰδιαίτερα σ. 289, 332, 335, 347).

Ἀπὸ τὴ χρησιμὴ κατὰ τὰ ἄλλα ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου τῶν σχολιαστικῶν ἔργων τοῦ Κ. στὴ «Λογικὴ», τὴ «Φυσικὴ», τὸ «Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς», τὸ «Περὶ οὐρανοῦ» καὶ τὸ «Περὶ ψυχῆς» τοῦ Ἀριστοτέλους, σημειώνουμε καὶ κάτι ποῦ λείπει καὶ ποῦ πρέπει κάποτε νὰ ἐρευνηθῆ ὑπεύθυνα: Σὲ ποῖο βαθμὸ μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ μὲ σημερινὰ ἱστοριοφιλοσοφικὰ κριτήρια αὐθεντικὴ, ἄρα καὶ σήμερα χρησιμὴ, ἡ ἐρμηνεία τοῦ Κ. Κι ἀκόμη, θέμα ποῦ ἐνδιαφέρει τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, ποιὲς εἶναι οἱ κύριες πηγές τοῦ Κ., ποῖα ἡ μορφή τῶν κειμένων ποῦ χρησιμοποιεῖ (ἔντυπη ἢ καὶ χειρόγραφη παράδοσή τους), πῶς χρησιμοποιεῖ τις πηγές του; Στὴν περίπτωσι π.χ. τοῦ «Περὶ ψυχῆς», τὸ θέμα τοῦ ἀριστοτελικοῦ κειμένου, ποῦ χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Κ., ἔχει σημασία. Ὡς πρὸς τις πηγές του ἐδῶ ἐνδιαφέρον εἶναι νὰ ἐξακριβωθῆ ἂν ὁ Κ. μετέφρασε στὰ ἑλληνικὰ τις «Illustres contemplationes de anima» τοῦ Cremonini. Σχετικὰ μιὰ βιβλιογραφικὴ συμπλήρωση: CH.-E. RUELE, Un nouveau ms de Th. Corydalleus (Commentaire sur le Traité de l'âme d'Aristote), στὸ Annuaire de l'Assoc. enc. ét. grecques, 1881, 192-4.

Ἀπὸ τις πολλὰς δυνατὰς ἐπὶ μέρους παρατηρήσεις ἄς σημειωθοῦν οἱ ἀκόλουθες μόνο:

Στὴ σ. 107-111 συζητεῖται ἡ ἀληθινὴ ἔννοια τοῦ «οἱ νεώτεροι» στὰ κείμενα τοῦ Κ. Ὁ Jochem εἶχε ὑποστηρῆξει πὼς πρόκειται ἄλλοτε γιὰ τοὺς Σχολαστικούς τῆς Δύσεως, ἄλλοτε γιὰ τοὺς συγχρόνους τοῦ Κ. φιλοσόφους γενικά. Ὁ συγγρ. πιστεῖει πὼς ὁ Κ. ἐννοεῖ τοὺς Νεοαριστοτελικούς τῆς Ἰταλίας σὲ ἀντίθεση πρὸς τοὺς ἀρχαίους, τοὺς βυζαντινοὺς καὶ προπάντων τοὺς Σχολαστικούς. Ἐπισημαίνω ἐδῶ τὴ διευκρίνιση τοῦ ὅρου στὰ περιθώρια πολλῶν χφφ τῶν σχολίων στὴ «Φυσικὴ», π.χ. Κωδ. ἄλλοτε Φροντιστηρίου Τραπεζοῦντος 16, φ. 521 (βλ. Ἐρανιστῆς 5 [1967] 90): *νεωτέρους ἀκούων μὴ τοὺς νῦν ἀστρολόγους νόει μοι, ἀλλὰ νεωτέρους τῶν Ἑλλήνων*. Ἴσως πρόκειται ὁμοίως ἐδῶ γιὰ εἰδικὴ περιπίτωση χρησιμοποιοῦσεως τοῦ ὅρου.

Στοὺς Πίνακες ἐκτὸς κειμένου, ποῦ πλουτίζουν μὲ ἀξιοζήλευτο τρόπο τὸ ἔργο, ἀξίζει νὰ προστεθῆ καὶ ἡ ὁλοσέλιδη χαλκότυπη εἰκόνα τοῦ Cesare Cremonini στὸν κώδ. Παναγ. Τάφου 193 (18. αἰ.): «Ζητήματα εἰς τὰ τρία πρῶτα βιβλία τῶν Φυσικῶν Ἀριστοτέλους» τοῦ Cremonini.

Ἀπὸ τὰ τυπογραφικὰ καὶ ἄλλα ἀβλεπήματα τὰ πιὸ σοβαρὰ εἶναι τὰ ἐξῆς: σ. 95 «Γενέσεως καὶ φθορᾶς πέρυ» (ὄχι περι) - σ. 159 Ἡ χρονολόγησι τοῦ κώδ. Βουκ. 626 (562) νὰ γίνῃ τῶρα 1644 (ὄχι 1788), βλ. τὴν ἔκδοσι τοῦ «Προοίμιου» - σ. 207 Στὸ χωρίο τοῦ Κ. ἔχουν γίνῃ πολλὰ τυπογραφικὰ λάθη - σ. 214 Σκουβαρᾶς Βαγγέλης (ὄχι Basile), Ἀθῆναι 1961 (ὄχι 1964) - σ. 375 κέ. Ἡ αὐτόγραφη ἐπιστολὴ τοῦ Κ. πρὸς τὸν Ἰωάννη Καρυοφύλη ἐκδίδεται δυστυχῶς μὲ τόσα λάθη καὶ κενά, ποῦ μόνο ἀναδημοσίευσσι χωρεῖ. Τὰ σο-

βαρύτερα λάθη είναι: αὐτὸ ἀντὶ τό, μὲν ἀντὶ μὴ, εὐτυχοῦσι ἀντὶ ἐκτελοῦσιν, ὡοικα(;) ἀντὶ θ' ἔνεκεν, ἡμεῖς ἀντὶ ἡμῶν, γινώσκειν ἀντὶ γινώσκω, γ' ἀντὶ ζ'. Τὰ κενά: εἰτεῖν τάχος, ἔφην, μεταβολήν, ἀσφάλλεις, ἐγώ, καί. Στὸ τέλος ἡ φράση: αὐτὸς δὲ μὴ ἀποκνήσης ἐπιμελέστερον ἐπισημῆσθαι καὶ εἰ μὴ τι ἐμποδῶν ἐκτελέσαι. - Ὁ Ἰούλλιος Πάστζιος (sic) εἶναι βέβαια ὁ γνωστός μεταφραστὴς καὶ σχολιαστὴς τοῦ Ἀριστοτέλους Julius Pacius (Φραγκική, Φραγκοφούρη 1596 καὶ ἀνατύπωση 1964, Λογική, Φραγκοφούρη 1597) - σ. 381-3 Τὰ ἐκδιδόμενα κείμενα ἔχουν καὶ ἐδῶ ἐκδοτικὰ λάθη - σ. 383 Κώδ. Βουκ. 493 (ἔχι. 943) - σ. 395 κέ. Στὴ Βιβλιογραφία ὄλοι σχεδὸν οἱ γερμανικοὶ τίτλοι ἔχουν τυπογραφικὰ λάθη, δὲν μνημονεύονται οἱ νεώτερες ἐκδόσεις ὀρισμένων ἔργων οὔτε οἱ ἀνατυπώσεις περισσοτέρων (Fuchs, Τατάκη, Παπαδ. - Κεραμέως, Σάθα κ.ά.).

Δίκαιο εἶναι, φυσικά, νὰ ἀναγνωρισθῇ ὅτι σὲ ἓνα ὀγκῶδες ἔργο εἶναι ἀδύνατο νὰ μὴ σημειωθοῦν λάθη, ποῦ ἐπισημαίνονται γιὰ χάριν τοῦ ἐπιστήμονα - μελετητῆ. Ἄς ἐξαρθῇ τέλος ἡ παράθεση ἑνὸς πολὺ χρήσιμου Πίνακος Ὀνομάτων.

ΑΙΝΟΣ Γ. ΜΠΕΝΑΚΗΣ

Mcgna Moravia. Commentationes ad memoriam missionis byzantinae ante XI saecula in Moraviam adventus editae. [Opera Universitatis Purkynianae Brunensis, Facultas Philosophica, No 102]. Pragae 1965, Σελ. 639.

Magna Moraviae fontes historici, vol. I. [Opera Universitatis Purkynianae Brunensis, Facultas Philosophica, No 104]. Pragae - Brunae MCMLXVI, Σελ. 387.

Ἡ κατὰ τὸ ἔτος 1963 συμπλήρωση 1100 ἐτῶν ἀπὸ τῆς εἰς Μοραβίαν μεταβάσεως τῶν Θεσσαλονικέων ἀδελφῶν Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὴν δημοσίευσιν πολλῶν μελετῶν, ἀφιερωμένων εἰς τὸν βίον καὶ τὸ ἔργον τῶν δύο αὐτῶν βυζαντινῶν ἱεραποστόλων. Εἰς τὰ πλαίσια τῆς ἐπετείου ταύτης ἐγένετο καὶ ἡ ἐκδοσις τοῦ παρόντος τόμου ὑπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Brno, ὡς τοῦτο δηλοῦται εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ J. Macurek γραφεῖσαν εἰσαγωγὴν (σ. 5-15), διὰ τῆς ὁποίας ἐξάιρεται ἐν γενικαῖς γραμμαῖς ἡ δρᾶσις τῶν δυο ἀδελφῶν ἐν Μοραβίᾳ. Ἀκολουθεῖ τὸ ἐκτενὲς ἄρθρον τοῦ αὐτοῦ Macurek, La mission byzantine en Moravie au cours des années 863-885 et la portée de son héritage dans l'histoire de nos pays et de l'Europe (σ. 17-70). Ἐν αὐτῷ εὐρίσκομεν ἐκτενῆ ἐξιστόρησιν τῆς εἰς Μοραβίαν ἀποστολῆς τῶν Θεσσαλονικέων ἀδελφῶν, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς νεωτέρας βιβλιογραφίας, καὶ εὐμενῆ ἐκτίμησιν τῆς ἀξίας τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς. Συγχρόνως εἰς τὸ ἄρθρον αὐτὸ τονίζεται ἡ συμβολὴ τῶν δύο ἀδελφῶν εἰς τὴν δημιουργίαν βάσεων διὰ τὴν πολιτιστικὴν ἀνάπτυξιν ὄχι μόνον τῆς Μοραβίας, ἀλλὰ καὶ τῆς νοτιοανατολικῆς Πολωνίας, τῆς Ρωσίας, τῆς Ρουμανίας καὶ τῶν νοτίων Σλάβων. Εἰς τὸ ἐπόμενον ἄρθρον ὑπὸ τὸν τίτλον *Antique Traditions in Great Moravia* (σ. 71-84), ὁ R. Hošek ἐξετάζει τὸν χῶρον τῆς Μεγάλης Μοραβίας ὡς σημεῖον διελεύσεως καὶ ἐμπορικῆς ἐπι-

κοινωνίας τῆς Δύσεως μετὰ τῆς Ἀνατολῆς, καθὼς καὶ τὰς εἰς τὴν χώραν ταύτην ἐπιδράσεις ἐκ τῶν δύο τούτων κόσμων κατὰ τὴν σλαβικὴν ἀρχαιότητα. Ἐν τέλει, ἀναφερόμενος εἰς τὴν ἐν τῷ πλαισίῳ τῶν ἐπιδράσεων αὐτῶν ἰσχύσανσαν ἐν Μοραβίᾳ νομοθεσίαν, παραδόξως ἀντιπαρέρχεται ἐξ ὀλοκλήρου τὸ πρόβλημα τοῦ ἀρχαίου μοραβικοῦ νομικοῦ κώδικος *Zakon sudnyj ljudem*, ὅστις, ὡς κατέδειξεν ὁ Τσέχος σλαβολόγος J. Vašica, ἐγράφη ἐν Μοραβίᾳ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων. Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ εἰς ρωσικὴν μελέτη τοῦ Fr. Gejl ὑπὸ τὸν τίτλον *Vizantijskoe rosoljstvo v Velikuju Moraviju na političeskom fone togdašnej Evropy* ('Ἡ βυζαντινὴ πρεσβεία εἰς Μεγάλην Μοραβίαν ἐν τῷ πολιτικῷ πλαισίῳ τῆς τότε Εὐρώπης, σ. 85-119). Ὁ Gejl, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἄχρι τοῦδε ἱστορικῶν, ἀρχαιολογικῶν καὶ φιλολογικῶν δεδομένων, ὑποστηρίζει τὴν ἄποψιν, ὅτι ἡ Μοραβία ἀπετέλει τὸ τεῖχος, εἰς τὸ ὁποῖον προσέκρουσεν ἡ πρὸς ἀνατολὰς ἐπεκτατικὴ πολιτικὴ τοῦ Φραγκικοῦ κράτους. Ὁ ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τῶν ἐπισκόπων τῆς Βαυαρίας ἐκχριστιανισμὸς τῆς Μοραβίας κατέστη τελικῶς κίνδυνος τῆς πολιτικῆς τῆς ἀνεξαρτησίας. Τὴν ὑπὸ τοῦ Ροστισλάβ ἀσκηθεῖσαν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν ὁ Gejl χαρακτηρίζει ὡς *Realpolitik*. Αἱ κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίαις γενόμεναι ἀρχαιολογικαὶ ἀνασκαφαὶ ἰδίως ἐν Σλοβακίᾳ ἔφεραν εἰς φῶς μέγαν ἀριθμὸν ἀρχαίων κτισμάτων τῆς ἐποχῆς τοῦ μεγαλομοραβικοῦ κράτους. Βασιζόμενος εἰς τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν αὐτῶν, ὁ V. Richter μελετᾷ τὰς ἀρχὰς τῆς μοραβικῆς ἀρχιτεκτονικῆς εἰς τὸ λίαν ἐνδιαφέρον ἄρθρον του *Die Anfänge der gross-mährischen Architektur* (σ. 121-360). Ἐν αὐτῷ μελετῶνται οἱ ἀνακαλυφθέντες ἀρχιτεκτονικοὶ τύποι καὶ τὰ ἐξελικτικὰ στάδια αὐτῶν, γίνονται δὲ ἀξιολόγησις τούτων ἐν συγκρίσει πρὸς συγχρόνους ἀρχιτεκτονικοὺς τύπους τῆς νοτίου καὶ νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης. Εἰς τὰς σσ. 249-358 δημοσιεύονται 110 πίνακες μετὰ 495 ἐν συνόλῳ κατόψεων κτιρίων, ἐπὶ πλεόν δὲ ἐκτὸς κειμένου ὑπάρχουν 6 λίαν χρήσιμοι χάρται τῶν χώρων, ὅπου εὐρίσκονται τὰ ὑπὸ ἐξέτασιν μνημεῖα. Ἐξ ἴσου ἐνδιαφέρον εἶναι καὶ τὸ ἄρθρον τοῦ B. Dostál μετὰ τίτλον *Das Vordringen der gross-mährischen materiellen Kultur in die Nachbarländer* (σ. 361-416), εἰς τὸ ὁποῖον ἐξετάζονται ἐργαλεῖα καὶ πρὸ παντὸς κοσμήματα, ἀνευρεθέντα κατὰ τὰς ἀρχαιολογικὰς ἀνασκαφὰς εἰς τὸν χώρον τῆς ἀρχαίας Μοραβίας καὶ γίνονται σύγκρισις αὐτῶν μεθ' ὁμοίων ἀντικειμένων, ἀνευρεθέντων εἰς γειτονικὰς χώρας. Ὁ Dostál πιστεύει, ὅτι ἡ λίαν ἀνεπτυγμένη χρυσοχοία τῆς ἀρχαίας Μοραβίας εἶχεν ἐπηρεάσει τὴν τέχνην αὐτὴν τῶν γειτονικῶν χωρῶν. Τὸ ἄρθρον συνοδεύουν ἑπτὰ εἰκόνες ἐντὸς κειμένου, καθὼς καὶ δύο πίνακες καὶ ἑπτὰ χάρται ἐκτὸς κειμένου.

Τὸ πρόβλημα τοῦ χαρακτῆρος τῆς μουσικῆς τῆς ἀρχαίας Μοραβίας ἐξετάζει ὁ J. Fukač εἰς τὸ ἄρθρον του *Über den musikalischen Charakter der Epoche von Grossmähren* (σ. 417-434). Ἡ ἔρευνα τοῦ Fukač βασιίζεται κυρίως εἰς τὰ δεδομένα περὶ ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς τῆς ἀρχαίας Μοραβίας, τὴν μελέτην τῶν ὁποίων οὗτος θεωρεῖ ἀπαραίτητον διὰ τὴν ἀνέυρεσιν τῶν στοιχείων τῆς ἀρχαίας λαϊκῆς μοραβικῆς μουσικῆς. Ἀναλόγου σημασίας εἶναι καὶ τὸ ἄρθρον τοῦ J. Rasek, *Sur la question de la genèse du plus ancien chant liturgique tchèque «Hospodine, pomiluj ny»* (σ. 435-460), ὅπου γίνονται μουσικολογικὴ ἀξιολόγησις τοῦ ἀρχαίου τσεχικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ὕμνου *Hospodine pomiluj ny* (=Κύριε ἐλέησον ἡμᾶς), ὅστις καταλήγει διὰ

τῆς ἐπαναλήψεως τρις τῆς λέξεως Krleš, ἀποτελούσης παραφθορὰν τοῦ ἑλληνικοῦ «Κύριε ἐλέησον». Ὁ Rasek φρονεῖ, ὅτι ὁ ὕμνος αὐτὸς διασφύζει τὴν ἀρχαιοτέραν γνωστὴν μοραβικὴν μελωδίαν, ἀναγομένην εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Κυρίλλου καὶ τοῦ Μεθοδίου. Ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἀρθρου συσχετίζει τὰ συμπεράσματά του πρὸς ἐκεῖνα τῶν τελευταίων γλωσσολογικῶν ἐρευνῶν περὶ τὸν ἐν λόγῳ ὕμνον. Εἰς τὴν συνέχειαν οἱ M. Čejka καὶ A. Lamprecht παρουσιάζουν ἀπὸ κοινοῦ τὸ ἄρθρον K voprosu o slavjanskem jazыkovom edinstve v period prihoda v Moraviju Konstantina i Mefodija (Περὶ τὸ πρόβλημα τῆς σλαβικῆς γλωσσικῆς ἐνότητος κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐλεύσεως τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Μεθοδίου εἰς Μοραβίαν, σ. 461-468), εἰς τὸ ὁποῖον τονίζουν ὅτι, παρὰ τὴν ἤδη ὑφισταμένην κατὰ τὸν 9ον αἰῶνα διαμόρφωσιν σλαβικῶν διαλέκτων, ἡ γλῶσσα τῶν Σλάβων δὲν παύει νὰ ἐμφανίζῃ σαφῶς μίαν ἐνότητα. Ἐπι τοῦ ἰδίου θέματος, ἀλλὰ συστηματικώτερον, εἶναι τὸ ἄρθρον τοῦ J. Bauer, Staroslavjanskij jazыk i jazыk žitelej Velikoj Moravii (Ἡ παλαιοσλαβικὴ γλῶσσα καὶ ἡ γλῶσσα τῶν κατοίκων τῆς Μεγάλης Μοραβίας, σ. 469-492). Ὁ συγγραφεὺς κατ' ἀρχὴν προβαίνει εἰς διάκρισιν μεταξὺ τῆς ἀρχαίας μοραβικῆς διαλέκτου, τὴν ὁποίαν ὀνομάζει «προτσεχοσλοβακικὴν», καὶ τῆς νοτιοσλαβικῆς, τὴν ὁποίαν ὁ Κύριλλος καὶ ὁ Μεθόδιος εἰσήγαγον εἰς Μοραβίαν εἰς ἐπεξεργασμένην μορφήν λογοτεχνικῆς γλώσσης. Ἐν συνεχείᾳ ἐρευνᾷ τὸ θέμα τῆς ὑπάρξεως τσεχικῶν στοιχείων εἰς τὴν παλαιοσλαβικὴν τῶν γραπτῶν μνημείων λόγου, καθὼς καὶ τὰς ἐπιδράσεις τῆς παλαιοσλαβικῆς ἐπὶ τῆς τσεχικῆς. Παρουσιάζων συστηματικῶς ὀλόκληρον τὴν προβληματολογίαν, ὁ Bauer ὑποδεικνύει τὴν ἀκολουθητέαν φιλολογικὴν μέθοδον διὰ τὴν λύσιν τοῦ ζητήματος, συνισταμένην κυρίως εἰς τὴν συγκριτικὴν μελέτην τοῦ συντακτικοῦ τῆς παλαιοσλαβικῆς, τῆς μοραβικῆς διαλέκτου καὶ τῆς τσεχικῆς γλώσσης. Πολὺ ἐνδιαφέρον εἶναι καὶ τὸ ἄρθρον τοῦ R. Večerka, Velikomoravskije istoki cerkovnoslavjanskoj pismennosti v češkom knjažestve (Αἱ μεγαλομοραβικαὶ πηγαὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας τῆς τσεχικῆς γραμματείας, σ. 493-524), εἰς τὸ ὁποῖον ὁ συγγραφεὺς, ἀκολουθῶν αὐστηρῶς φιλολογικὴν ὁδόν, καταδεικνύει τὴν ἄνευ διακοπῆς συνέχειαν τῆς κυριλλομεθοδιανῆς παράδοσεως εἰς τὴν τσεχικὴν γραμματείαν μέχρι τοῦ ἔτους 1097. Εἰς τὸ αὐτὸ θέμα ἀναφέρεται καὶ τὸ ἐπόμενον ἄρθρον τοῦ J. Ludvikovsky, Great Moravian Tradition in the 10th century Bohemia and Legenda Christiani (σ. 525-566). Ἐδῶ ὁ συγγραφεὺς ἐξετάζει κατὰ πόσον ἡ κυριλλομεθοδιανὴ παράδοσις ἀντικατοπτρίζεται εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ Χριστιανοῦ (τέλος 10ου αἰῶνος) γραφέντα «Βίον καὶ μαρτύριον τῶν ἁγ. Βεντσεσλάβου καὶ Λουντμίλας», ἡ αὐθεντικότης τοῦ ὁποίου ἀπησχόλησεν ἐπὶ δεκαετίας τοὺς ἐρευνητάς. Ὁ συγγραφεὺς παρουσιάζει ἀναλυτικῶς ὅλα τὰ περὶ τὸ κείμενον τοῦτο προβλήματα καὶ καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι τοῦτο ἀποτελεῖ πράγματι φορέα κυριλλομεθοδιανῶν ἐπιδράσεων. Τὴν διατήρησιν ἐναργῶς τῆς ἀναμνήσεως τοῦ Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου καὶ τοῦ ἔργου των εἰς τὴν ἀρχαίαν τσεχικὴν λογοτεχνίαν παρουσιάζει τὸ ἄρθρον τοῦ M. Kopecky, Cyrilometodějska tradice v starši česke literaturě (Ἡ κυριλλομεθοδιανὴ παράδοσις εἰς τὴν ἀρχαίαν τσεχικὴν λογοτεχνίαν, σ. 567-586). Ὁ ἀξιόλογος αὐτὸς τόμος κλείει μὲ τὸ ἄρθρον τῶν J. Kolejka καὶ V. Štastny, εἰς τὸ ὁποῖον παρουσιάζεται Die cyrilometodische und grossmährische Tradition im tschechischen politischen Geschehen im 19. und 20. Jahrhundert (σ. 587-610). Τὸ ἄρθρον τοῦτο

κυρίως τονίζει τὰς βαθείας ἐπιδράσεις, τὰς ὁποίας ἀφῆκεν ἐν Τσεχοσλοβακία ἢ κυριλλομεθοδιανῇ παράδοσις, τὰ ἰδεώδη τῆς ὁποίας ἀπετέλεσαν ἀσπίδα ἐναντίον τοῦ κινδύνου ἐκγερμανισμοῦ τῆς χώρας καὶ ἐνέπνευσαν εἰς διαφόρους παράγοντας τὴν ἀνάληψιν ἀγῶνος πρὸς ἀναχαίτισιν τούτου. Τὸν τόμον συνοδεύουν ἀναλυτικὰ εὔρητηρια ὀνομάτων (σ. 611-623) καὶ γεωγραφικῶν τόπων (σ. 624-634).

Ὡς καταφαίνεται ἐκ τῶν περιεχομένων τοῦ τόμου, οὗτος παρουσιάζει μέγα ἐνδιαφέρον, ὄχι μόνον διὰ τοὺς εἰδικοὺς ἐρευνητάς, ἀλλὰ καὶ γενικώτερον διὰ πάντα ἐνδιαφερόμενον διὰ τὰς βυζαντινοσλαβικὰς σχέσεις τοῦ 9ου αἰῶνος καὶ διὰ τὴν μεσαιωνικὴν ἱστορίαν τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης. Ἐξ ὅλων τῶν ἐν αὐτῷ διαλαμβανομένων ἀρθρῶν καταφαίνεται πόσον βαθεῖα εἶναι ἡ ἐκτίμησις τῆς τσεχοσλοβακικῆς ἐπιστήμης πρὸς τοὺς θεσσαλονικεῖς Κύριλλον καὶ Μεθόδιον καὶ πρὸς τὸν βυζαντινὸν πολιτισμὸν, τοῦ ὁποίου οὗτοι ὑπῆρξαν φορεῖς ἐν Μοραβίᾳ.

*

Εἰς τὴν ἐκδοτικὴν δραστηριότητα τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Brno ὀφείλεται καὶ ἡ ἐκδοσις τοῦ πρώτου τόμου τῶν ἱστορικῶν πηγῶν, τῶν ἀναφερομένων εἰς τὸ κράτος τῆς Μεγάλης Μοραβίας. Ἡ ἐκδοσις αὕτη εἶναι πολὺ εὐπρόσδεκτος, διότι αἱ πηγοὶ αὗται ἦσαν μέχρι τοῦδε ἐγκατεσπαρμέναι εἰς διαφόρους ἐκδόσεις, πολλὰ τῶν ὁποίων εἶναι σήμερον δυσέυρητοι. Ὁ πρῶτος αὐτὸς τόμος ἐξεδόθη τῇ γενικῇ ἐποπτεία τοῦ καθηγητοῦ L. Havlik καὶ τῇ συνεργασίᾳ τῶν D. Bartonková, Z. Masarik καὶ R. Večerka. Ἐν αὐτῷ διαλαμβάνονται μόνον χρονικὰ καὶ ἱστορικὰ ἐν γένει ἔργα, ἐνῶ ἕτερος τόμος θὰ περιλάβῃ κείμενα ἀγιογραφικά, βιογραφικά καὶ λειτουργικά. Ἡ ἐπιλογή τῶν ἱστορικῶν αὐτῶν πηγῶν ἐγένετο ἐκ πολὺ μεγάλου ἀριθμοῦ ἔργων, ὄχι μόνον τῶν γειτονικῶν πρὸς τὴν Μοραβίαν χωρῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν πλέον ἀπομακρυσμένων. Οὕτω δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι ἔχομεν ἐνταῦθα πλήρη συλλογὴν ὅλων τῶν γνωστῶν ἄχρι τοῦδε ἱστορικῶν πηγῶν, τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν Μεγάλην Μοραβίαν. Εἰς τὸν τόμον αὐτὸν δημοσιεύονται 95 ἐν συνόλῳ κείμενα, τὸ ἀρχαιότερον τῶν ὁποίων εἶναι τὸ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Fredegarius Scholasticus φερόμενον χρονικὸν τοῦ 7ου μ.Χ. αἰῶνος, νεώτερον δὲ τὸ χρονικὸν τοῦ Johannes Aventinus (1477-1534). Τὰ πλεῖστα τῶν κειμένων παρατίθενται εἰς κριτικὴν ἐκδοσιν καὶ μετὰ πολλῶν καὶ χρησιμωτάτων σχολείων. Ἡ παροῦσα ἐκδοσις θὰ ἀποτελέσῃ ἀναμφιβόλως χρησιμώτατον βοήθημα διὰ τὴν μελέτην τῆς ἱστορίας τῆς Μεγάλης Μοραβίας καὶ θὰ βοηθήσῃ εἰς τὴν λεπτομερεστέραν ἐρευναν τῶν ἱστορικῶν πλαισίων, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἔδρασαν ἐκεῖ κατὰ τὸν 9ον αἰῶνα οἱ ἀδελφοὶ Κύριλλος καὶ Μεθόδιος.

Α. Α. ΤΑΧΙΑΟΣ

I. E. Ἀναστασίου, Βίος Κωνσταντίνου - Κυρίλλου, Βίος Μεθόδου (Μετάφρασις), Βίος Κλήμεντος Ἀχιλίδος. Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ IB' τόμου τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 111-200.

Ὁ κ. Ἀναστασίου, ἐπιθυμῶν νὰ καλύψῃ τὴν ὑπάρχουσαν ἔλλειψιν ἐλ-

ληνικῆς μεταφράσεως τῶν σλαβικῶν «Βίων» τοῦ Κυρίλλου καὶ τοῦ Μεθοδίου, ἀπεφάσισε νὰ ἐκπονήσῃ ταύτην ἐκ τῆς γερμανικῆς μεταφράσεως τούτων, τῆς γενομένης ὑπὸ τοῦ J. Bujnoch. Συγχρόνως ἀναδημοσιεύει καὶ τὸν πολλακίς κατὰ τὸ παρελθὸν δημοσιευθέντα «Βίον» τοῦ Κλήμεντος Ἀχρίδος, τὸν γραφέντα ὑπὸ τοῦ ἐπίσης ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος Θεοφυλάκτου. Εἰς τὴν μικρὰν εἰσαγωγὴν (σ. 114 - 117) ὁ κ. Ἀναστασίου ἀναφέρεται ἐν συντομίᾳ εἰς τὰς κυριλλομεθοδιανὰς πηγὰς. Ἐνταῦθα θὰ μᾶς ἐπιτραπῇ νὰ ὑπενθυμῆσωμεν, ὅτι ἡ γνώμη τῶν σλαβολόγων δὲν εἶναι ὁμόφωνος, ὡς ὑποστηρίζει ὁ κ. Ἀναστασίου (σ. 115), περὶ τοῦ ὅτι οἱ «Βίον» τῶν δύο ἀδελφῶν ἐγράφησαν ἐξ ἀρχῆς εἰς τὴν σλαβικὴν. Ἀντιθέτως ὑπάρχει καὶ ἡ ἀποψις (βλ. A. VAILLANT, *Textes vieux-slaves*, II, Paris 1968, σ. 25), ὅτι ἀρχικῶς ἐγράφησαν ἐλληνιστὶ καὶ ἐν συνεχείᾳ μετεφράσθησαν εἰς τὴν σλαβικὴν. Ἡ ἐλληνικὴ μετάφρασις τῶν δύο «Βίων» ὑπὸ τοῦ κ. Ἀναστασίου ἔχει ἀπλῶς τὰ μειονεκτήματα μιᾶς μεταφράσεως ἐκ μεταφράσεως καὶ ὄχι ἐκ τοῦ πρωτοτύπου. Κατὰ τὰ ἄλλα ἡ ἐργασία τοῦ κ. Ἀναστασίου εἶναι ἀρίστη, ἡ γλῶσσα πολὺ ἐπιμελημένη, τὸ δὲ ὕφος ἀπλοῦν καὶ γλαφυρόν. Ὡς πρὸς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν τοῦ πρωτοτύπου, ἐξ οὗ μετέφρασεν ὁ Bujnoch, πρέπει νὰ ἐνθυμούμεθα ὅτι οὗτος εἶχεν ὑπ' ὄψιν του τὴν ἐκδοσιν τοῦ Lavron τοῦ 1930 καὶ δὲν ἐπρόφθασε νὰ χρησιμοποίησῃ καὶ τῶν Fr. Grivec καὶ Fr. Tomšić τοῦ 1963. Ἴσως αἱ ὑποσημειώσεις καὶ τὰ σχόλια εἰς τὴν μετάφρασιν θὰ ἠδύναντο νὰ εἶναι κάπως ἐκτενέστερα καὶ μάλιστα ἐπὶ τῇ βάσει τῆς πλουσίας ἀπὸ τοῦ ἔτους 1963 καὶ ἐντεῦθεν κυριλλομεθοδιανῆς βιβλιογραφίας εἰς εὐρωπαϊκὰς γλώσσας.

Τὸν «Βίον» τοῦ Κλήμεντος ἀναδημοσιεύει ὁ κ. Ἀναστασίου ἐκ τῆς δημοσιεύσεως τούτου ὑπὸ τοῦ A. Milev τοῦ 1966. Ἀλλὰ ἡ δημοσίευσίς τοῦ Milev ἔχει ἓν σοβαρὸν μειονέκτημα, τὸ ὁποῖον ἔχομεν ἐπισημάνει ἤδη (βλ. ἡμέτ. ἄρθρον *Clement d'Achrida dans l'actualité bulgare*, *Balkan Studies* 7 [1966] 444), ὅτι δηλαδὴ οὗτος ἐβασίσθη κυρίως εἰς τὸν κώδικα τῆς Μόσχας καὶ τὴν ἐκδοσιν τοῦ Ἀλλατίου τοῦ 1665, χωρὶς νὰ προβῇ εἰς ἀντιβολὴν πρὸς τὸν *Codex Vatic. gr. 1409*. Οὕτως ὁ Milev δὲν μᾶς παρέδωκεν ὀριστικὴν ἐκδοσιν τοῦ κειμένου, ἡ ὁποία πρέπει κάποτε νὰ γίνῃ. Τὰ σχόλια εἰς τὸν «Βίον» τοῦ Κλήμεντος εἶναι ἐπίσης πολὺ πενιχρά. Πάντως, ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, ἡ ἐργασία αὐτῆ τοῦ κ. Ἀναστασίου θὰ εἶναι πολὺ χρήσιμος, ἂν ὄχι βεβαίως διὰ τοὺς εἰδικούς, ὁπωσδήποτε ὅμως διὰ τοὺς ἐπιθυμοῦντας νὰ συνάψουν μίαν πρώτην γνωριμίαν μετὰ τῶν ἐν λόγῳ ἔργων. Ἄν ἡ ἀρχικὴ ἐπιθυμία τοῦ κ. Ἀναστασίου εἶναι νὰ εὕρισκωνται τὰ ἔργα ταῦτα προχείρως εἰς πρώτην ζήτησιν τῶν ἐνδιαφερομένων, ὡς ἐνοῶ ἐκ τῆς εἰσαγωγῆς του, πρέπει νὰ εἶναι ἀπολύτως βέβαιος, ὅτι ἐπέτυχε πλήρως τοῦ σκοποῦ του.

A. A. TAXIAOS

Ζαχαρία Ν. Τσιρπανλής, Τὸ κληροδότημα τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνος γιὰ τοὺς φιλενωτικούς τῆς βενετοκρατουμένης Κρήτης (1439 - 17ος αἰ.). Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ, Θεσσαλονίκη 1967. 8ο, Σελ. 381, 5 πίν. 2 χάρτες [Παράρτημα Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ἀριθ. 12].

A une époque où l'on parle beaucoup d'œcuménisme et d'union des Églises, la thèse de doctorat de Z. Tsirpanlis apporte une contribution importante à l'étude des efforts tentés à la Renaissance pour le rapprochement des orthodoxes et des catholiques dans l'île de Crète. Elle présente, en outre, l'intérêt pour des Latins d'étudier la personnalité et l'activité d'un savant humaniste né à Trébizonde, le cardinal Bessarion (1395 - 1472), qui contribua à répandre l'hellénisme en Italie et en France, où il fut ambassadeur auprès du roi Louis XI. Enfin cet ouvrage fait connaître un nombre considérable de documents, la plupart inédits et extraits des Archives de l'Etat de Venise, de la Bibliothèque Marcienne, du Museo Civico Correr et aussi du Séminaire Patriarcal de Venise, des Archives Secrètes du Vatican: 38 manuscrits latins ou italiens sont publiés entre les pages 237 et 320 à la fin du volume, le premier de l'an 1332, le dernier de l'an 1670.

Le premier chapitre analyse les conditions morales et économiques nécessaires en Crète à la réussite du legs de Bessarion: l'activité de l'archevêque latin de Crète Vallaresso, la tentative du Patriarche Oecuménique Métrophane II en faveur de l'union, le prosélytisme du moine dominicain Simon de Candie, les biens-fonds du Patriarcat latin de Constantinople répartis dans l'île de Crète, soit 33 villages dont le tiers des revenus, 800 à 1000 ducats par an, devait constituer l'essentiel du legs, l'existence enfin de douze prêtres grecs favorables à l'Union après le Concile de Florence (1439) mais persécutés par la population orthodoxe de l'île.

Le second chapitre traite de l'intervention de Bessarion et de la fondation du legs (1462-1497). Il montre que les premières mesures pontificales en faveur des douze Crétois unionistes ont été prises par le pape Pie II, le 27 mai 1462, sur l'intervention du cardinal grec, mais qu'une nouvelle bulle, aujourd'hui perdue, a dû être publiée dans l'été de la même année pour fonder définitivement le legs. Ces Grecs unionistes bénéficiaires de la subvention se trouvent être des hommes de lettres très connus, des humanistes et des copistes de manuscrits, des éditeurs de textes, qui ont contribué à la diffusion de l'hellénisme en Occident, tels que Jean Plousiadenos, Nicolas Cavadatos, Georges Trivisios et André Damosos.

Le troisième et dernier chapitre montre les efforts tentés par Venise pour renouveler le legs au début du XVIe siècle et l'abandon final de l'idée d'Union: devant le danger turc, les autorités vénitiennes ont essayé d'attirer à elles les sujets orthodoxes par l'octroi de libertés religieuses. Cependant le legs a pu encore favoriser en 1525 deux érudits considérables, Arsène Apostolis, archevêque de Monemvasie, et son

neveu le comte Georges Corinthios. Grâce à Bessarion se vérifie à nouveau le vers d'Horace: *Graecia capta ferum victorem cepit*.

A mes yeux de crétologue, la thèse de Z. Tsirpanlis présente trois autres intérêts. Un intérêt linguistique tout d'abord: parmi les 33 villages énumérés, plusieurs comme Avritha ou Vrida, Ligortyno, Nivrito, Patsides, Zaros et peut-être aussi Krási et Faraclu, ne se rattachent à aucune des huit langues parlées en Crète depuis l'antiquité hellénique et doivent être mis au compte de l'époque minoenne ou même néolithique.

Un intérêt géographique ensuite: 9 de ces 33 villages sont inconnus. A mon avis, Avritha était situé sur un des contreforts nord-est du massif de l'Ida, apparemment vers Stavrakia, village riche en ruines antiques. Cartenico était peut-être Kalogeriko (Monofatsiou). Mais où étaient Cicuri, Faraclu (près de Ligortynos?), Gipsea, Lusida (=Latsida?), Mighus (=Moghos, Pediados?), Pandleachi ou Pindoluchus et Pandoluchus (=Pantoliako?), et Teremo Pitheanissa? Ces deux derniers noms ne sont-ils pas une déformation de Iera Moni Etheanissa?

Enfin un intérêt historique considérable: c'est que, malgré les invasions et colonisations romaines, arabes, slaves, génoises, vénitiennes, etc., malgré les soulèvements et les guerres civiles, le fond de la population est resté attaché à ses usages et à ses toponymes les plus anciens, à l'hellénisme en un mot, et qu'il a fallu attendre l'invasion turque pour voir disparaître le tiers de la population et des toponymes et pour voir apparaître une religion nouvelle. L'étude du legs du cardinal Bessarion aux unionistes de la Crète vénitienne prouve que la conscience nationale des habitants de l'île s'est toujours identifiée à leur sentiment religieux.

PAUL FAURE

Κωνστ. Ἀθ. Διαμάντη, Δημήτριος Ὑψηλάντης (1793-1832). Μέρος Πρώτον: Πληρεξούσιος τοῦ Γεν. Ἐπιτρόπου τῆς Ἀρχῆς. Τμήμα Πρώτον: Τὰ μέχρι τῆς ἀφίξεως εἰς τὸ στρατόπεδον τῶν Τρικώρων (1793 - 2 Ἰουλίου 1821). Ἐναίσιμος ἐπὶ διδακτορία διατριβῆ ὑποβληθεῖσα εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1966. 8ο, Σελ. 207.

Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἀναφέρεται κυρίως στὴν περίοδο τῆς ζωῆς τοῦ Δημ. Ὑψηλάντη ἀπὸ τότε ποὺ διορίστηκε Πληρεξούσιος τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτρόπου τῆς Ἀρχῆς ὡς τὴν ἀπόδοσός του στὴν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα καὶ τὸν ἐρχομό του στὸ στρατόπεδο τῶν Τρικώρων τῆς Πελοποννήσου (2 Μαρτίου - 2 Ἰουλίου 1821). Ἀποτελεῖ δηλαδή, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν τίτλο της, τὸ πρῶτο τμήμα τοῦ πρώτου μέρους μιᾶς εὐρύτερης μονογραφίας γιὰ τὸν Δημ. Ὑψηλάντη, ἢ ὁποῖα, ὅπως ἐξαγγέλλει ὁ συγγρ. θὰ ἐξετάσῃ τὴ δράση τοῦ θερμοῦ αὐτοῦ πατριώτη καὶ κατὰ τὰ ὑπόλοιπα χρόνια τῆς ζωῆς του ὡς τὸ θάνατό του (5 Αὐγούστου 1832).

Στὴ μελέτη προτάσσεται πρόλογος (σ. 5-6), ὅπου παρατίθεται καὶ τὸ διάγραμμα ὁλόκληρου τοῦ ἔργου, καὶ ἀκολουθεῖ εἰσαγωγή (σ. 7-20), στὴν ὁποία ὁ συγγρ. ἀναφέρει μὲ συντομία τὰ σχετικά μὲ τὴν ἀνατροφή, τὴν παι-

δεία και γενικά τή ζωή του Δημ. Ύψηλάντη ως την εποχή που πήρε την εντολή από τον αδελφό του Αλέξανδρο, τον Γενικό Έπίτροπο τής Αρχής (άρχηγός τής Φιλικής Έταιρείας), να έρθη στην Ελλάδα ως πληρεξούσιός του, για να οργανώσει και να κατευθύνει τον αγώνα τής ανεξαρτησίας. Το γενικό θέμα που διάλεξε για να έρευνήσει ο κ. Διαμάντης είναι άναμφισβήτητα πολύ ενδιαφέρον, γιατί ως σήμερα δεν έχει μελετηθεί και προβληθεί η δράση ενός από τους πιο άγνους πατριώτες και από τους πιο ιδεολόγους αγωνιστές του 1821. Τέτοιους είναι πραγματικά ο Δημ. Ύψηλάντης, ο γόνος αυτός τής μεγάλης οικογενείας των Ύψηλάντων, που ανατράφηκε και μορφώθηκε στο άριστοκρατικό περιβάλλον του Φαναρίου και εκπαιδεύτηκε στρατιωτικά στις όνομαστές πολεμικές σχολές τής Γαλλίας και στην αυτοκρατορική φρουρά των Ουσσάρων τής Πετροπούλεως. Ο Δημ. Ύψηλάντης, από τότε που μυήθηκε (1818) μαζί με τους αδελφούς του στη Φιλική Έταιρεία, αφιερώθηκε όλοψυχα στην προπαρασκευή και τή διεξαγωγή του μεγάλου αγώνα τής έθνικης μας παλιγγενεσίας.

Το κύριο σώμα τής εργασίας χωρίζεται σε δύο κεφάλαια. Στο πρώτο (σ. 21 - 50), που διαιρείται σε επτά υποκεφάλαια, εξιστορείται ή προετοιμασία και το ταξίδι του Δημ. Ύψηλάντη, από την αναχώρησή του από το Κισνόβι τής Βεσσαραβίας ως την αποβίβασή του στην Ύδρα. Το ταξίδι αυτό διήρκεσε συνολικά 40 περίπου μέρες (20 ή 23 Απριλίου - 8 Ιουνίου 1821). Όπως είναι γνωστό, τα πολεμικά σχέδια τής Φιλικής Έταιρείας προέβλεπαν τήν κάθοδο του Αλεξ. Ύψηλάντη στην Πελοπόννησο και τήν έναρξη του αγώνα από εκεί. Όταν όμως ο άρχηγός τής Έταιρείας αποφάσισε να άρχισι τήν επανάσταση από τή Μολδοβλαχία και μάλιστα πιο νωρίς από ό,τι σχεδίαζε, οι Φιλικοί Έμμ. Εάnthος και Παν. Αναγνωστόπουλος σκέφτηκαν και του πρότειναν να κατεβή στην Πελοπόννησο ως αντιπρόσωπός του ο αδελφός του Δημήτριος. Τήν έγκρισι του τήν έδωσε ο Αλεξ. Ύψηλάντης στις 2 Μαρτίου 1821, όταν βρισκόταν ήδη στο Tirgu Frumos τής Μολδαβίας. Έτσι ο Δημ. Ύψηλάντης, αφού πρώτα φρόντισε να εξασφαλίσει χρήματα από εισφορές των Φιλικών τής Νότιας Ρωσίας και ένεχυριάζοντας κοσμήματα τής οικογενείας του, ξεκίνησε για τήν αποστολή του. Τή φροντίδα του ταξιδιού τήν ανέλαβε ο Αναγνωστόπουλος, που έβγαλε έμπορικό διαβατήριο παίρνοντας μαζί του και τον Ύψηλάντη ως διευθυντή των επιχειρήσεών του με το ψευδώνυμο Αθανάσιος Σοστοπόπουλος, για να μην κινήσει τις ύποψιες τής αυστριακής κατασκοπέιας. Ξεκινώντας από το Κισνόβι ο Ύψηλάντης με τον Αναγνωστόπουλο, αφού διέσχισαν τήν Τρανσυλβανία, Ούγγαρία και Κροατία, έφτασαν στην Τεργέστη στις 23 Μαΐου /4 Ιουνίου του 1821. Από εκεί, έπειτα από λίγες μέρες, ο Δημ. Ύψηλάντης, μαζί με το έπιτελετο του και άρκετους άλλους Έλληνες και Φιλέλληνες αγωνιστές, έπιβιβάστηκαν σε ένα πλοίο που έφερε ρωσική σημαία, έχοντας μαζί τους άρκετά όπλα και πολεμοφόδια, καθώς και ένα τυπογραφείο, και έπειτα από ταξίδι έννεα ήμερών έφτασαν στην Ύδρα στις 8/20 Ιουνίου του 1821.

Στο δεύτερο κεφάλαιο (σ. 51 - 175), που είναι και το εκτενέστερο και το όποιο διαιρείται σε δώδεκα υποκεφάλαια, ο συγγρ. έξετάζει τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν από τήν αποβίβαση του Δημ. Ύψηλάντη στην Ύδρα ως τήν άφιξή του στο στρατόπεδο των Τρικόρφων (2 Ιουλίου 1821). Ο Ύψηλάντης προτίμησε να έρθη πρώτα στην Ύδρα, γιατί έτσι του υπέδειξαν οι σύμβουλοί του, προκειμένου να ένημερωθεί καλύτερα στα έλληνικά πράγματα. Στην Ύδρα τον υποδέχτηκαν με μεγάλο ένθουσιασμό και τον άναγνώρισαν, όχι βέβαια

ἀνεπιφύλακτα, ὡς πληρεξούσιου τοῦ ἀδελφοῦ του Ἀλεξάνδρου, μολονότι ἡ συστατικὴ ἐπιστολὴ τοῦ τελευταίου ἀπευθυνόταν μόνο πρὸς τοὺς Πελοποννησίους. Τὸν ἀναγνώρισαν ἐπίσης καὶ οἱ δημογέροντες τῶν Σπετσῶν, πού εἶχαν ἐλπίσει, ὅπως καὶ οἱ Ὑδραῖοι, ὅτι ὁ Ὑψηλάντης εἶχε ἐξασφαλίσει ρωσικὴ βοήθεια γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὀλιγοήμερης παραμονῆς του στὴν Ὑδρα ὁ Δημ. Ὑψηλάντης ἐπικοινωνήσε μὲ διάφορους ἀγωνιστὲς ἄλλων περιοχῶν καὶ κυρίως ὀργάνωσε τὴ διοίκηση τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου, βελτιώνοντας καὶ συμπληρώνοντας τὸ σύστημα τῶν τοπικῶν ἐφοριῶν πού εἶχαν ἤδη ἰδρύσει οἱ Φιλικοί. Τότε συντάχθηκε ἀπὸ τὸν Ὑψηλάντη ὁ σχετικὸς κανονισμὸς καὶ ἀναδιοργανώθηκαν ἢ ἰδρύθηκαν οἱ κεντρικὲς ἐφορίες τῶν νησιῶν Ὑδρας, Σπετσῶν καὶ Ψαρῶν, καθὼς καὶ μερικὲς ἐφορίες ὑπὸ τοὺς Δημ. Θέμελη καὶ Εὐάγ. Μαντζαράκη σὲ ἄλλα νησιά τοῦ Ἀρχιπελάγους.

Στις 20 Ἰουνίου ὁ Ὑψηλάντης ἀποβιβάστηκε στὴν παραλία τοῦ Ἄστρους τῆς Πελοποννήσου, ὅπου τοῦ ἔγινε ἐντυπωσιακὴ καὶ ἐνθουσιώδης ὑποδοχὴ ἀπὸ μέρους τοῦ λαοῦ, τοῦ στρατοῦ, τοῦ κλήρου καὶ τῶν προκρίτων. Ἰδιαιτέρη σημασία ἀποδίδει ὁ συγγρ. στὸ γεγονός ὅτι ὁ Ὑψηλάντης χαιρέτησε μὲ πολλὴ ψυχρότητα τοὺς προκρίτους καὶ τοὺς γερουσιαστὲς, ἐνῶ ἀντίθετα ἔδειξε μεγάλη ἐγκαρδιότητα καὶ φιλοφρονήσεις κατὰ τὴν ὑποδοχὴ τῶν στρατιωτικῶν. Αὐτὸ ὑπῆρξε ἡ αἰτία νὰ δυσπιστήσουν καὶ νὰ δυσαρεστηθοῦν οἱ πρῶτοι, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀρχίσουν νὰ συνωμοτοῦν ἐναντίον του.

Τὴν ἐπομένῃ ὁ Ὑψηλάντης ἦρθε στὰ Βέρβαινα τῆς Κυνοῦριας, ὅπου τοῦ ἐπεφύλαξαν πάνδημη ὑποδοχὴ. Ὁ λαὸς τὸν δέχτηκε ὡς ἀφέντη, ἐλευθερωτὴ, Μεσσία καὶ Δία Σωτήρα, καὶ ὁ στρατὸς ὡς ἀρχιστράτηγο. Στὰ Βέρβαινα σχηματίστηκε αὐτόματα ἓνα εἶδος συνέλευσης, στὴν ὁποία διαβάστηκε τὸ συστατικὸ γράμμα τοῦ Ἀλεξ. Ὑψηλάντη πρὸς τοὺς Πελοποννησίους. Σχολιάζοντας τὸ γράμμα αὐτὸ ὁ συγγρ. παρατηρεῖ ὅτι ὁ Ἀλεξ. Ὑψηλάντης ἀπευθυνόταν μόνο πρὸς τοὺς Πελοποννησίους καὶ ὅτι δὲν ὀνόμαζε τὸν ἀδελφὸ του «Πληρεξούσιον τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτρόπου τῆς Ἀρχῆς», ἀλλὰ συνιστοῦσε μόνο νὰ τὸν ἀκολουθήσουν μὲ ἀνδρεία καὶ ὁμόνοια, γιὰ νὰ πετύχουν τὴ νίκη. Τὸν τίτλο τοῦ πληρεξουσίου φαίνεται ὅτι τὸν ἀπένειμαν στὸν Δημ. Ὑψηλάντη οἱ σύμβουλοί του. Ἀμέσως μετὰ τὴ συνέλευση τῶν Βερβαίνων ὁ Ὑψηλάντης ἐπιδίδεται στὴν ὀργάνωση τῶν ἀτάκτων, κυρίως ὅμως φροντίζει γιὰ τὸ σχηματισμὸ ἐνὸς μικροῦ τακτικοῦ σώματος στὴν Καλαμάτα. Ἀκόμη, δίνει ἐντολὲς γιὰ τὴ συνέχιση τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων, προσπαθεῖ νὰ κινητοποιήσῃ μὲ ἀπεσταλμένους τὶς περιοχὲς πού δὲν εἶχαν ἀκόμη ἐπαναστατήσῃ, καὶ γενικὰ ἐνεργεῖ ὡς ἀρχηγὸς τοῦ Ἀγώνα. Στὴν Καλαμάτα ἐπίσης ἐγκαθιστᾷ καὶ τὸ πρῶτο ἐθνικὸ τυπογραφεῖο, αὐτὸ πού εἶχε φέρεי μαζί του ἀπὸ τὴν Τεργέστη.

Ἦστερ' ἀπ' αὐτὰ ὁ κ. Διαμάντης ἐξετάζει μὲ λεπτομέρεια τὸ ζήτημα τῆς διάστασης τοῦ Ὑψηλάντη πρὸς τοὺς προκρίτους καὶ ἰδίως πρὸς τὴν ἑπταμελῆ Πελοποννησιακὴ Γερουσία, πού εἶχε προέλθει ἀπὸ τὴ γνωστὴ Συνέλευση τῶν Καλτετζῶν (26 Μαΐου 1821) καὶ ἡ ὁποία ἀποτελοῦσε τὴν ἀνώτατη πολιτικὴ διοίκηση τῆς Πελοποννήσου. Ἡ διάσταση αὐτὴ ἐκδηλώθηκε ὅταν ὁ Ὑψηλάντης θέλησε νὰ προσεταιριστῇ τοὺς στρατιωτικὸς καὶ νὰ καταργήσῃ τὴ Γερουσία, ὑποβάλλοντας στοὺς προκρίτους ἓνα νέο σχέδιο ὀργανισμοῦ, μὲ τὸν ὁποῖο θὰ συγκέντρωνε στὰ χέρια του τόσο τὴ στρατιωτικὴ ὅσο καὶ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία. Οἱ πρόκριτοι ἀντέδρασαν ἀπαντώντας μὲ ἓναν δικό τους ὀργανισμό, πού τὸν προσυπέγραψε καὶ ὁ Κολοκοτρώνης, καὶ πού ὡς βᾶξη εἶχε τὴ

διανομή τῆς ἐξουσίας ἀνάμεσα στὴ Γερουσία καὶ στὸν Ὑψηλάντη. Ἐπειδὴ ὁ Ὑψηλάντης ἀπέκρουσε τὴν ἀντιπρόταση τῶν προκρίτων, ἐκεῖνοι, ὑποχωρώντας, δέχτηκαν νὰ τοῦ ἀναγνωρίσουν τὸ ἀξίωμα τοῦ προέδρου, πού θὰ διοικούσε τὸ στρατό, μαζί ὅμως μὲ μιὰ τριμελῆ ἐπιτροπὴ. Μὲ νέον ὄργανισμό τοῦ τότε ὁ Ὑψηλάντης παραιτήθηκε ἀπὸ κάθε ἀξίωση πολιτικῆς ἐξουσίας, ἀλλὰ ἀπαίτησε ἀπεριόριστα δικαιώματα στὰ στρατιωτικὰ θέματα. Τελικά, ἐπειδὴ κανεὶς δὲν ὑποχωροῦσε, ὁ Ὑψηλάντης ἐγκατέλειψε ξαφνικὰ τὰ Βέρβαινα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ξεσπάσῃ ἡ γνωστὴ ἐξέγερση τοῦ λαοῦ καὶ τῶν στρατιωτῶν ἐναντίον τῶν προκρίτων. Στὴ δύσκολη ἐκείνη στιγμὴ ἐπενέβη ὁ Κολοκοτρώνης, πού κατόρθωσε νὰ καθησυχάσῃ τὰ πνεύματα καὶ νὰ συμβιβάσῃ τοὺς προκρίτους μὲ τὸν Ὑψηλάντη. Ἔτσι ὁ τελευταῖος ἐπέστρεψε ἀπὸ τὴ Μεγαλόπολη στὰ Τρίκορφα, γιὰ νὰ πάρῃ μέρος στὴν πολιορκία τῆς Τριπολιτσᾶς, ἀναγνωριζόμενος σιωπηρὰ ἀπὸ ὅλους ὡς ἀρχιστράτηγος. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ συγγρ. ἀποκρούει τὴν ἀποψη ὅτι ὁ Ὑψηλάντης ὑποκίνησε τὴν ἐξέγερση τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ στρατοῦ ἐναντίον τῶν προκρίτων, καὶ αὐτὸ γιὰ δύο λόγους: α) γιὰτὶ μόλις εἶχε ἔρθει στὴν Ἑλλάδα καὶ δὲν γνώριζε πρόσωπα καὶ πράγματα, καὶ β) γιὰτὶ ποτὲ δὲν θὰ καταδεχόταν ἐξ αἰτίας τοῦ νὰ πέσῃ ἡ χώρα σὲ ἐμφύλιο σπαραγμό.

Ἐδῶ τελειώνει οὐσιαστικὰ καὶ τὸ δεύτερο κεφάλαιο τῆς ἐργασίας τοῦ κ. Διαμάντη, γιὰτὶ τὰ δύο ὑποκεφάλαια πού ὑπολείπονται, τὸ ἀριθ. 11 (Ἡ τότε κατάστασις τῶν πραγμάτων τῆς Πελοποννήσου) καὶ τὸ ἀριθ. 12 (Ἡ προσωπικότης τοῦ Δ. Ὑψηλάντου), δὲν ἀναφέρονται πιά σὲ ἐξιστόρηση γεγονότων. Στὸ πρῶτο (σ. 161 - 164) ὁ συγγρ. ἀναλύει τὴν πολιτικὴν κατάστασιν πού ἐπικρατοῦσε τότε στὴν Πελοπόννησο καὶ διαπιστώνει τὴν ἔντονη ἀντίθεσιν πού ὑπῆρχε ἀνάμεσα στοὺς πολιτικούς καὶ στοὺς στρατιωτικούς, καθὼς καὶ τὰ ἀλέθρια ἀποτελέσματα τῆς γιὰ τὸ ἔθνος, ἐνῶ στὸ δεύτερο (σ. 165 - 175) κάνει μιὰ προσπάθειαν νὰ σκιαγραφήσῃ τὴν προσωπικότητα τοῦ Δημ. Ὑψηλάντη μὲ βᾶσιν τίς περιγραφὰς καὶ κρίσεις τῶν συγχρόνων του καὶ τῶν παλαιότερων ἱστορικών. Μνημονεύει τίς διαφορὰς σωματικῆς ἀτέλειαι καὶ τὰ φυσικὰ του μικροελαττώματα, πού ἀντισταθμίζονταν ὅμως ὅλα ἀπὸ τὰ πλούσια ψυχικὰ καὶ πνευματικὰ του χαρίσματα, γιὰτὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Δημ. Ὑψηλάντης διακρινόταν γιὰ τὴν εὐθύτητα τοῦ χαρακτήρα του, τὴ γενναιότητά του καὶ τὸν ἀγνὸ πατριωτισμὸ του, ἀλλὰ τοῦ ἔλειπε ὡστόσο ἡ πρωτοβουλία καὶ ἡ δύναμις τῆς ἐπιβολῆς. Ἀκόμη, ἡ ἀποτυχία τοῦ κινήματος τοῦ ἀδελφοῦ του στὴ Μολδοβλαχία ἔκανε τὴ θέτη του πιά μειονεκτικὴ. Γενικὰ, ὁ Δημ. Ὑψηλάντης δὲν ἦταν ὁ ἰσχυρὸς ἄνδρας πού χρειαζόταν τὴν κρίσιμη ἐκείνη περίοδον, γιὰ νὰ ἐνώσῃ τοὺς Ἕλληνας καὶ νὰ τοὺς ὀδηγήσῃ στὴ νίκη.

Ἡ μελέτη κλείνει μὲ ἕνα σύντομο ἐπίλογο (σ. 176 - 177), βιβλιογραφία (σ. 179 - 195) καὶ εὑρετήριον ὀνομάτων προσώπων καὶ τόπων (σ. 197 - 204).

Ἀπὸ τὴν παραπάνω ἀνάλυσιν τοῦ περιεχομένου τῆς ἐργασίας φαίνεται καθαρὰ ὅτι ὁ συγγρ. ἐργάστηκε μὲ ζῆλον καὶ ἐπιμονὴν καὶ κατέβαλε ἀσφαλῶς πολὺν κόπον, γιὰ νὰ συγκεντρώσῃ τὸ ὕλικόν του ἀπὸ ὅλες τίς δημοσιευμέναις πηγὰς καὶ τὰ βοηθήματα, τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821. Μερικὰς φορὰς, ὅχι πάρα πολλές, ἀνέτρεξε καὶ σὲ ἀδημοσίευτα ἔγγραφα, ἀποκείμενα σὲ διάφορα ἀρχεῖα τῶν Ἀθηνῶν, ἀλλὰ στίς περισσότερας ἀπὸ τίς περιπτώσεις αὐτὰς ἡ μαρτυρία τῶν ἐγγράφων δὲν ἦταν ἡ μοναδική. Ὁ κ. Διαμάντης πέτυχε ἀναμφισβήτητα νὰ μᾶς δώσῃ ἕνα πλῆρες, κατὰ τὸ δυνατόν, χρονικὸν τῆς ζωῆς καὶ τῆς δράσεως τοῦ Δημ. Ὑψηλάντη ἀπὸ τοῦ διορισμοῦ του ὡς Πληρεξουσίου

του Γενικού Ἐπιτρόπου τῆς Ἀρχῆς ὡς τὴν ἀφιξὴ του στὸ στρατόπεδο τῶν Τρικώρων (2 Μαρτίου - 2 Ἰουλίου 1821), καὶ γι' αὐτὸ εἶναι ἀξιόπαινος.

Μιά ἀπὸ τὶς κύριες ἀρετὲς τοῦ συγγρ. εἶναι ἡ ἐπιμονὴ του νὰ ὑπεισέρχεται σὲ λεπτομέρειες καὶ γενικὰ ἡ λεπτολογία του, πού μερικὲς ὅμως φορές τὸν ὀδηγεῖ σὲ υπερβολικὲς ἀναλύσεις καὶ σχολιασμοὺς γνωστῶν κειμένων ἢ σὲ πλεονασμούς, ὅπως π.χ. στίς σ. 90-92, ὅπου παραθέτει πολλὰ ἀποσπάσματα διαφόρων ἀπομνημονευμάτων ἀγωνιστῶν, ἀναφερόμενα στὴν ὑποδοχὴ τοῦ Δημ. Ὑψηλάντη στὸ Ἄστρος, ἢ στίς σ. 129-138 (ὑποκεφάλαιο 7 τοῦ Β' κεφαλαίου μετὶ τίτλου «Πορεία πρὸς τὴν πολιτικὴν ὀργάνωσιν τοῦ τόπου»), ὅπου ἐκθέτει τὰ σχετικὰ μετὰ τὴν ὀργάνωσιν τῆς πολιτικῆς διοικήσεως τῶν ἐπαναστατημένων Ἑλλήνων ἀπὸ τὶς πρῶτες προσπάθειες τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας ὡς τὴν ἀφιξὴ τοῦ Ὑψηλάντη στὴν Ἑλλάδα.

Σημειώνουμε τέλος κάτι πού νομίζουμε ὅτι ζημιώνει τὴ μορφή τῆς ἐργασίας τοῦ κ. Διαμάντη: πρόκειται γιὰ τὶς ἀλλεπάλληλες διαιρέσεις καὶ ὑποδιαιρέσεις τῶν κεφαλαίων, ἀκόμη καὶ τῆς εἰσαγωγῆς, πού διασποῦν, κατὰ κάποιον τρόπο, τὴν ἐνότητα τοῦ βιβλίου. Τὰ δύο βασικὰ κεφάλαια διαιροῦνται, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, ἀντίστοιχα σὲ 7 καὶ 12 ὑποκεφάλαια, ὀλιγοσέλιδα πολλὲς φορές. Ἀλλὰ καὶ τὰ ὑποκεφάλαια αὐτὰ ὑποδιαιροῦνται πάλι σὲ μικρότερα τμήματα, πού φέρουν ἀριθμῆσεις 1, 2, 3 καὶ α', β', γ' κτλ., με ἀποτελεσμα νὰ κατακερματίζεται κυριολεκτικὰ ἡ ἐνότητα τῆς ἀφηγήσεως, νὰ χάνη τὸ ἔργο σὲ ὕφος καὶ νὰ γίνετα δύσκολο στὸ διάβασμα. Οἱ πολλὲς αὐτὲς ὑποδιαιρέσεις ἦταν ἴσως ἀπαραίτητες στὸ νὰ βοηθήσουν τὸν συγγραφέα νὰ ταξινομήσῃ τὸ ὕλικό του καὶ νὰ χαράξῃ τὸ διάγραμμα τῆς ἐργασίας του, δὲν θὰ ἔπρεπε ὅμως, κατὰ τὴ γνώμη μας, νὰ παραμείνουν καὶ στὴν τελικὴ διατύπωση τῆς μελέτης. Τὸ μειονέκτημα βέβαια αὐτὸ δὲν ἐπηρεάζει, ὅπως εἴπαμε, τὴν οὐσία τοῦ ἔργου τοῦ κ. Διαμάντη, πού ἀποτελεῖ ἀξιόλογη προσφορὰ στὴ νεοελληνικὴ ἱστορικὴ ἐπιστῆμη καὶ γιὰ τὸ ὅποιο εὐχόμεσθε νὰ ὀλοκληρωθῇ ὅσο γίνετα πιὸ γρήγορα.

ΣΤΕΦ. Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

Ντίνου Κονόμου, Ἰωάννης Παπαδιαμαντόπουλος, ὁ διοικητὴς τῶν «Ἐλεύθερων Πολιορκημένων», Ἀθήνα 1967. 8^ο, Σελ. 77.

Ἡ ἐποποιία τῆς πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου, πού ἀποτελεῖ τὸ ἀποκορύφωμα τοῦ ἥρωισμοῦ καὶ τῆς θυσίας τῶν ἀγωνιστῶν τῆς ἐθνικῆς παλιγγενεσίας, ὀφείλεται ἄχι μόνον στὴν αὐτοθυσία τῆς φρουρᾶς του, ἀλλὰ — ὡς ἓνα βαθμὸ — καὶ στὸν σημαντικὸ ρόλο πού ἔπαιξε ἡ πολιτικὴ του ἡγεσία. Πρωταγωνιστὴς στὸν τομέα αὐτὸν στάθηκε ὁ Ἰωάννης Παπαδιαμαντόπουλος, πολιτικὸς διοικητὴς τοῦ Μεσολογγίου (1825-1826), τῆ ζωῆ καὶ τῆ δράση τοῦ ὁποίου παρουσιάζει ὁ συγγρ. στὸ νέο του βιβλίον, με ἀφορμὴ τὴ συμπλήρωση διακοσίων χρόνων ἀπὸ τὴ γέννηση (1766-1966) καὶ ἑκατὸν σαράντα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ φλογεροῦ ἐκείνου πατριώτη καὶ κορυφαίου Φιλικοῦ. Ἡ ἐργασία ἐκδόθηκε μετὰ τὴ χορηγία τοῦ Γεωργίου Λαδοπούλου, ἀπογόνου τοῦ ὁμώνυμου Ζακυνθινοῦ Φιλικοῦ καὶ συνεργάτη τοῦ Παπαδιαμαντόπουλου (σ. 5, πρόλογος).

Ἡ βιογραφία περιλαμβάνεται στίς σελ. 7-37. Στὸ πρῶτο μέρος (σ. 7-16)

παρέχονται βιογραφικά στοιχεία άντλημένα από τη γνωστή βιβλιογραφία, καθώς επίσης και από μερικές ακόμη ανέκδοτες πηγές, προπάντων τη βιογραφία που συνέταξε για τον πατέρα του ο Παναγιώτης Παπαδιαμαντόπουλος και από τις επιστολές που σώθηκαν στο λεγόμενο «'Αρχεῖο 'Ιωάννου Παπαδιαμαντοπούλου» τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς. Στὸ δεύτερο μέρος (σ. 16-37) ὁ συγγρ. παρακολουθεῖ τὴ δράση τοῦ Παπαδιαμαντοπούλου με βάση τὴν ἀλληλογραφία του (ἐκδεδομένη ἢ ἀνέκδοτη) μετὰ τὴν Ἑλληνικὴ Διοίκηση, τοὺς Φιλικούς τῆς Ζακύνθου καὶ τὴ σύζυγό του Ἑλένη, καθώς καὶ τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα που στάλθηκαν ἀπὸ τὴν πολιτικὴ διοίκηση τοῦ Μεσολογγίου πρὸς τοὺς κατοίκους καὶ ὀπλαρχηγούς τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς. Οἱ μαρτυρίες αὐτὲς ἀποτελοῦν ἕνα πολὺτιμο χρονικὸ τοῦ πολιορκημένου Μεσολογγίου» καὶ συγχρόνως μᾶς δίνουν τὸ μέτρο τῆς ἀξίας καὶ τῆς ὀρθῆς ἐκτίμησης τῆς προσωπικότητος τοῦ Παπαδιαμαντοπούλου.

Στὸ Παράρτημα (σ. 39-77) ὁ συγγρ. ἐκδίδει τὴν ἀνέκδοτη «Βιογραφία τοῦ Μακ(αρίτου) 'Ιωάν(νου) Παπαδιαμαντοπούλου Πατρός μας. Μέρους Πρώτον» (σ. 41-46), που τὴν ἔγραψε, ὅπως ἀνέφερα ἤδη, ὁ γιός του Παναγιώτης (1810-1898) καὶ που σώζεται στὸ Ἄρχεῖο τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς. Μᾶς δίνει αὐθεντικὲς καὶ χρήσιμες πληροφορίες γιὰ τὴν καταγωγή τῆς οἰκογένειας τοῦ Παπαδιαμαντοπούλου, τὴ γέννηση, τὸ ἔτος τῆς γεννήσεώς του, τὸ 1766 (καὶ ὄχι τὸ 1764, Γούδας, τ. 5, σ. 330), τὶς ἀσχολίες καὶ τὴν προεπαναστατικὴ του δράση ὡς τὸ 1818.

Στὶς σ. 47-77 τοῦ Παραρτήματος (ἀρ. 2) ἐκδίδεται ἕνα κατάστιχο ἐσόδων καὶ ἐξόδων, που τὸ τηροῦσε ὁ Παπαδιαμαντόπουλος ὡς πρόεδρος τῆς πολιτικῆς ἐπιτροπῆς καὶ που ὁ συγγρ. τὸ ἐπιγράφει: «'Ιω. Παπαδιαμαντοπούλου Οἰκονομικὴ διαχειρίσις Μεσολογγίου (1825-1826)». Τοῦ καταστίχου αὐτοῦ σώζονται δύο ἀντίγραφα· τὸ πρῶτο βρίσκεται στὰ Γενικά Ἄρχεῖα τοῦ Κράτους καὶ δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Ἑμμ. Πρωτοψάλτη¹· τὸ δεύτερο, που φυλάσσεται στὸ Ἄρχεῖο Ἰωάν. Παπαδιαμαντοπούλου (φάκελος «Ἐθνικά», ἀρ. 51) τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, ὁ συγγρ. ἔκρινε σκόπιμο νὰ τὸ δημοσιεύσει, γιὰ τὴν παρατηρεῖ, «τὰ δύο χειρόγραφα παρουσιάζουν μεταξύ τους διαφορὰς στὸ κείμενο καὶ σὲ μερικὰ ποσά· ἐπίσης παρατηροῦνται σφάλματα στὶς ἀθροίσεις. Τοῦτο ἀσφαλῶς ὀφείλεται σὲ ἀπροσεξία τῶν ἀντιγραφῶν, δεδομένου ὅτι τὸ πρωτότυπο κατάστιχο ... χάθηκε». Νομίζω πὼς καλὸ θὰ ἦταν, οἱ διαφορὰς αὐτὲς νὰ σημειώνονταν· γιὰ τὴν εἶναι, καθώς φαίνεται, πολὺ περισσότερες ἀπὸ ὅσες θὰ πίστευε κανεὶς διαβάζοντας τὴ σημείωση τοῦ κ. Κονόμου. Ὑπάρχουν πραγματικὰ πολλὲς σελίδες ὅπου εἶναι δύσκολο νὰ βρῆ κανεὶς τὰ ἴδια ποσά. Ἐπίσης ἡ διάταξη τῶν διαφόρων χρεωπιστωτικῶν μερίδων δὲν εἶναι ἡ ἴδια, οὔτε καὶ ἡ διάταξη τῶν φύλλων στὰ δύο ἀντίγραφα φαίνεται νὰ εἶναι ἡ ἴδια (ὁ συγγρ. δὲν τὰ ἀριθμεῖ οὔτε δίνει ἄλλες πληροφορίες). Ἔτσι, στὸ χειρόγραφο που ἐκδίδει λείπουν τὰ περιεχόμενα τῶν φφ. 2-8 (σ. 381-384) τοῦ ἀντιγράφου Πρωτοψάλτη, τῶν φφ. 11-13 (σ. 387-389), ἐνῶ ἄλλες χρεωπιστωτικὲς μερίδες δὲν ὑπάρχουν καθόλου, ὅπως τοῦ Νικολάου Σούτα (φ. 50,

1. Ἀλληλογραφία Φρουρᾶς Μεσολογγίου 1825-1826, Εἰσαγωγή καὶ σημειώσεις ὑπὸ Εμμ. Πρωτοψάλτη, Βιβλιοθήκη Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους, ἀρ. 3, Ἀθῆναι 1963, σ. 377-510.

σ. 454-455), παρτίδα τῶν πασσάρων φορτηκῶν (φ. 62, σ. 478-479), Χριστάκης Ἄρτης (φ. 64, σ. 482-483), ὁ ἅγιος Ρωγῶν κύρ Ἰωσήφ (φ. 66, σ. 486-487), Πάτρο-Διονύσιος Σερεφᾶς (φ. 72, σ. 498-499), Γεώργιος Λέλης, Παρτίδα, χρεῶσται τῶν συναλλαγματικῶν (φ. 75, σ. 504-505). Ἐπὶ πλέον μερίδες λογαριασμῶν βρίσκονται στὰ δύο χειρόγραφα σὲ διαφορετικὰ μέρη.

Πέρα ὅμως ἀπ' αὐτά, ἡ δημοσίευση τοῦ καταστίχου γενῶν καὶ μερικὰ ἄλλα προβλήματα, ποὺ δὲν ἀπασχόλησαν τὸν συγγρ. Πρῶτα πρῶτα ἡ πατρότητα τοῦ καταστίχου, τὸ ὁποῖο ὁ συγγρ., ὅπως καὶ ὁ Γούδας¹, τὸ ἀποδίδει στὸν Παπαδιαμαντόπουλο, ἐνῶ ὁ Πρωτοψάλτης² τὸ προσγράφει στὸν Γενικὸ Φροντιστὴ τοῦ στρατοπέδου Ἰωάννη Δροσίνη, δίκαια, νομίζω, μιὰ καὶ ἡ ἀποψη αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ σύνταξη τοῦ καταστίχου ἀρχίζει στίς 25 Μαρτίου 1825, δηλ. σὲ χρόνο προγενέστερον ἀπὸ τὸν ἐρχομὸ τοῦ Παπαδιαμαντόπουλου στὸ Μεσολόγγι (12 Ἀπριλίου 1825). Ἀργότερα, μετὰ τὴν ἔφιξή του, ὁ Παπαδιαμαντόπουλος θὰ εἶχε, πιθανόν, τὴν ἐποπτεία τῶν οἰκονομικῶν ὡς πολιτικὸς διοικητὴς τοῦ Μεσολογγίου. Οἱ καταχωρίσεις καὶ στὰ δύο ἀντίγραφα τοῦ καταστίχου ἀρχίζουν στίς 25 Μαρτίου 1825 καὶ λήγουν: στίς 26 Φεβρουαρίου 1826 στὸ ἐκδεδωμένο ἀπὸ τὸν Πρωτοψάλτη, ὅπως τὸ δηλώνει καὶ ὁ ἐκδότης³, καὶ στίς 9 Ἀπριλίου 1826 στὸ ἐκδεδωμένο ἀπὸ τὸν συγγρ. (σ. 65), ἐνῶ οἱ καταχωρίσεις στὸ κατάστιχο ποὺ εἶχε ὑπόψη του ὁ Γούδας—πιθανόν τὸ ἴδιο μὲ τὸ Πρωτοψάλτη—ἔφταναν ὡς τίς 12 Φεβρουαρίου 1826· ἐπίσης καὶ καταχωρίσεις δαπανῶν μερικῶν ἀκόμη ἡμερῶν, ποὺ βρέθηκαν ἀργότερα καταχωρισμένες πάνω σὲ ἓνα ἐξώφυλλο⁴. Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ σημειώσω ὅτι ἡ ὑπόθεση - μομφή ποὺ διατυπώνει ὁ Γούδας⁵ γιὰ τὸν ἀνεψιὸ τοῦ Παπαδιαμαντόπουλου Ἰωάννη Κορθινὸ καὶ τοὺς Δ. Φωστηρόπουλο καὶ Ι. Καφετζόπουλο, δὲν μπορεῖ τώρα νὰ εὐσταθῇ, ἀφοῦ τὸ ἀντίγραφο ποὺ ἐκδίδει ὁ συγγρ. περιέχει καταχωρίσεις ὡς τίς παραμονές τῆς Ἐξόδου, δηλ. ὡς τίς 9 Ἀπριλίου 1826, χωρὶς νὰ καταχωρίζωνται τὰ ὑποτιθέμενα ἀπὸ τὸν Γούδα ποσά.

Ὁ συγγρ. κατορθώνει, μὲ βάση τὸ ἀνέκδοτο ὑλικὸ ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Παπαδιαμαντόπουλου καὶ τὴ γνωστὴ βιβλιογραφία, νὰ δώσει μιὰ ὀλοκληρωμένη προσωπογραφία, διορθώνοντας σὲ ὀρισμένα σημεῖα παλαιότερους ἐρευνητὲς σύμφωνα μὲ τὰ νέα στοιχεῖα τῆς ἔρευνας. Θὰ μπορούσε βέβαια νὰ πα-

1. ΑΝΑΣΤ. Ν. ΓΟΥΔΑΣ, Βίοι παράλληλοι τῶν ἐπὶ τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος διαπρεψάντων ἀνδρῶν, Ἀθήναι 1872, τ. 5, σ. 385, ὅπου δηλώνεται ὅτι «μέχρι μὲν τῆς 12 Φεβρουαρίου 1826 ὁ Παπαδιαμαντόπουλος ἐσημείωνεν ἀκριβῶς εἰς τὸ ἐπίσημον κατάστιχον ὅσα τε εἰσέπραττε καὶ ὅσα ἐδαπάνᾳ».

2. Ἀλληλογραφία Φρουρᾶς Μεσολογγίου, σ. 22, 377.

3. Ἐ.ἄ. σ. 22, 377. Εἶναι περίεργο πῶς ἀναφέρεται ὡς ἡμερομηνία λήξεως τῶν καταχωρίσεων ἡ 26 Φεβρ. 1826, ἐνῶ ὑπάρχουν καὶ ἄλλες καταχωρίσεις λογαριασμῶν, ἀρκετὰ μεταγενέστερες, ὅπως ἡ 28 Φεβρ. 1826, σ. 464, ἡ 4 Μαρτίου 1826, σ. 472, ἡ 6 Μαρτίου 1826, σ. 478, ἡ 5 καὶ 6 Μαρτίου 1826, σ. 388, ἡ 9 Μαρτίου 1826, σ. 470.

4. ΓΟΥΔΑΣ, ἔ.ἄ., τ. 5, σ. 385.

5. Ἐ.ἄ., σ. 383. «...ἐσώθη ἐπίσης καὶ ὁ ἀνεψιὸς του Ἰωάννης καὶ παρέδωκε τὸ ἀντίγραφο, ἀλλ' ἔλλειπες κατὰ τὰ φύλλα, καθ' ἃ ἴσως ἐσημειοῦντο ἰδιοχείρως τὰ ἐμπιστευθέντα ἐνὶ ἐκάστῳ χρηματικὰ ποσά».

ρατηρήσει κανείς ότι ἀδικαιολόγητα παρατίθενται ἐκδεδομένα κείμενα (π.χ., σ. 10-11, 17, 19, 20-21, 25-27)· στις περιπτώσεις αυτές νομίζω πώς θά ἀρκοῦσε ἡ ἐκμετάλλευση τῶν σχετικῶν εἰδήσεων καὶ ἡ βιβλιογραφικὴ μνεία. Ἐπίσης μερικὲς φορές καταχωρίζονται ἀνέκδοτες ἐπιστολές, χωρὶς νὰ δηλώνεται μὲ ἀκρίβεια ἡ ἀρχειακὴ τους ἔνδειξη (π.χ., σ. 12)· ἄλλοῦ ἀναφέρονται ἀποσπάσματα ἀπὸ ἐπιστολές, προφανῶς ἐκδεδομένες, χωρὶς νὰ γίνεται καὶ ἡ ἀνάλογη παραπομπὴ στὴν πηγὴ (σ. 15-16, 27), ὅπως ἐπίσης καὶ στὴν περίπτωση ποὺ χρησιμοποιοῦνται πληροφορίες ἀπὸ βοηθήματα χωρὶς ἀκριβῆ παραπομπὴ (Rouquerville, σ. 14, Γούδας, σ. 15).

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς δὲν ἔχουν σκοπὸ νὰ μειώσουν τὴν ἀξία τῆς ἐργασίας τοῦ κ. Κονόμου, ποὺ παραμένει μιὰ σημαντικὴ προσφορά γιὰ τὴν τοποθέτηση τῆς πατριωτικῆς φυσιογνωμίας τοῦ Παπαδιαμαντόπουλου στὰ πραγματικά της ἱστορικὰ πλαίσια, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ὀρθὴ ἐρμηνεία τοῦ θαύματος τοῦ «ἄπαρτου φράχτη», τοῦ ὁποῖου εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς κυριώτερους συντελεστές.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ι. ΚΙΟΥΤΟΥΤΣΚΑΣ

Κ. Α. Δουνάκης, *Ἱστορία τῆς ἐπαρχίας Ἀποκορώνου Κρήτης*. (Ἀνάτυπον ἀπὸ τὴν «Κρητικὴ Ἑστία»), Ἀθῆναι 1967. Σελ. 67.

Ὁ Δουνάκης γεννήθηκε τὸ 1864 καὶ ἔλαβε μέρος στοὺς τελευταίους ἀγῶνες γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Κρήτης. Ὑπηρετήσε κατόπιν ὡς δημόσιος καὶ δημοτικὸς ὑπάλληλος στὰ Χανιά καὶ ἀσχολήθηκε μὲ ἱστορικὲς μελέτες καὶ μὲ τὴν ποίηση ὡς τὸ θάνατό του (1943). Τὴν ἱστορία τῆς ἐπαρχίας Ἀποκορώνου τὴν ἐδημοσίευσαν πολὺ ἀργότερα τὰ παιδιὰ του «τῆ ἐπιμελεία τῆς κόρης του Μαρίας Π. Ἡλιοῦ - Δουνάκη». Τὸ ἔργο διαιρεῖται σὲ τρία μέρη. Στὸ πρῶτο (σ. 7-34) ὁ συγγρ. ἀσχολεῖται κυρίως μὲ τὴν ἐτυμολογία, τὴν τοποθέτηση καὶ τὴν ἱστορία τῶν δύο ἀρχαίων πόλεων Ἀπτέρων καὶ Ἰπποκορωνίου. Ὑποστηρίζει ὅτι ἀρχαιότερη ἦταν τὸ Ἰπποκορωνίον, τὴν ἐτυμολογεῖ ἀπὸ τὸ ἵππος καὶ κορωνὸς (εὐτραφῆς) καὶ τὴν τοποθετεῖ στὴν περιοχὴ τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ Στύλου, τὴν ἀκρόπολή της στὴ θέση «Σελλιά» καὶ τὴν πόλη γύρω ὡς τοὺς γηλόφους τοῦ «Ἀηλιῶ»—300 μ. ἀπὸ τὰ Σελλιά—καὶ πρὸ μακριὰ ἀκόμη, καὶ τῶν «Κεφαλιῶν»—600 μ. ἀπὸ τὰ Σελλιά. Ἀργότερα—κατὰ τὸν Δουνάκη—τὸν 17ο ἢ 16ο αἰ. π.Χ., γιὰ περισσότερη ἀσφάλεια κτίστηκε ἀπὸ τὸ βασιλεῖα τῆς περιοχῆς Ἄπτερο δυτικότερα, σὲ ψηλότερη καὶ ὀχυρότερη θέση, ἡ ἀκρόπολις τῶν Ἀπτέρων. Ὁ γιὸς τοῦ Ἀπτέρου Λαπίθης ἔκτισε, κατὰ τὴν παράδοση, τὴ Γόρτυνα καὶ βασιλεύσε στὴ Λάππα (τὴ σημερινὴ Ἀργυρούπολη). Τὰ Ἄπτερα ἂν καὶ συμμαχοῦσαν μὲ τὴ Σπάρτη στοὺς Μεσσηνιακοὺς πολέμους, στὴν Κρήτη συναγωνίζονταν μὲ τίς πόλεις Κυδωνία καὶ Κνωσσὸ κατὰ τῶν δωρικῶν πόλεων Λύκτου, Λάππας καὶ Πολυρρηνίας (153-85 π.Χ.). Οἱ Σαρακηνοὶ κατέστρεψαν τὴν πόλη, ἀλλὰ τὴν ξανάκτισε ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς. Ἡ ὅλη περιοχὴ περιελήφθη στὴν ἐκκλησιαστικὴ δικαιοδοσία τοῦ ἐπισκόπου «Καλαβίων» ἢ «Ἀπτέρων», ἔγινε αὐτὸ παραδεισιακὸν ἐντρύφημα τῶν Βυζαντινῶν βασιλέων, καὶ πλουτίστηκε καὶ μὲ πολλὰ ἐκκλησία.

Στὸ δεύτερο μέρος (σ. 35-46) ὁ συγγρ. ὑποστηρίζει ὅτι μετὰ τὸν Νικηφόρο Φωκᾶ χτίστηκαν τὰ φρούρια τῆς «Κακῆς Σκάλας» καὶ τοῦ «Ἁγίου

Νικολάου» και ότι κάτω από την επωνυμία *Άνω Σουριτής* ή *Άπάνω Σύβριτος* πρέπει να έννοούμε όλη την όρεινή περιοχή που αρχίζει από την Αργυρούπολη Ρεθύμνου και φθάνει ως τους Κάμπους της Κυδωνίας· ή πεδινή έκταση της επαρχίας Αποκορώνου όνομαζόταν *Καλαμών*. Σ' όλα αυτά τα μέρη εγκαταστάθηκαν Γαβαλάδες, Σκορδίλληδες, Βλαστοί, Μουσοῦροι και άλλοι από τα 12 Αρχοντόπουλα που έστειλε ο Αλέξιος Α' Κομνηνός (11ος αι.) για να ειρηνεύσουν την Κρήτη. Παραδέχεται ότι οι Μουσοῦροι πήραν τα βορειοδυτικά του Αποκορώνου, όπου τα χωριά Μαχαιρού, Πρόβαρμα και Στύλος.

Στο τρίτο μέρος τέλος (σ. 47-67) αναφέρεται ότι, κατά την παράδοση, ο Μανόλης Μουσοῦρος από το Πρόβαρμα και ο πεθερός του παπα-Μπουῦρος κρεμάστηκαν από τους Βενετούς, ως συνωμότες. Από τα τρία αγόρια του γιου του Μανόλη δημιουργήθηκαν αργότερα οι οικογένειες των Ντούνηδων, των Νεράντζηδων, και των Γιακουμήδων. Και άλλα αρχοντόπουλα θεωρεί ο συγγρ. γενάρχες διαφόρων οικογενειών του Αποκορώνου. Και σε έκτενη ύποσημείωση (σ. 58-65) ασχολείται με τη δράση του Ντουνοπάπα και τον απαγχονισμό του στην επανάσταση του 1821, καθώς και με τη δράση του Ντουνοσταμάτη και άλλων κατοίκων του Προβάρματος και μάλιστα του πατέρα του συγγρ. κατά την επανάσταση του 1866-69, που την περιέγραψε σε έκτεταμένο ποίημά του.

Όσο περισσότερος φαίνεται ο ζήλος του συγγρ. να αναδιφήση την ιστορία της ιδιαίτερης πατρίδας του και της οικογενείας του, τόσο πιο φανερό γίνεται ότι και από ιστορική και από κάθε άλλη άποψη η Κρήτη χρειάζεται πολλή και βαθιά και συστηματική έρευνα και μελέτη. Και είχαν δίκιο οι ιδρυτές της Έταιρείας των Κρητικών Μελετών (ό Γ.Ν. Χατζιδάκης, ο πατριάρχης Μελέτιος Μεταξάκης, ο Ιωάννης Δαμβέργης κ.ά.), που έθεσαν ως κύριο σκοπό της Έταιρείας τη μελέτη της Κρήτης από κάθε πλευρά. "Αν ζούσαν αυτοί σήμερα, θα ζητούσαν από την Κυβέρνηση όχι ένα ίδρυμα, για τη μόρφωση έπιστημόνων επαγγελματιών—τα όσα έχουμε είναι αρκετά—άλλα ένα Κέντρο Έρευνών, που σκοπός του θα ήταν να μελετήσει την όλη φύση της Κρήτης, τις οικονομικές της ανάγκες και δυνατότητες, καθώς και όλη την ιστορία και την αρχαιολογία της, με τη βοήθεια ειδικευμένων έπιστημόνων, Κρητικών και Έλλήνων γενικά, ντόπιων και έγκατεστημένων στο έξωτεριό.

ΙΩΑΝΝΗΣ Π. ΜΑΜΑΛΑΚΗΣ

N. B. Κοσμάς, *Ό Λαγκαδάς (Ίστορία - Λαογραφία)*, Θεσσαλονίκη 1968. 8°, Σελ. 135. [Έταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Μακεδονική Βιβλιοθήκη 29].

Ό κ. Ν. Β. Κοσμάς, γνωστός και από άλλες σύντομες λαογραφικές μελέτες του, «δίνει», όπως γράφει ο ίδιος στον πρόλογό του, «τούτη την εργασία από τη μελέτη του λαϊκού πολιτισμού του Λαγκαδά». Παρόμοιες εργασίες και ευπρόσδεκτες είναι αλλά και αξιοσύστατες· γιατί η έρευνα για τη Μακεδονία ελάχιστα προχώρησε από τα χρόνια που ο Ν. Γ. Πολίτης έπεσήμανε τη σπουδαιότητά της τονίζοντας ότι «ή έλληνική έπιστήμη από πολλού έπρεπε

νά ἔχη συγκομίσει ἀφθονώτατον ὕλικόν καὶ νά ἔχη ἤδη ἐπεξεργασθῆ αὐτό»¹. Τῆ στιγμῇ λοιπὸν ποὺ καὶ στὴν Ἑλλάδα ἀρχισε νά διαφαίνεται μιὰ προσπάθεια γιὰ καινούριο προσανατολισμὸ τῆς λαογραφικῆς ἐρμηνείας, τὸ δημοσιευμένο λαογραφικὸ ὕλικὸ γιὰ τὴ Μακεδονία ἐξακολουθεῖ νά εἶναι ἐλάχιστο.

Τὸ βιβλίον χωρίζεται σὲ δύο μέρη: στὸ ἓνα περιλαμβάνονται τὰ «ἱστορικὰ» καὶ στὸ ἄλλο τὰ «λαογραφικὰ» τοῦ Λαγκαδά.

Σὲ ὅλο τὸ πρῶτο μέρος εἶναι φανερὲς οἱ δυσκολίες ποὺ συναντᾷ ὁ συγγρ. στὴν προσπάθειά του νά ξεφύγῃ ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ἐκθεση τῶν γεγονότων καὶ νά προχωρήσῃ στὴν ἐπιστημονικὴ ἱστορικὴ ἐρευνα. Ἐμποδίζεται ὅμως ἀπὸ τὴν ἔλλειψιν ἀρχαιολογικῶν καθῶς καὶ γραπτῶν στοιχείων, τουλάχιστον γιὰ τὴν περίοδον πρὶν ἀπὸ τὸν 12ο αἰῶνα. Ἔτσι, στὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορικὴ συνέχεια καὶ ζωὴ τῆς πόλης τοῦ Λαγκαδά ὁ συγγρ. καταφεύγει σὲ ὑποθέσεις καὶ πιθανολογίες.

Ἀπὸ τὸ σημεῖον αὐτὸ καὶ πέρα παραθέτει ὅσα ἔγγραφα κατόρθωσε νά βρῆ, ὅπου ἀναφέρεται ὁ Λαγκαδάς. Στους βυζαντινοὺς ὅμως συγγραφεῖς², ὅπου βρίσκουμε τὴ μνεία τοῦ ὀνόματος Λαγκαδάς, δὲν διευκρινίζεται πάντα ἂν πρόκειται γιὰ ὄνομα πόλης (ὅπως συνάγει ὁ συγγρ.) ἢ ἀπλῶς γιὰ τοπωνύμιον, ὅπως εἶναι καὶ τὸ πιθανότερον. Τὸ ὅτι ὁ Λαγκαδάς εἶναι, κατὰ τοὺς Κυριακίδην καὶ Θεοχαρίδην³, «τεκμαρτὸν κατεπανίκιον» δὲν προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ πόλης Λαγκαδά. Γενικά, ἀπὸ τὰ κείμενα ποὺ παραθέτει ὡς πηγὲς ὁ συγγρ., τὸ πρῶτον ποὺ ἀφορᾷ τὴν πόλιν τοῦ Λαγκαδά, ἢ ὅποια ἀποτελεῖ καὶ τὸ ἀντικείμενον τῆς μελέτης του, εἶναι τὸ ἡμερολόγιον τοῦ Gabriele Gavazza (1886). Πρέπει ἀκόμα νά σημειωθῆ ὅτι ἡ συνοχὴ τῆς ἀφήγησιν χαλαρῶνει αἰσθητὰ μὲ τὴν παράθεσιν ὀλόκληρου τοῦ κειμένου τῶν ἐγγράφων, τῆ στιγμῇ ποὺ θὰ ἦταν ἀρκετὴ μιὰ περιχοπὴ μόνον.

Στὸ δεύτερον μέρος τοῦ βιβλίου ὁ συγγρ. δημοσιεύει πλούσιον λαογραφικὸ ὕλικόν. Οἱ περιγραφές του συνοδεύονται ἀπὸ πολλὰ χρήσιμα σχέδια καὶ φωτογραφίες. Δὲν διευκρινίζεται ὅμως ποῖο εἶναι τὸ κριτήριον τῆς ἐκλογῆς τῶν λαογραφικῶν θεμάτων ποὺ πραγματεύεται. Μερικὰ (ὅπως π.χ. τὰ παραμῦθια, οἱ παραδόσεις, οἱ παροιμίαι) παραλείπονται ἐντελῶς, ἐνῶ ἄλλα, καὶ μάλιστα αὐτὰ ποὺ θὰ περιμέναμε νά εἶναι διεξοδικότερα—ὅπως π.χ. τὰ σχετικὰ μὲ τὸν γεωργικὸν βίον, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ περιοχὴ κατεξοχὴν γεωργικὴ—μόλις θίγονται, καὶ οἱ σχετικὲς πληροφορίες δίνονται πολὺ περιληπτικά. Ἔτσι δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση ὅτι ἡ λαογραφικὴ ἐρευνα δὲν ἔγινε ἀπὸ τὸν συγγρ. μὲ σύστημα.

Ἀφοῦ ἡ μελέτη τῆς λαογραφίας καλύπτει ὅλο τὸ πλάτος τοῦ λαογραφικοῦ ὕλικου, πρέπει καὶ οἱ πληροφορίες νά ἀναφέρονται σὲ ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ κεφάλαια. Στὴν περίπτωσιν ὅμως ποὺ ἡ συλλογὴ ὕλικου περιορίζεται σὲ ὀρισμένα

1. Ἐκθεσις τῆς ἐπιτροπείας τῶν κριτῶν τοῦ Χ' Ἀλφαρείου ἀγῶνος περὶ τῆς λαογραφίας τῆς Μακεδονίας, Εἰσηγητής: Ν. Γ. ΠΟΛΙΤΗΣ, Ἀθήναι 1910, σ. 4.

2. Ἰωάννης Σταυράκιος, Γεώργιος Ἀκροπολίτης, Ἰωάννης Καντακουζηνός, Ἰωάννης Ἀναγνώστης.

3. ΣΤ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, Θεσσαλονίκια μελετήματα, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 34-35. Γ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, Κατεπανίκια τῆς Μακεδονίας (μετὰ τὸ 1204), Θεσσαλονίκη 1954, σ. 30 κ.έ.

μόνο κεφάλια τῆς λαογραφίας, νομίζω πῶς ὁ συλλογεὺς πρέπει νὰ ἀκολουθῇ ἓνα σαφὲς σύστημα ἐκλογῆς τῶν κεφαλαίων. Γιατὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ συμπεράνῃ ὁ ἀναγνώστης ὅτι στὸν Λαγκαδᾶ, στὴν προκειμένη περίπτωση, δὲν λέγονται παραμῦθια, δὲν ὑπάρχουν (ἢ δὲν σώζονται) παραδόσεις κ.ο.κ. Καὶ ἀκόμη περισσότερο: θὰ πρέπη νὰ γίνεταί σχετικὴ ἔρευνα ἢ ἔστω μόνο νὰ τίθενται ὀρισμένα ἐρωτήματα στὴν περίπτωση ὅπου σ' ἓναν τόπο λείπουν ὀλότελα τὰ παραμῦθια ἢ οἱ παραδόσεις, οἱ θρύλοι, οἱ παροιμίαι κτλ.

Ἐκτὸς τῶν ὅλων τὰ ἐπὶ μέρους ποὺ παραθέτει ὁ συγγρ. ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν, ποὺ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πλεονεκτήματα καὶ κατατοπιστικὰ κεφάλαια τοῦ βιβλίου. Ὁ συγγρ. περιγράφει μὲ πολλὴ προσοχὴ τοὺς τρεῖς θεμελιώδεις τύπους τῶν σπιτιῶν, τὸν ἰσόγειο, τὸν μονώροφο καὶ τὸν ἐνδιάμεσο τύπο, καὶ δίνει ἀρκετὰ καὶ διδακτικὰ παραδείγματα μαζὶ μὲ κατόψεις, συνοπτικὰ σχέδια καὶ φωτογραφίες. Ὑπάρχει ὅμως ἓνα σημεῖο στὸ ὁποῖο δὲν μπορῶ νὰ συμφωνήσω μὲ τὴν γνώμη του, ὅταν δηλ. υποστηρίξῃ ὅτι «ὁ Λαγκαδᾶς ἔχει μιὰ ἀποκλειστικὰ δική του ἀρχιτεκτονικὴ ποὺ διαφέρει οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν ἄλλων Μακεδονικῶν πόλεων». Γιατὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι γιὰ τὴν διαμόρφωσιν μιᾶς τοπικῆς ἀρχιτεκτονικῆς συμβάλλουν πολλοὶ παράγοντες, ὅπως: ἡ γεωμορφολογία τοῦ ἐδάφους καὶ τὸ κλίμα, ἡ κοινωνικὴ ὀργάνωσις καὶ οἱ ἰδιαιτέρως ἀπασχολήσεις τῶν κατοίκων, τὰ τοπικὰ ὕλικά καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς δομῆς· καὶ οἱ παράγοντες αὗτοι λείπουν στὴν περίπτωση τοῦ Λαγκαδᾶ. Ὅπως τὸ δείχνουν καθαρὰ καὶ οἱ κατόψεις, τὰ σπίτια τοῦ Λαγκαδᾶ ἀνήκουν ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς δομῆς καὶ τῆς μορφολογίας στὸν βασικὸν τύπον τῆς βορειοελλαδικῆς καὶ ἰδιαιτέρα τῆς μακεδονικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, μὲ ὀρισμένους βέβαια ἰδιομορφίαι. Ἐπομένως ἡ διαφορὰ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Λαγκαδᾶ «ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν ἄλλων Μακεδονικῶν πόλεων» εἶναι τυπολογικὴ καὶ ὄχι οὐσιαστικὴ.

Στὸ κεφάλαιο «Πνευματικὴ ζωὴ» ὁ συγγρ. δημοσιεύει 71 τραγούδια· Ἡ καταγραφή καὶ ἡ δημοσίευσίς στὸ σύνολόν της φαίνεται προσεκτικὴ. Ὅρισμένα σφάλματα ὅμως προκαλοῦν σύγχυση στὸν ἀναγνώστη γιατί, προκειμένου γιὰ διαλεκτικὰ κείμενα, δὲν μπορεῖ νὰ ξεχωρίσῃ ἂν πρόκειται γιὰ ἰδιωματικὴ ἐκφορὰ ἢ γιὰ τυπογραφικὸ σφάλμα. Ἐτσι π.χ. στὸ τραγούδι 28 (τῆς Λυγεροῦς) γράφεται ἔχω καρὰβ' ἀπὸ καρὰ (ἀντὶ τοῦ συνηθισμένου ἔχω καρὰβ' ἀπὸ καρὰ ἢ ... ἀπὸ σκαριά). Καὶ ἡ ἐκλογὴ τοῦ ὕλικου δημιουργεῖ ἐπίσης πολλὰς ἀπορίες. Ὑπάρχουν τραγούδια ποὺ ἡ ἀρχὴ τους δὲν εἶναι καθαρὰ λαϊκὴ, δηλ. εἶναι «στιχοουργήματα ἡμιλαϊκὰ» μᾶλλον, ὅπως τὰ ὀνομάζει ὁ Στ. Κυριακίδης¹. Αὐτὰ θὰ ἔπρεπε νὰ χωριστοῦν ἀπὸ τὰ πραγματικὰ δημοτικὰ καὶ νὰ ἀποτελέσουν ξεχωριστὴ κατηγορίαν. Ὅσο γιὰ τὰ τραγούδια ποὺ τραγουδοῦνται στὸν Λαγκαδᾶ, αὐτὰ εἶναι, ὅπως φαίνεται, κακὲς παραλλαγές γνωστῶν τραγουδιῶν. (Δὲν φταίει, φυσικὰ, ὁ Λαγκαδᾶς ἀλλὰ ἡ ἐποχὴ. Σήμερα στὰ ὅλα — ἐκτὸς ἀπὸ σπάνιες ἐξαιρέσεις — τὰ τραγούδια ποὺ τραγουδοῦνται στὰ χωρὰ εἶναι ἄμουσα συνονθυλεύματα). Ἡ, ἀκριβέστερα, πρόκειται γιὰ συνταιριάσματα ἀπὸ παράταιρους τυπικοὺς δημοτικοὺς στίχους, στὰ ὁποῖα ἔχει ὑποχωρήσει ἡ στιχοουργικὴ φόρμα καὶ ἡ λογικὴ συνοχὴ τῶν διαφόρων στίχων.

1. Στ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, Ἑλληνικὴ Λαογραφία, μέρος Α', Τὰ μνημεῖα τοῦ λόγου, Ἀθήναι 1965², σ. 109.

Τοῦτο τὸ σημεῖο πρέπει νὰ ἐπισημανθῆ γιὰ ἓναν ὀρισμένο σκοπὸ: νομίζω ὅτι τὰ τραγοῦδια αὐτὰ θὰ ἦταν ἓνα ἄλλο θέμα γιὰ ἐξέταση κάπως σοβαρότερη καὶ συστηματικότερη — ἀπὸ κάποιον ποῦ δὲν θὰ περιοριζόταν στὴν ἀπλή συλλογὴ —, γιὰτ. πρόκειται γιὰ «παραφθορὲς» διδακτικότητες γιὰ τὴν παράδοση τῶν τραγουδιῶν.

Γενικὰ τὸ δημοσίευμα αὐτό, καρπὸς κοπιαστικῆς συλλογῆς καὶ εὐσυνειδητῆς μελέτης, ἀπαλλαγμένο ἀπὸ τὶς ὑπερβολὲς τῶν συνηθισμένων «πατριδογνωστικῶν» βιβλίων, συμβάλλει σημαντικὰ στὸν πλουτισμὸ τοῦ λαογραφικοῦ ὕλικου.

ΕΛΕΟΝΩΡΑ ΣΚΟΥΤΕΡΗ

Νεάρχου Κληρίδη, Κυπριακὰ Δημοτικὰ Τραγοῦδια. Τόμ. Α', Λευκοσία 1967, Σελ. 160. Τόμ. Β', Λευκοσία 1968, Σελ. 196.

Χαλκέντερο χαρακτηρίσαν πολλοὶ¹ τὸν Νεάρχο Κληρίδη, ποῦ εἶναι γιὰ τὴν Κύπρο ὅ,τι ὁ Σπ. Λάμπρος γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Καὶ ἂν κανεῖς θέλῃ νὰ σιγουρευτῆ πὼς δὲν ὑπερβάλλουμε, τὸν παραπέμπουμε στὸ τέλος τοῦ Β' τόμου τῶν «Κυπριακῶν Δημοτικῶν Τραγουδιῶν», ὅπου ἀναφέρονται ὅλα τοῦ τὰ δημοσιεύματα². Πρὸς τιμὴν τοῦ Κληρίδη καὶ τοῦ Γ. Παπαχαραλάμπους, ἄλλου Κυπρίου γηραιοῦ λαογράφου, ἢ Παιδαγωγικῆς Ἀκαδημίας Κύπρου καὶ τὸ περιοδικὸ «Πνευματικὴ Κύπρος» διοργάνωσαν «Συμπόσιον Λαογραφίας» στὶς 20 καὶ 23 Νοεμβρίου 1968, τοῦ ὁποῦ προήδρευσε ὁ Ὑπουργὸς Παιδείας Δρ Κ. Σπυριδάκης. Ἐξ' αὐτοῦ τὸ (101) - 102 τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ «Πνευματικὴ Κύπρος» ἀποτελεῖ ἀφιέρωμα στὸν λαογράφον Ν. Κληρίδη, γιὰ τὸν ὁποῖον ὁ γνωστὸς ποιητῆς Δρ Κύπρος Χρυσάνθης ἔγραψε τὴ νουβέλα τοῦ «Κληρίδης ὁ Δάσκαλος»³, ποῦ, ὅπως δὴλωσε ὑστερώτερα ὁ ἴδιος, τὸ ὕλικό της σ' ὅλα εἶναι ἀληθινόν, καὶ ἂς ἔχη γιὰ σφραγίδα τοῦ τὸ προσωπικὸ ὕφος τοῦ λαοτέχνη⁴. Τέλος ἀναφέρουμε πὼς ὁ Νεάρχος Κληρίδης παρρησιομορφώθηκε τὸ 1967 ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση μὲ ἀργυροῦν μετάλλιον Γεωργικῆς ἀξίας Βασιλέως Γεωργίου τοῦ Β'. Θεωρήσαμε σωστὸ ν' ἀναφέρουμε τὰ λίγα αὐτὰ πληροφορικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Ν. Κληρίδη, γιὰτὶ θὰ ἀποτελέσουν ὑπὲρβαθρὸ στὶς κατοπινὲς γραμμὲς τῆς βιβλιοκρισίας μας.

Ἀποθησαύρισμα δημοτικοῦ τραγουδιοῦ τῆς Κύπρου εἶναι τὸ δίτομο βιβλίον τοῦ Ν. Κληρίδη, ποῦ κρίνουμε. Ὁ Κληρίδης εἶναι ἓνας ἀπὸ ἐκείνους ποῦ δὲν λογάριεσαν κόπους, προσωπικὲς ἐνοχλήσεις καὶ στερήσεις ἀκόμη, γιὰ νὰ προβάλλουν τὴν πνευματικὴ κληρονομία τοῦ ἑλληνικοῦ κυπριακοῦ λαοῦ, ποῦ βγαίνει μέσα ἀπὸ τοὺς θρύλους, τὶς παραδόσεις, τοὺς μύθους, τὴν ποίηση καὶ τὸν «modus vivendi» του. «Μοναδικὸ κίνητρο πρὸς τὶς πνευματικὲς μου ἐρ-

1. ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ ΚΥΠΡΙΑΝΟΥ, Λαογραφικὰ Σπουδαί, τόμ. Β', Λευκοσία 1970, σ. 40.

2. Ἔχει ἐκδόσει 49 σχολικὰ βιβλία (1925-1962), 27 αὐτοτελεῖ ἔργα (1918-1968) καὶ ἑκατοντάδες μελέτες, κριτικὰ σημειώματα, ἐκλαϊκευμένα ἄρθρα κ.ἄ., σὲ ἐπιστημονικὰ, ἐπαγγελματικὰ, λογοτεχνικὰ, παιδικὰ περιοδικὰ καὶ ἑφημερίδες.

3. Πνευματικὴ Κύπρος 9 (1969) 5-42 (τοῦ τεύχους 101-102).

4. Βλ. Κυπριακὰ Σπουδαί 33 (1969) VI.

γασίες ήταν και είναι να προσφέρω στον τόπο που μ' ἐγέννησε και μ' ἐξέθρεψε 78 τόσα χρόνια ὅ,τι μπορούσα, για πληρωμὴ ἐνὸς χρέους πρὸς τὸν τόπον αὐτόν», δήλωνε ὁ ἴδιος σὲ μιὰ συγκέντρωση που γίνηκε πρὸς τιμὴ του¹. Τὸ δίτομο βιβλίον κυπριακῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν κυκλοφόρησε σὰν ἀφιερωτικὴ ἔκδοση μερικῶν που ἀγαποῦν τὴ λαογραφία και ὑπολήπτονται τὸ ἔργο τοῦ Κληρίδη. Θεωρήθηκε σκόπιμο μάλιστα τὸ ἔργο τοῦτο νὰ περιλαμβάνη περισσότερο ἔργο τοῦ ἴδιου τοῦ Κληρίδη παρὰ ἀφιερωματικὲς ἐργασίες ἄλλων. Ἐτσι στὸν Α' τόμο προτάσσονται συμβολικὰ ἀφιερωματικὲς ἐργασίες τῶν ἐξῆς: Δρος Κωνσταντίνου Σπυριδάκι, Ἰγουργοῦ Παιδείας, Δρος Κύπρου Χρυσάνθη, ἱατροῦ, Δρος Παναγιώτη Παττίχη, φιλολόγου, Γ. Παπαχαλαράμους, ἐπιστημονικοῦ ἐρευνητῆ, Ἀνθιμου Πανάρετου, γεωπόνου, Θεόδωρου Παπαδοπούλου, ἐπιστημονικοῦ ἐρευνητῆ, και Ἀγγελικῆς Πιερίδου, ἀρχαιολόγου. Τὶς ὑπόλοιπες σελίδες γεμίζει ἡ ἀποθησαυριστικὴ ἐργασία τοῦ Ν. Κληρίδη, ἡ ὁποία περιέχει Ὀρθοσκευτικὰ Τραγούδια, προϊόν ἐρευνας σαράντα χρόνων. Τὰ τραγούδια αὐτὰ ὁ Κληρίδης κατατάσσει σὲ ἐγκώμια ἁγίων και ὕμνους, διάφορους ὕμνους, παραλλαγές τοῦ τραγουδιοῦ τῆς Ἀνάστασης και, τέλος, παραλλαγές τοῦ τραγουδιοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Ἐνδιαφέρον εἶναι ἐπίσης ὁ πρόλογός του με παρατηρήσεις του πᾶν στὰ δημοτικὰ μας τραγούδια, ὅπως και τὸ εἰσαγωγικὸ του σημείωμα για τὴ ὀρθοσκευτικὴ ποίηση στὴν Κύπρο, με πολὺ ἐπιτυχεῖς παρατηρήσεις.

Στὸν Β' τόμο ἀποθησαυρίζονται τραγούδια με τὴν ἐξῆς σειρά: (α) εἰσαγωγές σὲ παραμύθια, (β) σατιρικὰ παιδικὰ ποιήματα, (γ) σατιρικὰ - εὐτράπελα, (δ) εὐτράπελα - ἐρωτικά, (ε) ἐπιλογή διστίχων και πολυστίχων, (στ) τραγούδια τοῦ γάμου, (ζ) τραγούδια τοῦ θέρους και διάφορα ἄλλα, (η) γητειές σὲ στίχους, (θ) ἐρωτικά, (ι) τραγούδια τοῦ Χάρου, (ια) ἱστορικὰ τραγούδια, (ιβ) ἀκριτικά, (ιγ) διάφορα. Τέλος ἀκολουθεῖ ἐκτενὴς ἐπίλογος που περιέχει: (α) βιογραφικὸ σημείωμα, (β) κατάλογο τῶν ἐργασιῶν τοῦ Κληρίδη, (γ) γλωσσάριο.

Ἀπὸ τὸν τρόπο που παραθέτει τὸ ὕλικό του ὁ Κληρίδης, τρόπο καθ' ὅλα δικό του, ἀντιλαμβάνομαστε πὼς δὲν ἀκολουθεῖ τὴν καθιερωμένη βάση διαίρεσης τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, τὴν ὁποία εἰσηγεῖται ὁ Ν. Γ. Πολίτης και ἀκολουθεῖ σχεδὸν πιστὰ ὁ καθηγητὴς κ. Δ. Πετρόπουλος. Ἐπίσης ἡ βάση τοῦ Κληρίδη ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τοῦ Κυριακίδη². Δὲν γνωρίζουμε τοὺς λόγους που ἔσπρωξαν τὸν Κληρίδη νὰ ἐμπνευστῆ δική του βάση, ὅπως και νὰ ἔχη ὅμως τὸ πρᾶγμα, ἓνα εἶναι τὸ σημαντικὸ, ὅτι δηλ. τὸ ἔργο τοῦ Κληρίδη συμπληρώνει προηγούμενες συλλογές ὅπως τοῦ Σακελλαρίου, τοῦ Παύλου Ξιούτα και τοῦ Ξ. Φαρμακίδη. Ἄν τὴν ἰδιοτροπία αὐτὴ τοῦ Κληρίδη τὴν ἐκλάβουμε ὡς τρωτό, τότε ἄλλο τρωτό τῶν τραγουδιῶν του, που μοιάζουν σὰν «κέραμοι και πλίνθοι ἀτάκτως ἐρριμμένα» εἶναι ὅτι δὲν ἐπεξεργάζεται σχεδὸν καθόλου τὸ ὕλικό του ἐπιστημονικά, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀγιολογικά, ὅπου ἡ γνώση του τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς τὸν βοήθησε τὰ μέγιστα στὶς ὀρθὲς ἀναγνώσεις τῶν φυλλάδων και στὶς ὀρθὲς τοὺς δημοσιεύσεις. Τὸ γεγονός ὅμως ὅτι μᾶς ἔδωσε ἄφθονο ὕλικό, ἔστω και ἀνεπεξέργαστο, εἶναι, νομίζουμε, ἐλαφρυντικό. Στὸ κάτω κάτω δὲν πρέπει

1. Πνευματικὴ Κύπρος 9 (1969) 275.

2. Βλ. ΔΗΜ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, Λαογραφία, Πανεπιστημιακὰ μαθήματα, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 75.

νὰ ξεχνοῦμε πὼς τὸ ἔργο τοῦ Κληρίδη εἶναι ἀποθησαυριστικὸ καὶ δὲν πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπέρμετρες ἀπαιτήσεις. Σκοπὸς του ἦταν νὰ μᾶς δώσει ἓνα «λαογραφικὸ ἀρχεῖο» καὶ μᾶς τὸ ἔδωσε. Τὸ ὕλικὸ αὐτὸ θὰ ἀποβῆ κάποτε πολὺτιμο γιὰ μελλοντικὰ ἐργασίαι εἰδικῶν ἐπιστημόνων. Μήπως ὅμως τὸ γεγονός ὅτι δὲν προχωρεῖ στὴν ἐπιστημονικὴ ἐργασία - ἐπεξεργασία τοῦ ὕλικου τοῦ δὲν φανερώνει πὼς ὁ Κληρίδης ἔνωθε πὼς δὲν εἶχε τὴν δύναμη καὶ πὼς δὲν ἔπρεπε νὰ μπικίνη σὲ ξένα χωράφια¹;

Ἐκεῖ ὅμως ὅπου ἡ κριτικὴ πρέπει νὰ φανῆ ἀμείλικτη ἀπέναντι τοῦ Κληρίδη, ὅπως ἀκριβῶς ἀμείλικτος φάνηκε ὁ Γ. Ἀποστολάκης ἀπέναντι τῶν Σπ. Ζαμπέλιου καὶ Ν. Γ. Πολίτη, εἶναι στὸ ζήτημα τῆς γλώσσας. Πάμπολλες εἶναι οἱ περιπτώσεις ὅπου ὁ ἀείμνηστος Κληρίδης, ἐντελῶς αὐθαίρετα, παραποιεῖ τὴ γλώσσα τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν. Φανταζόμαστε πὼς ἂν κάποιος ἀφηγητὴς δημοτικοῦ τραγουδιοῦ διάβαζε τὸ ποίημά του στὴ συλλογὴ αὐτὴ, δύσκολα θὰ τὸ καταλάβαινε, γιατί ὁ Κληρίδης μέγα μέρος τοῦ ὕλικου τοῦ τὸ κατέγραφε διὰ μέσου τρίτων, ἔτσι ποὺ συχνὰ ἡ παρεμβολὴ ἄλλου προσώπου ἀλλοίωνε τὰ γλωσσικὰ στοιχεῖα. Φαίνεται πὼς ὁ Κληρίδης διόρθωνε τὶς ἀλλοιώσεις ἀντικαθιστώντας τις μὲ καθαρὰ κυπριακὰς λέξεις, ἀδιάφορο ἂν αὐτὲς δὲν ἀνῆκαν στὸ ἴδιωμα τῆς περιοχῆς ἀπ' ὅπου προερχόταν τὸ τραγούδι. Ἐπίσης ἡ φωνητικὴ τῶν λέξεων δὲν ἀποδίδεται ὀρθόδοξα, γι' αὐτὸ θὰ πρέπη ὅποιος χρησιμοποίησεν τὸ ὕλικὸ τοῦ Κληρίδη γιὰ ἐπιστημονικὴ ἐργασία νὰ τὸ ἐπανεξετάσῃ².

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὰ λίγα αὐτὰ «λυπηρά», ἡ προσφορά τοῦ Κληρίδη εἶναι «ἀνεκτίμητη» (Γ. Βαλέτας), ὁ ἴδιος δὲ «ἄξιος δουλευτῆς τῆς ἐθνικῆς κληρονομιάς» (Γ.Α. Μέγας). Ἡ συγκέντρωση λαογραφικοῦ ὕλικου, ἡ μελέτη του καὶ ἡ κωδικοποίησή του δὲν εἶναι ἀπλὴ πνευματικὴ προσφορά. Μέσα ἀπὸ τὴν ἀδιάφυστη γλώσσα τῶν δημοτικῶν μας τραγουδιῶν, τῆς λαϊκῆς ποίησης, τῶν παροιμιῶν, τῶν θρύλων, τῶν δοξασιῶν «προβάλλει πεντακάθαρος ὁ ἐθνικὸς χαρακτήρ ἑνὸς λαοῦ. Περισσότερον καὶ ἀπὸ τῆς ἱστορίας τὰ δεδομένα, περισσότερο καὶ ἀπὸ τῆς πολιτικῆς τὴν ἐπιχειρηματολογία, ἡ λαογραφία δύναται νὰ ὀμιλήσῃ ἐπὶ τοῦ προκειμένου. Ὁ Ν. Κληρίδης εἰργάσθη μὲ ἱερὸν ζῆλον καὶ πρωτοφανῆ ἀφοσίωσιν ἐπὶ πέντε ὀλοκλήρους δεκαετηρίδας διὰ νὰ προσφέρῃ ἓνα ἔργον, τοῦ ὁποίου ἡ ἀξία ἐξῆλθεν ἤδη ἐκτὸς τῶν τοπικῶν κυπριακῶν πλαίσιων³».

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΙΑΓΚΟΥΛΛΗΣ

1. Βλ. Πνευματικὴ Κύπρος 9 (1969) 367, ὅπως καὶ ΧΡΥΣ. ΚΥΠΡΙΑΝΟΥ, Λαογραφικὰ σπουδαί, τόμ. Α' σ. 9 καὶ τόμ. Β' σ. 51. «Ὁ Κληρίδης δὲν ἦταν ἐπιστήμονας, οὔτε πρόβαλλε τέτοιαι ἀξιώσεις. Δὲ γνώριζε καμιὰ ξένη γλώσσα», γράφει ὁ Δρ. Κ. Χρυσάνθης, Κυπριακαὶ Σπουδαί, ὁ.π., σ. VII.

2. Κ. ΧΡΥΣΑΝΘΗ, ὁ.π., σελ. IX.

3. Ἐφημερὶς Ἐλευθερία, 20 Μαρτίου 1969.